

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН МЕМЛЕКЕТТІК ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ИНСТИТУТЫ
ЮЖНО-КАЗАХСТАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ ИНСТИТУТ

ОКМПИ
хабаршысы

ЮЖГПИ
Вестник

ғылыми-педагогикалық журналы
№1,2 (11,12) 2017

научно-педагогический журнал
№1,2 (11,12) 2017

G•GLOBAL

№ 1,2 (11,12) 2017

ISSN 2415-8186

ҒЫЛЫМИ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЖУРНАЛ

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН МЕМЛЕКЕТТІК
ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ИНСТИТУТЫНЫҢ

ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК

ЮЖНО-КАЗАХСТАНСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО
ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ИНСТИТУТА

НАУЧНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

№№1,2 (11,12)

Шымкент
2017

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН МЕМЛЕКЕТТІК ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ИНСТИТУТЫНЫҢ
ХАБАРШЫСЫ
ҒЫЛЫМИ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЖУРНАЛ
№1,2 (11,12) 2017

БАС РЕДАКТОР

АЯШЕВ О.А. – п.ғ.д., профессор

Редакциялық алқа

Айтбаев Ө. – ф.ғ.д., профессор, ҚР ҰҒА академигі; **Надиров Н.К.** – х.ғ.к., профессор, ҰҒА академигі; **Утепов Ж.Ж.** – з.ғ.к., (бас редактордың орынбасары); **Амиргазин Қ.Ж.** – п.ғ.д., профессор (Ресей); **Аширов Ә.Ә.** – х.ғ.д., профессор; **Байғұтова А.** – ф.ғ.к.; **Дмитрюк Н.В.** – ф.ғ.д., профессор; **Досбенбетова А.Ш.** – п.ғ.д., профессор; **Жапбаров А.** – п.ғ.д., профессор; **Исабек Б.Қ.** – тарих ғ.к., доцент; **Любчик С.** – PhD докторы, профессор (Португалия); **Дерижина И.** – п.ғ.д. (Болгария); **Пардала А.** – п.ғ.д., м.ғ.к., профессор (Польша); **Норкуте О.** – әлеумет.ғ.д., профессор (Литва); **Подушкин А.Н.** – тарих ғ.д., профессор; **Рахымбек Д.** – п.ғ.д., профессор; **Тәңірбергенов М.Ж.** – п.ғ.д., профессор; **Шыныбаев М.Д.** – ф.-м.ғ.д., профессор; **Иманбаев Н.С.** – ф.-м.ғ.к., профессор.

Редакциялық кеңес

Қадырбаева Р.И. – п.ғ.д., доцент; Мәдібекова Ғ.М. – х.ғ.к., доцент; Халила А. – б.ғ.д., профессор; Арынғазиева Б. – филос.ғ.к., профессор м.а.; Алдаберген М.Н. – т.ғ.к., доцент; Омар Б. – ф.ғ.к., доцент; Стычева О.А. – п.ғ.к., доцент; Абрамова Г.И. – ф.ғ.к. доцент; Киясова Қ.Қ. – п.ғ.к., доцент м.а.; Алтынбеков Қ.С. – ф.ғ.к.; Қаражігітова К.Ж. – п.ғ.к., доцент; Қойшиев Қ.Е. – п.ғ.к.;

Жауапты хатшы - Үсенбаева С.С. – ф.ғ.к.

Техникалық редакция - Байырбекова Л., Аблаев Н., Утепов Н.

Журнал 2016 жылдың наурыз айынан бастап Париж қаласындағы

ISSN орталығында тіркелген.

ISSN 2415-8186 (Online), ISSN 2415-8178 (Print)

Журнал Қазақстан Республикасы Байланыс және апарат агенттігінде тіркеліп, **6.06.2014 ж. №14373-ж** куәлігі берілген.

Меншік несі: «Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты» шаруашылық жүргізу құқығындағы республикалық мемлекеттік кәсіпорны.

2014 жылдың қараша айынан бастап шыға бастады. Жылына 4 рет жарық көреді.

Мақала авторларының пікірлері редакция көзқарасын білдірмейді. Мақалада баяндалған мәліметтердің шынайылығына авторлар жауап береді.

Редакцияның мекенжайы:

160012, Шымкент қаласы,
Байтұрсынов көшесі 13
222-бөлме., тел. 390244/756
87022993934; 87083581795,
e-mail: yukgpi_khabarshy@mail.ru

© Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік
педагогикалық институты
Қазақстан Республикасы, 2017

ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯ

УДК 371

СОДЕРЖАТЕЛЬНОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ РАБОТЫ КЛАССНОГО РУКОВОДИТЕЛЯ В СВЕТЕ РЕШЕНИЙ ПАТРИОТИЧЕСКОГО АКТА «МӘҢГІЛІК ЕЛ»

КАРАЖИГИТОВА К.Н.

Автор статьи, раскрывая значение программы «Мәңгілік Ел» в воспитании подрастающего поколения, рассматривает основные направления организации деятельности классных руководителей в современной школе в свете идей нравственного совершенствования общества. В статье определяются параметры воспитательной работы, раскрываются цели и задачи формирования личности на основе национальных ценностей, не противоречащих общечеловеческим. Также в статье рассматриваются пути и средства обогащения содержания патриотического воспитания с использованием зарубежного опыта. При планировании воспитательной работы автор рекомендует обращаться к темам, связанным с Конституцией РК, работой Ассамблеи народа Казахстана, Днём Первого Президента РК, 20-летием столицы Казахстана – Астаны.

Ключевые слова: казахстанский патриотизм, политкультура, этнокультурная и гражданская идентичность.

Модернизация системы образования в Республике Казахстан вызвана приоритетными государственными планами:

- формирование конкурентоспособного человеческого капитала для вхождения в 30 развитых стран мира;
- повышение уровня и качества обучения и воспитания подрастающего поколения в соответствии потребностями мировой рыночной экономики и открытого гражданского общества;
- внедрение эффективных механизмов, инновационных технологий и методик по формированию у подрастающего поколения этнокультурной и гражданской идентичности, основанной на знании истории государства, государственного языка, национальных культурных ценностей народов Казахстана;
- использование опыта зарубежных стран по формированию у воспитанников патриотических ценностей, обогащение национальной системы воспитания на идеях казахстанского патриотизма.

С этой целью 26 апреля 2016 года на XXIV сессии Ассамблеи народа Казахстана был разработан и принят Патриотический акт «Мәңгілік Ел», где

в качестве стержневых были обозначены понятия: *Независимость. Согласие. Нация единого будущего*. В полном формате общенациональная идея «Мәңгілік Ел» и главные ценности были озвучены Президентом в Послании народу от 17 января 2014 года «Казахстанский путь-2050: Единая цель, единые интересы, единое будущее» и Послании «Нурлыжол – Путь в будущее» от 11 ноября 2014 года[1;2].

Министерством образования и науки Республики Казахстан разработаны концептуальные основы воспитания в условиях движения казахстанского общества к Мәңгілік Ел. Документ отражает социально-общественную миссию – принять молодое поколение как субъект истории развития независимого Казахстана, как исключительно важный фактор перемен, как носителя новых идей и программ, как социальную ценность особого рода, которой суждено реализовать ключевую идею консолидации наших устремлений и усилий Мәңгілік Ел [3].

Цель воспитания обозначена в документе следующим образом: формирование образованной личности, воспитанной на общечеловеческих и национальных ценностях, обладающей лидерскими качествами и способной к социальному и личностному самоопределению и самореализации.

Для реализации цели намечен следующий круг задач:

- развитие мотивационно-ценностной сферы личности каждого ребенка Казахстана;
- воспитание личности на общечеловеческих и национальных ценностях, уважения к родному языку и культуре казахского народа, этносов и этнических групп Республики Казахстан;
- формирование гражданина и патриота, способного жить в новом демократическом обществе, обладающего лидерскими качествами;
- усиление воспитательного потенциала семьи;
- формирование у учащихся компетенций для успешной социализации, непрерывающегося самообразования и самореализации, их сознательное участие в разностороннем саморазвитии и в самовоспитании.

Президент Республики Казахстан Н.А. Назарбаев так определил знаковую сущность принятого документа: «В Патриотическом акте мы на века закрепляем, во-первых, главные общенациональные ценности, созданные нашим народом, во-вторых, ментальную сердцевину взаимной нашей ответственности государства, общества, граждан за судьбу, развитие и процветание Казахстана. С Патриотическим актом мы будем сверять, как с компасом, верность нашего движения вперед, к новым вершинам»[4].

В документе представлены семь принципов, семь незыблемых основ общенациональной идеи «Мәңгілік Ел», отражающих базовые ценности

развития нашего государства, общность интересов и исторической судьбы народа Казахстана:

- независимость и Астана;
- общенациональное единство, мир и согласие;
- светское государство и высокая духовность;
- устойчивый экономический рост на основе инноваций;
- общество всеобщего труда;
- общность истории, культуры и языка;
- национальная безопасность и глобальное участие Казахстана в решении общемировых и региональных проблем.

Реализация обозначенных ценностей включает работу по разъяснению Патриотического акта «Мәңгілік Ел» в организациях образования Республики Казахстан. И потому чрезвычайно возрастает деятельностная роль классных руководителей, в запланированных мероприятиях которых находят отражение величайшие события истории, а отбор материала, связан с теми воспитательными направлениями, которые обозначены в концепции как приоритетные:

- воспитание нового казахстанского патриотизма и гражданственности
- духовно-нравственное воспитание
- национальное воспитание
- интеллектуальное воспитание
- трудовое воспитание и профессиональное самоопределение
- физическое и психологическое воспитание, здоровый образ жизни
- экологическое воспитание
- поликультурное воспитание
- художественно-эстетическое воспитание
- развитие лидерских качеств
- семейное воспитание.

При проведении классных часов следует уделять особое внимание таким общественно значимым аспектам, как принятие Конституции Республики Казахстан; изучение мероприятий, проводимых Ассамблеей Народов Казахстана; празднование Дня Победы в Великой Отечественной войне и др.

Вот далеко не полный список мероприятий, организуемых классными руководителями школ ЮКО и направленных на реализацию задач, сформулированных в Патриотическом акте «Мәңгілік Ел»: «Под единым шаныраком», «Астана – гордость моя», «Мой Казахстан» и др. В старших классах с большой пользой для учащихся проведены тематические воспитательные часы «Стратегия Казахстан 2050: единая цель, единые

интересы, единое будущее», «Путь Лидера», «Казахстан глазами зарубежных гостей» и др.

Решение задач воспитания и обучения личности на основе базовых ценностей невозможно без обращения к положительному казахстанскому опыту, к опыту других стран. Вопросы патриотизма и патриотических ценностей рассматриваются в научной литературе в различных контекстах и периодах, с точки зрения концептуальных подходов и идей, изучаются философией, историей, политологией, педагогикой, социологией. Идет активный процесс ознакомления работников образования с идеями к пониманию и изучению Патриотического акта «Мәңгілік Ел». Ежегодно проводятся уроки знаний по теме: «Я – патриот своей страны» в рамках Патриотического акта «Мәңгілік Ел» в организациях образования Республики Казахстан. Для каждого воспитательного направления в концептуальных положениях разработаны критерии и сформулированы задачи. Рассмотрим для примера направление «Воспитание нового казахстанского патриотизма и гражданственности», определяемых как способность любить свою Родину и конструктивно участвовать в общественно-политической жизни, в решении общенациональных задач. Критериями патриотизма являются: любовь к Родине; способность и готовность служить ее интересам; знание государственного языка; приумножение достижений страны в сфере внутренней жизни и на международной арене. Давая определение гражданственности: «Гражданственность – это интегрированное свойство социализированной личности, позволяющее последней быть действенным субъектом и объектом политико-правовой активности на различных уровнях развития общества и государства», укажем ее критериальную характеристику:

- сформированное чувство собственного достоинства;
- способность быть истинным субъектом права;
- внутренняя свобода, превращенная в самостоятельную дисциплину;
- способность превращать свою свободу в добровольную лояльность,
- воспринимать свои права как обязанности и свои обязанности как права;
- уважительное отношение к другим гражданам и к власти.

Сформулированы также рекомендации по реализации задач патриотического и гражданского воспитания:

- формировать готовность служения Родине;
- воспитывать правовую культуру; способствовать развитию уважительного отношения к гражданам, органам власти;
- развивать чувства собственного достоинства и значимости в социуме и т.д.

Механизм реализации ориентирован как на усвоение учебных предметов, так и на активное участие во внеурочную деятельность. Рекомендуется проведение Уроков мужества, чести и достоинства; патриотических форумов и акций. Большой воспитательный эффект дают конкурсы и олимпиады школьников на знание атрибутов государственности и государственных символов Республики Казахстан. Предстоит активизировать краеведческую работу и включить в планы воспитательной работы организацию экспедиций по изучению культурного наследия, традиций и обычаев казахского народа, других этносов, проживающих в Казахстане. Рациональной формой проведения внеклассной работы является организация встреч с интересными людьми.

В полном соответствии с задачами Патриотического акта в концептуальных положениях разрабатывается направление «Развитие лидерских качеств».

Духовное становление и модернизация образования ориентированы на воспитание лидера – человека, способного воздействовать на других в целях интеграции совместной деятельности, направленной на удовлетворение интересов данного сообщества. Такая личность может влиять на поведение других людей, брать на себя ответственность, последовательно идти к достижению конкретных целей и вести за собой команду. Ее отличает: уверенность в себе; способность ставить цели и добиваться их; владение способами эффективного противостояния негативным влияниям; умение убеждать и побуждать; позитивные навыки общения; терпение в достижении цели и умение работать в команде. Здесь также через учебные предметы, интегрированные с воспитательными мероприятиями, развиваются навыки управления собой, группой. Выявление лидеров в учебном коллективе предполагает дальнейшую работу классного руководителя по формированию у учащихся навыков эффективной коммуникации, предприимчивости, организаторских навыков и т.д.

Занимаясь общими вопросами воспитания учащихся, классный руководитель должен позаботиться о полной взаимосвязи учебной работы с внеклассной. Для повышения интереса учащихся к предстоящим урокам учитель нередко проводит экскурсии, коллективное чтение соответствующей книги, журнальной или газетной статьи, организует посещение театра, читательские конференции и другие формы внеклассной работы. Изучаемый на уроках материал находит свое логическое продолжение во внеклассных мероприятиях, а потому так важно, чтобы классный руководитель, проявляя интерес к содержательному формату уроков, умел использовать во внеурочной деятельности наработанный на уроке материал, имеющий образовательную и воспитательную значимость.

Внеклассная работа – неотъемлемая часть учебно-воспитательного процесса, обязательный элемент нормально организованной работы школы. Внеклассная работа способствует углублению и расширению приобретаемых на уроках знаний, расширяет кругозор, развивает творческие возможности, повышает общую культуру. У школьников формируется интерес к предмету, воспитывается стремление к качественному его освоению. При ее организации учитываются как общедидактические (сознательность, доступность, научность, систематичность, связь теории с практикой, связь изучаемого с жизнью), так и специальные принципы:

- принцип практической направленности;
- принцип добровольности;
- принцип инклюзивного подхода.

В обязанности классного руководителя также входит организация внеклассного чтения, вечеров, экскурсий, утренников, викторин, научных конференций, диспутов, докладов и т.п. В его обязанности входит, помимо этого, проведение классных часов и родительских собраний. По сравнению с внеклассной работой по предмету, в его деятельности на первое место ставится воспитательная составляющая, имеющая непосредственное отношение к реализации программы «Мәңгілік Ел».

ЛИТЕРАТУРА

1. Казахстанский путь-2050: Единая цель, единые интересы, единое будущее: Послание Президента Республики Казахстан (г. Астана, 17 января 2014 года).
2. «Нұрлы Жол – путь в будущее»: Послание Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева народу Казахстана (г.Астана, 11 ноября 2014 года)
3. Концептуальные основы воспитания в условиях реализации общенациональной идеи «МӘҢГІЛІК ЕЛ»/ Проект. – Астана: МОН РК. – 2017
4. Электронный ресурс: <http://www.zakon.kz/4789720-uchastniki-xxiv-sessii-ank-prinjali.html>

КАРАЖИГИТОВА К.Н. «МӘҢГІЛІК ЕЛ» БАҒДАРЛАМАСЫНЫҢ ИДЕЯСЫ АЯСЫНДА ЗАМАНУИ МЕКТЕПТІҢ ТӘРБИЕ ЖҰМЫСЫНЫҢ НЕГІЗГІ БАҒЫТТАРЫ

Мақала «Мәңгілік Ел» ұлттық идеясында ұсынылған тәрбие бағыттарының жоғары деңгейін сипаттайды. Қазіргі мектеп жағдайында тәрбие жұмысын сауатты ұйымдастырудың жолдарын зерттеуді қажет ететіндігін айта келіп, оның мазмұндық параметрлерін анықтайды. Атап айтқанда, жеке тұлғаны жалпыадамзаттық және ұлттық құндылықтар негізінде қалыптастыруды көздейді. Сонымен қатар қазақстандық патриотизмді қалыптастыруда шетел тәжірибесін пайдалануды және ұлттық тәрбие жүйесін қазақстандық патриотизм идеясы негізінде байыту мәселелерін қарастырады. Тәрбие жұмысын жоспарлағанда Қазақстан Республикасының Ата Заңын, Қазақстан Халықтарының

Ассамблеясы жұмысының мазмұнын, Бірінші Президент Күнін, Астананың 20 жылдығына байланысты тақырыптарды қамтуды ұсынады.

KARAZHIGITOVA K.N. PRINCIPLE DIRECTIONS OF EDUCATIONAL WORK IN MODERN SCHOOL IN THE CONTEXT OF IDEAS OF THE PROGRAM «MANGILIK EI»

The writer, explaining the role of the program «Mangilik EI» in education of the younger generation, examines into the principle directions of organizing the activities of supervising teachers in modern school in the context of ideas of moral improvement of society. The article defines the parameters of educational work, reveals the objectives and tasks of a personality formation based on national values that do not contradict with human ones. The article also examines the ways and means of enriching the content of Kazakhstani patriotic education with use of foreign experience. At planning of educational work, the writer recommends to use the topics related to the Constitution of the Republic of Kazakhstan, the work of the Assembly of the People of Kazakhstan, the Day of the First President of the RK, the 20th anniversary of the capital of Kazakhstan - Astana.

Keywords: *Kazakhstan patriotism, political culture, ethnocultural and civil identity.*

УДК 37.013:37.159

ОБРАЗОВАТЕЛЬНАЯ ПАРАДИГМА ЧАСТНОЙ ШКОЛЫ НОВОГО ТИПА

КОЗБАГАРОВА Б.С., РОМАНОВА Ж.А.

Авторы статьи сформулировали и представили концептуальные положения, определяющие специфику функционирования частной школы. Стержневым признано понятие «гуманизация»: в качестве дидактического термина это понятие определяет подходы к педагогике сотрудничества и способствует овладению рефлексивным анализом. Одна из задач обучения в частной школе – воспитание творчески активной личности, представляющей собой мыслящий субъект, не теряющийся в любой жизненной ситуации. И путь достижения этой цели определяется разработкой специальных условий, при которых умение искать и отбирать нужную ему информацию, анализировать, представлять, проектировать объекты и процессы, ответственно реализовывать свои планы и подводить итоги организуется на основе педагогического творчества.

Ключевые слова: *образование, обучение, воспитание, развитие, гуманизация, сотрудничество, анализ, рефлексия*

Основу государственной политики в сфере обучения и воспитания составляют преобразования в области гуманизации, что является важнейшим фактором развития демократического общества. Чем в большей степени

демократизируется общество, тем острее в нем ощущается потребность в знаниях о человеке, обществе, об истории его развития, культурном становлении каждого гражданина. Задача современной школы – выработать у обучаемых целостный взгляд на жизнь, сделать все, чтобы мировой опыт и мировая наука стали доступны им, чтобы свободное САМОопределение личности осуществлялось осознанно на основе фундаментальных знаний.

Поиск гуманистических оснований жизнедеятельности приводит педагогические коллективы школ к пониманию важности перехода

– от акцента формирования личности по заранее заданным качествам к акценту на сохранение ее индивидуальности;

– от становления формального интеллекта к воспитанию нравственной, духовной внешней и внутренней общечеловеческой культуры;

– от целеполагания педагога к «выращиванию» внутренних целей учащегося, определяющих уровень развития его мировоззренческой и общей культуры конкретного человека и через них к внешним целям, отражающим исторический опыт человеческой деятельности;

– от перегрузки памяти прагматическими, заранее заготовленными знаниями к освоению наиболее общих способов учебной деятельности через психосберегающие современные технологии обучения;

– от формирования знаний по конкретным наукам к формированию целостного представления о картине мира, посредством интеграции общеобразовательных дисциплин и выбора адекватных форм организации учебно-познавательной деятельности;

– от авторитарной педагогики к педагогике сотрудничества, базирующейся на способности педагога владеть рефлексивным анализом, работать с пониманием и непониманием ученика, уметь посмотреть на проблему его глазами.

Гуманизация процесса социализации личности учащегося базируется на следующих положениях:

1. Ученик – активный субъект, деятельный участник процесса обучения, воспитания и развития.

2. «Готовых знаний» и безальтернативных «истин» нет, надо сформировать у учащихся умение добывать знания и искать истины.

3. Учитель – не информатор, а организатор познавательной работы. Он не к детям идет с учебным предметом, а вместе с детьми движется к нему. Его задача подобрать такие технологии и методики, которые соответствуют уровню развития каждого учащегося, ориентируют его на продуктивные действия, опирающиеся на восприятие, мышление, память, воображение.

4. Урок – основная форма организации учебного процесса, средство формирования и развития личности, а не только средство передачи знаний.

5. Воспитатель – «режиссер» ребячьей самодеятельности, «композитор», который не сам пишет ноты, а вдохновляет на это своих воспитанников.

6. Руководитель не «пастух» и не «локомотив», а архитектор, инженер самодвижущего вагона-коллектива, проектирующий и воплощающий в жизнь отношения сотрудничества, выводящий каждого ученика из инерции, приводящий в движение мощный мотор педагогического творчества.

7. Оценка работы педагога – не только эффективность и действенность, не только конечный результат, но и способы его достижения; не только теоретические знания, квалификация, но и коммуникативные умения. Сначала качества личности, потом ее профессионализм.

8. Мера качества – уровень развития учащихся.

9. При управлении школой придерживаться принципа: «Управлять – значит приводить к успеху других». Строить управление адаптивной моделью с позиции внутреннего государства со своим сводом законов, прав и обязанностей.

Нет единого мнения на значимость школ-интернатов для воспитания толерантной и креативной личности. С одной стороны, отличительная особенность такого учебного заведения – это нахождение учащегося пять дней в неделю на территории школы. Сторонники утверждают, что эта модель обучения позволяет контролировать процесс образования и воспитания непрерывно. Таким образом, учащийся находится под чутким наблюдением преподавателей и персонала школы, которые в любую минуту готовы прийти ему на помощь. Ученик не отвлекается от процесса обучения, к тому же педагоги помогают ему организовать свой досуг с большей пользой для обучения и достижения личных целей ученика.

Оппоненты возражают, что в таких условиях ученик оказывается дома лишь в выходные дни, не всегда и не во всех интернатах работа организована таким образом, чтобы еженедельно педагоги проводили беседы с родителями, знакомили их с проблемами и достижениями ребенка. Нуждается в особом подходе инструктаж родителей (всегда ли он необходим?) по улучшению семейного климата и воспитания в семье. Как добиться, чтобы учащийся развивался в правильном направлении, поддерживаемый педагогами и семьей?

Нуждается в тщательном изучении опыт работы школ-интернатов, необходимо анкетирование учащихся, исследование специфики организации в них досуга и различных форм трудовой деятельности.

Открывая для себя сегодня перспективу развития и совершенствования среднего общего образования, предстоит продолжить работу по осмыслению природы обучения и воспитания, механизмов и условий развития личности.

Основными принципами работы учителя гуманной, развивающей школы должны стать:

- Принцип диалогизации, заключающийся в паритетности субъектов педагогического взаимодействия – преобразование суперпозиции взрослого и субординированной позиции ребенка в личностно-равноправные.

- Принцип проблематизации, согласно которому обучение должно проходить не по схеме «трансляция информации» или «формирование знаний, умений и навыков», а по схеме «совместное решение учебных проблем» [1].

- Принцип индивидуализации, заключающийся в «раскрытии и пестовании индивидуальных особенностей ребенка, в помощи его самоосуществлению в меняющемся мире» [2].

- Принцип персонализации, предполагающий личностно-ориентированное общение учителя и учащихся, «совместный личностный рост, совместное личностное развитие» учащихся и учителя в процессе учебной деятельности, отказ от ролевых масок и фасадов в педагогическом общении [3].

Указанные принципы профессиональной деятельности учителя гуманной школы требуют овладения ими новыми установками, установками учителя нового типа, учителя, находящегося позиции фасилитатора (от англ. to facilitate – облегчать, способствовать, содействовать, создавать благоприятные условия). Главная задача фасилитатора – донести до обучающегося мысль о том, что основной результат обучения – это способность к осознанному приобретению знаний. При этом личностные изменения определяют индивидуальную образовательную траекторию обучающегося. Самые значимые из установок учителя-фасилитатора сводятся к следующему.

1. Личностная открытость, искренность, «истинность» «конгруэнтность» учителя. Позиция предполагает быть не «над» и даже не «рядом», а «вместе» с учеником.

2. «Поощрение», «принятие», «поддержка», «доверие» к ученику, опора на положительное в нем.

3. «Эмпатическое понимание», «вчувствование» учителя в состояние каждого ученика, видение им поведения ученика, разнообразных его реакций, поступков с точки зрения самого ученика, его глазами, способность «постоять в его тапочках» [4].

Фасилитация не является педагогической технологией, это своеобразная педагогическая философия, и следовательно – ею надо овладеть: учителю самому предстоит определить траекторию освоения этой философии, позаботиться о ее содержательном и дидактическом наполнении. Такую работу отличает высокий уровень актуальности,

поскольку современная мировая практика обучения и воспитания характеризуется поиском новых философских оснований организации деятельности учащихся в процессе социализации с позиций гуманизма. Вся жизнь – это школа, непрерывное учение, познание и осознание, преодоление препятствий. Радостной жизни без преодоления преград не бывает. Кто хочет быть умным, тот должен научиться думать. Человека нельзя научить, развить, воспитать. Он может только научитьсяСЯ, развитьСЯ, воспитатьСЯ.

Ребенок – это личность, его надо уважать. Учащийся не сможет вырасти полноценным человеком, если лишить его возможности САМОопределяться, САМОразвиваться и САМОутверждаться. Предела познаниям нет, и нет предела САМОсовершенствованию. Все дети разные, и учить их надо по-разному с учетом его психофизических возможностей. Учитель не просто информатор, а менеджер учебного процесса. Детство и юность – самые прекрасные периоды в жизни человека. Будущая жизнь человека зависит не только от таланта и ума, которые можно продавать, но и от духовных и душевных качеств, сформированных в детстве. Честь и совесть составляют главную ценность человеческой жизни. В духовном мире у каждого своя дорога, нет ни первых, ни последних. Правильное учение – делиться мудростью с желающим, который нуждается в этой мудрости и сам много трудится для её обретения.

Сегодня как никогда важно создать комфортные условия для благоприятного пребывания ребенка в школе, помочь ему начать обретать свое «Я». Не менее важны и такие направления в обучении, которые характеризуются как инновационные:

1. Развитие личности, способной самостоятельно избрать круг той деятельности, которая ей интересна.

2. Освоение общепредметных познавательных навыков как способ развития культуры.

3. Формирование способности ориентироваться в реальной жизни и ее проблемах, подготовка к жизни в современных социально-экономических условиях, приобретение уверенности в себе, практичности.

В современной дидактике решается проблема суммативного оценивания как способа формирования интегративного целостного восприятия мира путем разведения уровней подачи учебного материала и отслеживания его усвоения. При этом учащимся предоставляется определенная свобода в выборе информации с ориентацией на собственную психику и собственный опыт. Также необходимо подготовить подрастающее поколение к адекватному восприятию общества и производства, к реализации себя как личности, основанной на общечеловеческой нравственности и культуре.

Цель педагогических коллективов школ разного типа – создать психологически комфортные условия для обучения, основанные на различных способах восприятия и познания мира с учетом интересов обучаемых, скорости их работы, сформировать умение самостоятельно приобретать знания. Такой ориентир предполагает умение человека искать и

отбирать нужную ему информацию, анализировать, организовывать, представлять, проектировать объекты и процессы, ответственно реализовывать свои планы и получать качественные базовые знания, используемые в жизни. Одна из задач обучения в частной школе – воспитание творчески активной личности, представляющей собой мыслящий субъект, не теряющийся в любой жизненной ситуации. И путь достижения поставленных целей обусловлен следующими подходами:

- Формирование выпускника на основе педагогического диагностирования, ставящего своей целью обеспечение личностно-ориентированного обучения путем определения предпосылок личности к учению, условий для ее саморазвития.

- Ориентация на личность и максимальное развитие ее способностей и дарований.

- Организация обучения и воспитания учащихся системно, на основе научно-обоснованных педагогических технологий.

- Стимулирование роста творческой инициативы учителей, изучение и использование ими передового педагогического опыта, высокоэффективных технологий обучения.

В концепции проектируемой нами школы учитель должен уметь не только обеспечить условия для развития личности, сделать этот процесс отлаженным и управляемым, но и обучить всему этому самих учащихся. Для этого учебная деятельность должна быть внутренне мотивирована, т.е. связана с потребностями учеников. Полностью отменяется пребывание в режиме принуждения, формируется самостоятельность, для чего мы обращаемся к использованию когнитивной коррекционной программы «скил-терапии», разработанной Д.Мейхенбаумом на основе общей теории деятельности и поэтому легко применяемой в учебном процессе, организованной на базе личностно-деятельного способа обучения [5].

Рассмотрение данного вопроса – предмет отдельной статьи.

ЛИТЕРАТУРА

1. Якиманская И.С. Технология личностно-ориентированного образования. – М., 2008.
2. Асмолов А. Г. Психология личности: Учебник. – М.: Изд-во МГУ, 1990. –
3. Орлов А.Б. Психология личности и сущности человека: Парадигмы, проекции, практики: Учеб. пособие для студ. психол. фак. вузов – М.: Издательский центр «Академия», 2002.
4. Роджерс К. Несколько вопросов, касающихся помощи в росте личности. – М.: Прогресс, 1994.
5. Мейхенбаум Д. Электронная версия <http://www.psy-center.com.ua/rus-dictionary-204/view-13701/metodika-samoinstruktirovaniya.html>

ҚОЗБАҒАРОВА Б.С., РОМАНОВА Ж.А. ЖАҢА ҮЛГІДЕГІ ЖЕКЕ МЕКТЕПТІҢ БІЛІМ БЕРУ ПАРАДИГМАСЫНЫҢ РЕФЛЕКСИЯСЫ

Мақала авторлары жеке мектеп құрамымен жұмыс істеу ерекшелігін сипаттап айқындайтын тұжырымдамалық ережелерін ұсынды. «Ізгілендіру»

ұғымының термині өзекті болып, бұл ұғым ретінде тәсілдерді айқындайтын педагогикаға ынтымақтастық рефлексиялық талдаумен игеруге дидактикалық ықпал етеді. Оқытудың белсенді тіршілік жағдайын білдіретін кез келген жеке адамның шығармашылық міндеттердің бірі - тәрбие жеке мектепке ойлы субъект жоғалған емес. Бұл мақсатқа қол жеткізу жолында оған арнайы жағдайлар айқындалып, әзірлеуге қажетті ақпаратты ұсынуға, өз жоспарларымызды іске асыруға жауапты болатын педагогикалық шығармашылық қорытындысын шығаруға және пайдалануға, талдауға, іріктей білу және объектілер мен процестерді жобалау негізінде ұйымдастырылады.

Кілт сөздер: білім беру, оқыту, тәрбиелеу, дамыту, ізгілендіру, ынтымақтастық, талдау, рефлексия

KOZBAGAROVA B. S., ROMANOVA ZH. A. EDUCATIONAL PARADIGM OF PRIVATE SCHOOL OF NEW TYPE

Authors of article formulated and submitted the conceptual provisions defining specifics of functioning of private school. The concept «humanization» is recognized rod: as the didactic term this concept defines approaches to pedagogics of cooperation and promotes mastering the reflexive analysis. One of the problems of training at the private school - education of creatively active personality, representing conceiving subject who is not lost in any life situation. In addition, the way of achievement of this purpose is defined by development of special conditions under that ability to look for and select information necessary to it, to analyze, represent, project objects and processes, to responsibly realize the plans and to sum up the results will be organized based on pedagogical creativity.

Keywords: education, training, education, development, humanization, cooperation, analysis, reflection.

УДК (159.922.6-057.874)

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПОДГОТОВКИ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ КАДРОВ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ: ПРОБЛЕМЫ И НОВЫЕ ПОДХОДЫ

КУЛЖАБАЕВА Л.С.

В данной статье рассматриваются новые подходы к вопросам подготовки педагогических кадров на современном этапе, некоторые психологические аспекты этой актуальной темы. Мы живем в новой экономической формации, в условиях интеграции и глобализации, развития новых технологий, которые должны использоваться в подготовке грамотных и профессиональных педагогических кадров. В век компьютеризации, научно-технического прогресса необходимо по-новому взглянуть на проблемы обучения и воспитания подрастающего поколения в рамках концепции 12-летнего образования. Кроме того, в данной статье подчеркивается, что в условиях модернизации казахстанского общества необходимо обратить внимание на качество образования, повышение квалификации педагогов, использование в подготовке педагогических кадров новых образовательных

стандартов. Только тогда мы можем воспитать всесторонне развитую и творческую личность, умеющую масштабно мыслить, способную адаптироваться в современном обществе.

Ключевые слова: *индивид, воспитание, модернизация, реформа, экспансия, образование, программа, концепция, прагматика, поколение, политика, иммунитет, актуальность, значимость, культура, безопасность.*

Подготовка высококвалифицированных кадров – одна из основных задач общества. Обучающийся, как человек, есть элемент большой, централизованной, естественной системы с его внутренними и внешними связями и отношениями. К внутренним связям относится способность сознания человека на основе анализа поступающей априорной (начальной) информации вырабатывать свой индивидуальный алгоритм поведения. Внешние связи представляют собой его взаимодействие с окружением, т.е. взаимодействие с другими элементами системы. Разумное поведение человека заключается в том, что на основе накопленной информации и правил ее обработки и использования, принятых в данном обществе, человек анализирует ситуацию и, сравнивая ее со своей моделью, хранящейся в памяти, вырабатывает свой, индивидуальный алгоритм поведения, т.е. ответную реакцию.

Формирования новых моделей, технологий и инструментария оценки качества образования требуется в связи с мировой глобализацией, которая складывает общее понимание задач и принципов образования, когда происходит зарождение новых единых требований к современному специалисту. Именно по этой причине перед системой среднего профессионального и высшего образования поставлена задача существенной актуализации содержания и повышения качества подготовки специалистов с ориентацией ее на международные стандарты качества и потребности региональных рынков труда. Чтобы достичь высокого качества профессиональной подготовки необходимо иметь в виду основные цели образования на современном этапе. Таковыми являются: готовность к успешному вхождению на рынок труда; выработка активной жизненной позиции; поддержание широкой базы передовых знаний. Самой актуальной задачей современного образования остается подготовка профессионально-педагогических кадров нового типа, с учетом цели модернизации профессионального образования, когда сам процесс подготовки профессионально-педагогических кадров нового типа становится важнейшим условием не только создания нового образовательного пространства в Казахстане, а, прежде всего, условием интеграции отечественной культуры в общечеловеческую и европейскую культуру.

Подготовка профессионально-педагогических кадров (ППК) в современных условиях связана с реализацией компетентного подхода, с переходом к двухуровневому образованию. Систему обучения сегодня можно определить как кредитно-модульно-компетентностную. Три основных элемента системы обучения это – кредиты, модули и компетенции, которые выступают как тесно взаимосвязанные и взаимодополняющие друг друга компоненты единого целого. В новой системе модуль становится одной из важнейших единиц, регулирующих и программу обучения, и деятельность преподавателей, и сам процесс обучения студентом, и оценку его знаний вплоть до получения соответствующей квалификации.

Главной целью десятилетия Президент Казахстана Н.А.Назарбаев назвал социальную модернизацию. Модернизация в самом общем смысле есть процесс изменения каких-либо объектов, придание им современных свойств, которые соответствуют требованиям времени. Как процесс усовершенствования с помощью реформ, обновлений всей социально-экономической жизни, структуры, модернизация делится на экономическую, политическую, культурную и социальную. Модернизация – это переход от традиционного общества к современному, от аграрного – к индустриально-урбанизированному миру повседневности. Социально-экономическая модернизация, о которой мы часто слышим, свидетельствует о том, что одним из стратегических векторов развития страны является создание социального государства, где среда, качество жизни человека становятся приоритетами государственной политики. Социально-экономическая модернизация предусматривает существенное повышение роли человеческого капитала [1]. Одним из основных факторов воспроизводства человеческого капитала, наряду с финансовыми, социальными ресурсами, является модель образовательной системы, т.е. школы, вузы. Модернизация образования, образовательных процессов, достижение наиболее лучших мировых стандартов в образовательной деятельности, повышение качества обучения, повышение квалификации преподавательского состава, патриотическое воспитание, повышение правовой, политической культуры, противодействие различного рода явлениям деструктивного и экстремистского характера – все это слагаемые деятельности по модернизации казахстанского общества. В этой связи образование предстает не только как мощное средство демонстрации интеллектуального потенциала и влияния на мировой арене в виде так называемой «мягкой силы» (как альтернатива «жесткой силе», основанной на военном преимуществе), но и как немаловажный фактор успешности социальной модернизации. К этому нужно добавить и сопряженность вопросов модернизации с проблемой

культурной безопасности, о которой в этой статье будет сказано абзацем ниже.

Некоторые российские ученые небезосновательно пишут о необходимости взвешенного и вдумчивого подхода к рассмотрению главного тренда современной образовательной системы – интернационализации образования с позиций национального суверенитета, культурного разнообразия, устойчивого развития, способности государства регулировать высшее образование в рамках государственной политики. Они считают, что экспансия западного образования выступает завуалированной формой социально-культурной колонизации со всеми вытекающими последствиями. Культурная колонизация оказывает давление на процесс национально-культурного самоопределения личности, влияет на культурную (цивилизационную) идентификацию общества, требует выработки определенных правовых механизмов защиты прав человека на государственном и международном уровнях, контроля качества образовательных услуг, функционирования образовательных институтов в поликультурной среде. Ярким примером такой формы колонизации можно считать процесс создания филиалов зарубежных образовательных организаций в странах, где юридически признается диплом иностранного вуза. В таких филиалах местные образовательные учреждения видят угрозу для безопасности и стабильности страны, расценивают как вмешательство в национальную систему высшего образования и национальную политику, так как они предлагают программы, разработанные на иностранном языке, на материалах другого рынка. Итак, интернационализация образования выступает как часть национальной политики и безопасности. Экспорт образования как приоритетная задача всех цивилизованных стран обеспечивает укрепление международного престижа и положительного имиджа государства, его культурного и политического влияния в мире, способствует мобильности знаний людей между странами, распространению межкультурного взаимодействия и сотрудничества. В то же время академическая мобильность, обеспечивая экспорт образования, может нести в себе негативный потенциал и сопровождаться нелегальной миграцией, контрабандой, наркотрафиком, распространением опасных заболеваний, проявлений ксенофобии и т.д. Неслучайно современная эпоха характеризуется как время «образовательного империализма», и как ответ на этот вызов появляется новое понятие «образовательный суверенитет», – предполагающее закрытость, традиционность, сохранение национальной специфики. Говоря о модернизации страны, мы не должны забывать и о таком понятии, как безопасность. Безопасность рассматривается как неотъемлемое право человека и основная ценность, а согласно Пирамиде

потребностей А.Маслоу, это – базовая, жизненно-необходимая потребность человека. Социально-политические катаклизмы конца XIX века и на протяжении двадцатого столетия трансформировали и расширили понятийное поле «безопасности». Этим термином стали обозначать как персональное состояние индивида, так и состояние отдельно взятого общества, государства и в целом международного сообщества. И как показывают современные исследования, происходит последовательная формализация и закрепление данного понятия в нормативно-правовых документах [2, с.61].

Выделяя типы и классифицируя виды безопасности, в исследовательской, научной, публицистической литературе, в нормативно-правовых актах, мы обращаем внимание на следующие вариации: военная, экономическая, социальная, информационная, демографическая, этнокультурная, экологическая, физическая безопасность и др. В документах ООН, в частности, в «Концепции безопасности человека», выделены 8 категорий безопасности: экономическая безопасность; продовольственная безопасность; безопасность для здоровья; экологическая безопасность; личная безопасность; социальная безопасность; общественная безопасность; политическая безопасность. Согласно Закону «О национальной безопасности РК» (от 6 января 2012 г. № 527-IV) видами национальной безопасности являются: *общественная безопасность* – состояние защищенности жизни, здоровья и благополучия граждан, духовно-нравственных ценностей казахстанского общества и системы социального обеспечения от реальных и потенциальных угроз, при котором обеспечивается целостность общества и его стабильность; *военная безопасность* – состояние защищенности жизненно важных интересов человека и гражданина, общества и государства от внешних и внутренних угроз, связанных с применением военной силы или намерением ее применения; *политическая безопасность* – состояние защищенности основ конституционного строя, деятельности системы государственных органов и порядка государственного управления от реальных и потенциальных угроз, при котором обеспечивается соблюдение прав и свобод граждан, социальных групп и баланс их интересов, стабильность, целостность и благоприятное международное положение государства; *экономическая безопасность* – состояние защищенности национальной экономики Республики Казахстан от реальных и потенциальных угроз, при котором обеспечивается устойчивое ее развитие и экономическая независимость; *информационная безопасность* – состояние защищенности информационного пространства Республики Казахстан, а также прав и интересов человека и гражданина, общества и государства в

информационной сфере от реальных и потенциальных угроз, при котором обеспечивается устойчивое развитие и информационная независимость страны; *экологическая безопасность* – состояние защищенности жизненно важных интересов и прав человека и гражданина, общества и государства от угроз, возникающих в результате антропогенных и природных воздействий на окружающую среду [3].

Как видим, большая часть указанных аспектов схожа и по смысловому наполнению идентична. При этом большую актуальность и значимость, на наш взгляд, приобретают функции безопасности, технологии обеспечения состояния защищенности. Если на заре становления человечества на первый план выступала защита естественной среды обитания, безопасность от воздействия природных сил, то с усложнением системы социальных отношений «картина» опасностей становится более структурированной и дифференцированной. Модификации общественных систем, модернизация и прочие процессы расширяют спектр социальных угроз и требуют выработки адекватных мер противодействия различного рода вызовам и стихийным бедствиям, так как игнорирование их незамедлительно ведет к потере жизнеспособности и даже гибели субъектов. На наш взгляд, правомерно говорить о таком явлении, как культурная безопасность. Мы намеренно используем слово «культурная», так как интерпретируем культуру в ее самом широком понимании, включающую все аспекты материальной и духовно-нравственной деятельности человека, психологические особенности индивида, воспитание, социальную среду, верования, на более высоком институциональном уровне. Это подразумевает социально-экономическую составляющую общества, политическую, правовую системы, обороноспособность, специфика силовых структур, политику в сфере культуры, систему образования, демографическая ситуация и здоровье населения и т.д. В нашем понимании слово «культурная безопасность» может выступать интегрирующей дефиницией и включать в себя различные аспекты безопасности, выступать своего рода интегральной характеристикой вырабатываемого социумом, так называемого, защитного механизма, социального иммунитета от различного рода угроз и вызовов внешней и внутренней среды. К проблеме модернизации в контексте культурной безопасности имеет тесное отношение и то обстоятельство, что решение задач безопасности в условиях неотвратимости модернизации и есть в идеале совокупная программа различных поколений граждан нашей страны. А у разных поколений есть свои ценности, жизненные установки, учет которых поможет успешности стратегии модернизации в любой сфере.

Весь процесс воспитания, обучения и поведения человека можно условно разделить на три этапа: а) изучение, накопление и запоминание

необходимого количества информации; б) изучение, запоминание и выработка различных многокритериальных алгоритмов поведения; в) умелое использование данных первого и второго этапов в практических жизненных ситуациях [4, с.111]. Эти этапы, в действительности, объединены в пространстве и во времени, а их разделение служит только выработке некоторых практических выводов и рекомендаций. Реализация первого этапа, применительно к человеку современного общества, представляет процесс формирования и накопления качественных характеристик, которыми должен обладать обучающийся. Эти характеристики и качественные показатели формируются и приобретаются в основном от момента рождения до 10-15 лет, т.е. самый активный и наиболее плодотворный период воспитания и обучения человека приходится на детский и юношеский возраст. Этот период составляет 25-28% времени от всего интервала активной деятельности человека [5, с.84].

Основное формирование качественных характеристик приходится на период дошкольного воспитания и учебы в младших классах средней школы. В этот период организм человека наиболее восприимчив, и роль семьи, первых воспитателей, учителей и окружения ребенка трудно переоценить. Поэтому необходимо обращать самое пристальное внимание на этот период развития человека и передавать в его память определенные объемы информации, несущие сведения о качественных характеристиках личности. Судьба людей определенного периода отражается в их восприятии и понимании действительности. Один из способов понять поколения – это определить и правильно вычлнить главные события, которые сформировали основные ценности поколения. Именно этот термин «ценности» и является краеугольным камнем теории поколений американских ученых Нейла Хоуе и Уильяма Штрауса. Называемые Хоуе и Штраус поколением У, или же поколением Сети, люди живут больше в виртуальном мире, нежели в реальном. Если экстраполировать эту теорию на нашу реальность, то сетевое поколение У – поистине независимое поколение строителей нового Казахстана в обновленном мире. Они живут в эпоху глобализации, в мире беспрецедентного разнообразия культур, языков, идеологий, духовных опытов. Если предыдущее поколение выросло в закрытой стране, с компьютерно-технологическим запаздыванием на 10-15 лет, то их дети – поколение У вырастает в тех же почти информационных, понятийных и культурных пространствах, что и их западные сверстники [6, с.71]. Они читают те же книги про Гарри Поттера и Властелина колец, смотрят те же мультфильмы и фильмы про Шрека или Аватара, путешествуют по всему миру, учатся в тех же мировых вузах, как Стенфорд, Кембридж, Оксфорд... Они амбициозны, самоуверенны и скорее хотят получать, а не отдавать. В

пору разветвленных сетей дополнительного образования, дистанционного обучения поколение У также любит получать множество дипломов и сертификатов. Прагматика этой теории поколений состоит в том, что выстраивая свою маркетинговую стратегию, любая компания определяет свою целевую аудиторию с ее ключевыми характеристиками. А поскольку в наше время мы уже привыкли рассматривать сферу образования сквозь призму рыночных категорий, то теория поколений может быть полезной не только из-за необходимости учесть психологические особенности поколений обучающихся и поколения обучающихся, но и в нахождении эффективных путей продвижения своих образовательных услуг, повышения качества учебного процесса. Для того, чтобы управлять потребителями, необходимо понимать, какие стереотипы и ценности сформировались у представителей целевых возрастных групп. Вот, например, возьмем покупательское поведение. Поколение У любит супермаркеты не только из-за возможности экономии времени на покупки, но и из-за возможности еще и поиграть, и в кино сходить, и вкусно поесть, и в сетевые игры поиграть – одним словом, из-за развлекательной составляющей. Сейчас гипермаркеты становятся своеобразным культурно-развлекательным центром, и, возможно, не далек тот день, когда они станут еще и обучающим центром. Следовательно, для поколения У наиболее востребованная форма обучения может быть выражена термином «Образвлечение» (образование+развлечение), или же по-английски «*Edutainment*» (*education+entertainment*) [6, с.77]. И эти обстоятельства необходимо учитывать в современной системе образования.

Современное общество стало гораздо сложнее, чем было раньше, и именно эта сложность мира бросает вызов каждому отдельному человеку. Современный человек сегодня не представляет свою жизнь без телевидения, кино, компьютеров. Все, что мы имеем, – это достижения нашей цивилизации, нашей материальной культуры. Развитие научно-технического прогресса достигло такого уровня, что мы не мыслим себя без сотовых телефонов, ноутбуков и других средств связи и коммуникаций, это условие существования человека в век информационных технологий. Как страна, желающая войти в число наиболее развитых, конкурентоспособных государств мира, чье геополитическое расположение (на стыке Европы и Азии) обуславливает интенсивность межкультурных контактов, мы не можем объективно остановить «вторжение» западной массовой культуры, запретить слушать музыку, радио, читать журналы, входить в интернет и т.д. Но в наших силах контролировать этот процесс, все процессы могут быть управляемы: на государственном (соответствующая идеология, законы, нормативные акты, образовательные стандарты и т.д.), на социальном (общественное одобрение и порицание), на личностном (семья прививает

определенные ценностные ориентиры и установки) уровне. Другими словами, одно дело, когда вызывает наше возмущение то, что наши школьники, подростки, молодежь смотрят зарубежное кино, мультфильмы, слушают иностранную музыку, читают зарубежные новости, знают символику других иностранных государств, перенимают чужие жесты и мимику, лексику. Другое дело, что сами родители, взрослые, общество делает для того, чтобы воспитывать подрастающее поколение в духе патриотизма, любви к своей Родине, государственным символам, национальным традициям. Какова наша линия культурной защиты, в чем заключается смысл культурной безопасности? Предоставив своих детей ТВ, лишь бы они не мешали работать нам, не контролируя то, чем они занимаются, не зная их интересов, не уделяя им внимания, взрослые, упустив время, когда у детей уже сформировались свои привычки, пристрастия, интересы и т.д., начинают жаловаться, что мол, дети сейчас не такие, не смотрят то, что им советует и т.п. в этом духе. Основы представлений о духовно-нравственных ценностях закладываются в семье с самого раннего возраста. Что такое хорошо и что такое плохо – дети усваивают с колыбели. Родители являются самыми первыми социальными «контролерами» для своих детей. А вслед за ними идут воспитатели, учителя, кураторы, преподаватели, научные руководители – одним словом, все те люди, с которыми развивающаяся личность имеет дело. Никому не секрет, настоящее испытание для руководителей организаций образования – эффективное сотрудничество с представителями разных поколений. Потому что, как нигде в других учреждениях, в школе и в вузе сталкиваются между собой разные поколения со своими ценностями, ожиданиями, амбициями, к тому же по-разному вовлеченные в современный мир цифровых технологий. Если у педагогов высок уровень так называемой «компьютерной тревожности», исходящей из недостаточной цифровой функциональной грамотности их поколения, то их подопечные всецело вовлечены в экранную культуру, в мир немыслимого разнообразия гаджетов. Стало быть, это обстоятельство потребует от педагогов освоения инновационных обучающих технологий и создания новых сценариев учебных занятий.

Для поколения Сети, которые и есть сегодняшние основные потребители услуг школ и вузов, мы должны предложить адекватный их поколению образовательный инструментарий. Нынешние молодые люди не любят читать книги, им не интересен бумажный носитель, они потребляют огромные массивы информации с экрана дисплея. Поэтому и в обучении мы должны работать с ними «на их языке» – дать им привычный формат «компьютерно-экранного» обучения, применяя электронные учебники, интерактивные методы и развлекательно-игровые элементы. Все эти вызовы

современного образовательного процесса находят свое отражение в тех масштабных реформах, которое проводит сегодня Министерство образования и науки. Незамедлительное освоение организациями образования электронного обучения с дальнейшей перспективой полного охвата, коренное изменение системы повышения квалификации педагогов – все это, направлено, в конечном счете, на то, чтобы сократить цифровое неравенство между педагогом и обучающимся – одного из барьеров, препятствующих эффективной коммуникации в процессе обучения и воспитания подрастающего поколения. Процесс информатизации образования – многоаспектный процесс, связанный и с политикой, и социально-экономическим развитием государства, и с требованиями к компетентности педагогов и т.д. На сегодняшний день в Казахстане все эти факторы способствуют использованию преимуществ информационно-коммуникационных технологий в сфере образования. Возможно, существует множество причин, которые мешают школам и вузам в полной мере использовать в процессе обучения достижения компьютерных технологий. Но главная причина в том, что педагоги не всегда знают, как эффективно использовать информационно-коммуникационные технологии в повседневном учебном процессе. Китайская пословица гласит: *«Расскажи мне, и я забуду. Покажи мне, и я запомню. Дай мне попробовать, и я научусь»*. Поэтому, Национальный центр повышения квалификации учителей «Өрлеу» активно занимается совершенствованием педагогического мастерства по новым программам в соответствии с мировым опытом. В конечном счете, информатизация образования необходима для того, чтобы усилить человеческий капитал для успешной реализации социально-экономической модернизации Казахстана.

Президент Н.А.Назарбаев в своих программных выступлениях и посланиях всегда уделяет пристальное внимание подготовке высококвалифицированных кадров, в частности, педагогических кадров для казахстанского рынка труда. Политика Президента нашей страны Н.А.Назарбаева однозначно ориентирована на внедрение международных стандартов в данной области, построение открытой образовательной сферы, обеспечение ее конкурентоспособности на мировой арене. Лидер страны неоднократно говорил о необходимости усиления стандартов базового педагогического образования, требований к повышению квалификации преподавателей школ и вузов. В наше непростое время в обществе особенно ярко снижение оценок в системе ценностных ориентаций молодежи проявляется в ее отношении к образованию как базовой социальной ценности. Современная система образования в основном ориентирует на самостоятельное обучение и самообучение, развитие творческих

способностей студентов. Это проявляется в обобщении, критическом анализе, выработке знаний на основе предшествующего опыта. Однако современная молодежь не готова к таким индивидуальным шагам. Большинство из них не умеет самостоятельно вырабатывать суждения, устанавливать причинно-следственные связи, выявлять закономерности, логически правильно мыслить, стройно и убедительно формулировать свои идеи, грамотно аргументировать выводы. Современная молодежь не готова к использованию первичных источников, в своем подавляющем большинстве молодежь ориентирована на получение любого образования с минимальными усилиями – лишь бы получить диплом. Молодежи, как впрочем и всему обществу, присуща растерянность, непонимание происходящего. Ей нередко приписывают жесткий прагматизм, социальную незрелость, инфантилизм, агрессивность, зависть. Известно, что сегодня казахстанская высшая школа сталкивается с целым комплексом вызовов и задач. Это и динамично изменяющиеся внешние условия, и глобализационные процессы, и необходимость практической реализации положений Болонского процесса, и поиски оптимальных форм сотрудничества с работодателями. Однако, все эти вызовы неизменно связаны с необходимостью решения одной, по сути, основной задачи – повышения качества образования, которая определяется в том числе и содержанием образовательных программ. Министерство образования и науки четко понимая, что одним из главных факторов достижения высоких результатов в развитии человеческого капитала является школа, которая сама зависит от качества системы педагогического образования, предпринимает все необходимые шаги для плавного, эволюционного реформирования системы подготовки учителей. А именно – за последние годы кардинально пересматривается содержание педагогического образования. Всем известно существование ряда системных недостатков, которые препятствуют подготовке учителя для современной школы. Прежде всего, это оторванность самого процесса вузовского педагогического образования от требований современной школы, что и привело к высокой степени «теоретизированности», к механическому накоплению знаний и отсутствию профессиональных компетенций у выпускника вуза. Никому не секрет и тот факт, что и стандарты группы специальностей «Образование» мало чем отличались от стандартов гуманитарных и естественных наук. Взятые нами обязательства по Болонскому процессу по формированию общего пространства высшего образования также ставит важную задачу перед вузами – подготовку качественных образовательных программ, ориентированных на результаты обучения – т.е. на освоенные компетенции выпускника. К тому же, эти образовательные программы должны быть «читаемы» на всем

общеввропейском пространстве образования, что отвечает основной цели Болонской декларации – построения моделей образовательных систем, понятных всему европейскому сообществу.

Стратегия развития высшего и профессионального образования ориентируется на перспективные потребности экономики и должна быть направлена на решение следующих приоритетных задач:

- качественное обновление содержания профессионального образования в соответствии с современным уровнем технологий, с учетом запросов новой экономики (обеспечение соответствия образовательных программ требованиям модернизации социальной сферы, формирование необходимых профессиональных компетенций выпускника);

- совершенствование масштабов и структуры подготовки специалистов в условиях социально-экономических преобразований, основанной на автоматизации и информатизации;

- обеспечение развития профессионального образования в контексте европейской интеграции.

Интеграция как принцип содержания обучения определяет процесс и результат формирования целостных знаний, способов и видов деятельности, а также ценностных отношений.

В Европе, и в США ничтожно мало количество специальных педагогических университетов, чтобы можно было напрямую ориентироваться на их программы. К тому же подготовка школьных учителей как в Германии, Франции, так и во всем англо-саксонском образовательном пространстве ведется по своеобразной двухступенчатой системе. Там есть университетская теоретическая ступень обучения (от 3,5 лет до 5 лет в зависимости от будущей учительской должности) и внеуниверситетская ступень педагогической практики (2 года). Педагогическая практика проходит в специальных педагогических семинариях или в центрах подготовки учителей. И что самое важное – к профессиональной деятельности учителя выпускники вузов допускаются только после подтверждения их квалификации сертификационными агентствами профессиональных сообществ. Поэтому нам приходилось гармонизировать куррикулумы зарубежных вузов с особенностями нашей системы подготовки педагогических кадров. На следующем этапе нашей работы была поставлена задача адаптировать гармонизированные программы под современные реалии казахстанской системы образования, которые обозначены в Государственной программе развития образования Республики Казахстан на 2011-2020 годы. Они заключаются в необходимости «планировать, разработать и внедрить новый стандарт 12-летнего образования, основанный на компетентностном подходе», а также в

актуальности подготовки специалистов для малокомплектных школ. Когда студент может освоить профессиональную компетенцию и получить профессиональный опыт? Только в одном случае: когда он будет решать реальную профессиональную задачу. Но реальная профессиональная задача может решаться только в реальном обучающем процессе в пространстве самих школ, учреждений образования. Никому не секрет, что все вузы для освоения профессиональных компетенций пока применяют традиционный подход, который фокусируется на освоении учебной компетенции. Что нужно для овладения профессиональной компетенцией? Необходима новая система, обеспечивающая подготовку эффективного специалиста; необходимы модульные программы, основанные на результатах обучения; необходима новая организация учебного процесса в пространстве и времени на основании реальной интеграции теории и практики.

Вдобавок к этому, увы, ни в школе, ни в институте не учат социально значимому опыту человечества, которым бы пользовались ежедневно молодые люди, и который способствовал бы повышению конкурентоспособности и качества жизни. Поэтому надо учить молодежь общаться и выступать перед аудиторией, разрешать конфликтные ситуации, планировать свою жизнь и деятельность, управлять финансами, отстаивать свою точку зрения и уважительно относиться к чужой, защищать свои права, генерировать новую информацию, творчески мыслить, быть ответственным за себя, за свое личное развитие, и быть активным в этом процессе. В неразрывном (целостном) процессе воспитания и обучения доминирующее значение имеет процесс воспитания, оказывающий непосредственное влияние на процесс формирования человека-специалиста. В современных условиях к любому человеку, независимо от национальности, вероисповедания, образования, занимаемой должности и многих других показателей, предъявляются весьма жесткие требования, формируемые на первом этапе. *Назовем основные из этих требований. Доброта:* наиболее общее понятие морального сознания, категория этики, характеризующая положительные нравственные ценности. Представляет собой мировоззрение и отношение к объектам живой и неживой природы. *Честность:* правдивость мыслей, суждений и поступков. *Трудолюбие и настойчивость:* наличие воли, упорства, инициативы и решительности в достижении поставленных целей, особенно при встрече с трудностями. *Компетентность:* способность ориентироваться в различных ситуациях и эффективно взаимодействовать с окружающими. Основой компетентности являются глубокие и всесторонние профессиональные знания и высокие моральные показатели личности. *Память:* без суммы знаний, идей и понятий невозможен запас знаний, а следовательно, успешная творческая работа. *Способность к формированию*

определенной системы знаний: новые идеи и абстрактные модели могут возникать в сознании только на основе определенной системы знаний и предыдущего опыта, объем которых должен быть достаточным для возникновения в воображении новых идей и моделей. *Коллективизм*: отсутствие эгоцентрических тенденций, постоянное ощущение окружающих людей, их интересов, забот и трудностей. *Патриотизм*: нетерпимость к недостаткам в большом и малом, чувство времени, чувство перспективы, любовь к Родине. *Способность к самообразованию*: без такой способности к работе над собой человек лишен возможности пополнять и обновлять свои знания, а поэтому не пригоден к творческой деятельности. *Любознательность*: необходимое качество, так как без стремления к познанию окружающего мира, в широком смысле этого понятия, немыслима никакая творческая работа. *Наблюдательность*: внимательное до мельчайших деталей восприятие окружающих явлений в живой и неживой природе. Без такого восприятия творческая работа будет бесплодной. *Критичность*: неформальное осмысленное восприятие всех новых идей, явлений, течений и т.д. Уважение объективных фактов, а не мнений. *Уважительность*: почтительное, основанное на глубоком понимании, отношении к людям, их достоинствам, заслугам и авторитетам [7, с 66]. Этот перечень можно дополнить не менее важными показателями, например, альтруизм, внимательность, увлеченность, деятельность, активность, работоспособность, бодрость, оптимизм, спокойствие, благородство, достоинство, юмор и другие. Из приведенного далеко не полного перечня основных требований к современному человеку видна приоритетная роль воспитания и его неразрывная связь с обучением.

Системный подход позволяет рассматривать человека как элемент социальной системы, подвергающейся воздействию со стороны социальной окружающей среды. *Качественные показатели отдельных элементов большой социальной системы определяют морально-нравственный облик всего общества*: каковы элементы, такова и система. Воспитание и обучение человека необходимо рассматривать как единый процесс формирования личности, т.е. устойчивой системы социально значимых черт, характеризующих индивида как члена общества. В неразрывном процессе воспитания и обучения доминирующее значение имеет процесс воспитания, оказывающий самое непосредственное влияние на процесс формирования человека-специалиста. Профессиональная подготовка – это только одна, хотя и очень важная, задача образования. Гуманизация образования в настоящее время является непременным условием формирования совершенного человека. В процессе вузовского становления обучающимся необходимо преподавать не сумму знаний, а определенную систему знаний, состоящую

не из отдельных учебных дисциплин, а из композиций – комплексных, интегрированных учебных дисциплин, охватывающих отдельные направления подготовки кадров. Содержание таких дисциплин может быть разработано путем анализа и выявления их системообразующих признаков и представляет собой сложную методическую работу межпредметного характера. Системой, наиболее соответствующей представлению об учебном материале как о сложном объекте со своей специфической структурой, включающей иерархические уровни подчинения и соподчинения блоков учебной информации интегрированных учебных дисциплин, является кредитно-модульная система организации учебного процесса, при которой формирование накопительных оценок и введение рейтинга по результатам текущей успеваемости является базовым. Введение кредитно-модульной системы организации учебного процесса является одним из требований Болонского процесса. Важнейшим аспектом организации кредитно-модульной системы обучения является контроль самостоятельной работы студентов (СРС). Главная цель СРС – расширение, углубление и детализация знаний, полученных на лекциях, практических занятиях и лабораторных работах, получение умений и навыков анализа, перевод полученных знаний в практическую плоскость.

ЛИТЕРАТУРА

1. Байденко, В.И. Выявление состава компетенций выпускников вузов как необходимый этап проектирования ГОС ВПО нового поколения [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://dap.vvsu.ru>.
2. Бурлакова Т.В. Индивидуализация профессиональной подготовки студентов в педагогическом вузе / Монография. – Алматы, 2016.
3. Закон «О национальной безопасности Республики Казахстан» от 6 января 2012 г. № 527-IV.
4. Величко Е.В. Психолого-педагогическое сопровождение профессионально-личностного развития студентов в период обучения в колледже / Монография. – Москва, 2014.
5. Арстанов М.Ж., Пидкасистый П.И., Хайдаров Ж.С. Проблемно-модельное обучение: вопросы теории и технологии. – Алматы, 2015. 216 с.
6. Белозерцев Е.П., Гонеев А.Д., Пашков А.Г. и др. Педагогика профессионального образования: Учебное пособие для студ. высш. пед. учеб. Заведений / Под ред. В.А.Сластенина. – Москва, 2016.
7. Бадарч Д., Наранцега Я., Сазонов Б.А. Организация индивидуально-ориентированного учебного процесса в системе зачетных единиц. – Москва, 2013.

ҚҰЛЖАБАЕВА Л.С. ҚАЗІРГІ БАСҚЫШТАҒЫ ПЕДАГОГ КАДРЛАРДЫ ДАЙЫНДАУДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ: МӘСЕЛЕЛЕРІ МЕН ЖАҢА ҚАДАМДАРЫ

Мақалада заманауи сұранысқа сай жаңа форматтағы педагог кадрларды дайындаудың көкейтесті мәселелері қарастырылады. Қазіргі заманғы білім алушыларының өзіндік ерекшеліктері мен қажеттіліктері анықталады. Сонымен қатар, мақалада мамандарды даярлаудағы оқытушылардың педагогика-психологиялық тұрғыдан даярлағын жаңғыртудың (жақсартудың) бағдарламалары беріледі. Сондай-ақ, 12 жылдық білім беруде білімнің сапасы жоғары деңгейде болмақ және сабақ берудің тиімді жаңа әдісін игеру арқылы жас ұрпақтың терең білім алуына, шығармашыл ізденіспен жұмыс істеуге жағдай туғызу, оқушының өзін-өзі дамытуына, өз қабілетіне сай білімін ұштауға ықпал жасау қажеттіліктері баяндалады.

Кілт сөздер: жеке адам, тәрбиелеуді, жаңғырту, реформа, өткемдік (экспансия), білім беру, бағдарлама, тұжырымдама, прагматика, ұрпаққа, саясат, иммунитет, өзектілік, маңыздылық, мәдениет, қауіпсіздік.

KULZHABAYEVA L.S. PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF PREPARING OF PEDAGOGICAL SPECIALISTS AT THE MODERN STAGE: PROBLEMS AND NEW WAYS

This article discusses new ways of preparing of Pedagogical specialists at the modern stage and some psychological aspects of this topical subject. We live in a new economic system, in conditions of integration and globalization, development of new technologies, which should use in preparation of competent and professional teaching staff. In computerization, and scientific and technical progress time in the sphere of conception of 12-year education we have to look to the problems of education and upbringing of the younger generation. In addition, this article emphasizes that in conditions of modernization of Kazakhstan's society we need to pay attention to the quality of education, professional development of teachers, used in teacher training, new educational standards. Only after such these process, we can educate comprehensively developed, creative personality who is able to think deeply and adapt in a modern society.

Keywords: individual, educating, modernization, reforms, expansion, education, program, generation, immunity, actuality, importance, culture, highqualified specialists, safety.

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫ ЖӘНЕ МАТЕМАТИКА

УДК 517.945

**О НЕОДНОРОДНОЙ КРАЕВОЙ ЗАДАЧЕ СО СМЕЩЕНИЕМ
ВНУТРЬ ОБЛАСТИ ДЛЯ УРАВНЕНИЙ КОШИ-РИМАНА СО
СПЕКТРАЛЬНЫМ ПАРАМЕТРОМ**

ИМАНБАЕВ Н.С., ТУРМЕТОВ Б.Х.

В настоящей работе рассматривается спектральная задача для оператора Коши-Римана с краевыми условиями типа Бицадзе-Самарского, редуцированная к сингулярному интегральному уравнению с непрерывным ядром. При этом охарактеризованы те спектральные параметры, при которых неоднородная краевая задача со смещением внутрь области для уравнений Коши-Римана всюду разрешима в классе непрерывных функций на единичном круге.

***Ключевые слова:** оператор Коши-Римана, пространство непрерывных функций, фредгольмовость, резольвентное множество, резольвента, задача со смещением внутрь области, ядро.*

Введение

Краевые задачи, возникающие в теплопроводности, сформулированы В.А.Стекловым (1922 г.), а в газовой динамике – Ф.И.Франклем (1956 г.). А.М.Нахушевым в 1969 г. были поставлены и изучены сразу несколько задач данного типа, а для их названия предложен термин «со смещением». В том же 1969 г. появилась статья А.В.Бицадзе и А.А.Самарского, где впервые исследована задача «со смещением внутрь области» [1]. Содержание последних публикаций привело к осознанию качественной новизны краевых задач со смещениями для теории дифференциальных уравнений в частных производных. В последних публикациях [2] для уравнений Бицадзе-Лыкова поставлена задача со смещением с операторами Кобера-Эрдеи и М. Сайго в краевом условии, а также исследованы вопросы единственности и не единственности решения задачи при различных функциях и значениях констант, входящих в краевые условия. Обилие публикаций, где изучаются все более общие ситуации, производит иногда впечатление, что теория краевых задач «со смещением» уже завершена. Здесь, однако, имеется ряд менее изученных, но важных вопросов, в частности, задача о собственных значениях или об их аналитическом описании с помощью, например, асимптотических разложений. Применяемые сейчас методы функционального анализа и метод сведения к модельным уравнениям путем интегральных преобразований недостаточны для того, чтобы получить такую

детальную информацию. С другой стороны, вряд ли можно надеяться получить, например, решение задачи на собственные значения для дифференциальных уравнений с частными производными в столь же явном виде, как это было сделано в аналогичной ситуации для обыкновенных дифференциальных уравнений.

Общность перечисленных выше вопросов для уравнений с частными производными вынуждает в дальнейшем наложить на изучаемые операторы ряд весьма жестких ограничений. Выяснение правильных постановок задач и исследование специфических свойств решений для «неклассических» уравнений удобно начинать с рассмотрения идеализированных моделей, например, с рассмотрения уравнений с постоянными коэффициентами.

В функциональном пространстве $C(|z| \leq 1)$ рассмотрим операторы K , порождаемые дифференциальной операцией Коши-Римана

$$K\omega(z) = \frac{\partial\omega(z)}{\partial\bar{z}} \quad (a)$$

где $z = x + iy$, $\bar{z} = x - iy$, $\frac{\partial}{\partial\bar{z}} = \frac{1}{2}\left(\frac{\partial}{\partial x} + i\frac{\partial}{\partial y}\right)$ на множестве

$$D(K) \subset \left\{ \omega(z) \in C(|z| \leq 1), \frac{\partial\omega}{\partial\bar{z}} \in C(|z| < 1) \right\}.$$

Считаем, что оператор K имеет непустое резольвентное множество $\rho(K)$. Не умоляя общности, предполагаем, что

$$0 \in \rho(K) \quad (b)$$

т.е. существует ограниченный оператор K^{-1} . В работе [3] полностью описано множество операторов $\{K\}$ со свойством (b).

Теорема (М. Отелбаев, А.Н. Шыныбеков)[3]. Для каждого линейного оператора K с условием (b) найдется ограниченный оператор G , переводящий непрерывные в круге $|z| \leq 1$ функции в голоморфные, у которых мнимые части при $z=0$ равны нулю, а также ограниченный функционал $S(f)$ на множестве непрерывных функций в круге $|z| \leq 1$, которые однозначно определяют область определения оператора K по формуле:

$$D(K) = \left\{ \omega(z) \in C(|z| \leq 1), \frac{\partial\omega}{\partial\bar{z}} \in C(|z| < 1) \right\},$$

$$\operatorname{Re} \omega(z) = \operatorname{Re} G \left(\frac{\partial \omega}{\partial \bar{z}} \right), \quad |z|=1, \quad \operatorname{Im} \omega(z) = \operatorname{Im} S \left(\frac{\partial \omega}{\partial \bar{z}} \right), \quad z=0.$$

Обратно, пара G и S определяют K , для которого верно (b).

Постановка задачи. Найти те комплексные значения $\lambda \in \mathbb{C}$ – множество комплексных чисел, при которых операторное уравнение

$$K\omega(z) = \lambda\omega(z), \quad |z| < 1,$$

имеет ненулевые решения.

Цель работы. Рассмотрим спектральную задачу

$$K\omega(z) = \frac{\partial \omega(z)}{\partial \bar{z}} = \lambda\omega(z), \quad |z| < 1 \quad (1)$$

$$\operatorname{Re} \omega(z) = \operatorname{Re} \left(\frac{1}{2\pi i} \int_{|\xi|=1} \frac{d\xi}{\xi - z} \cdot \int_{|\tau|=r < 1} \frac{\lambda \cdot \omega(\tau)}{\tau - \xi} d\tau \right), \quad |z| < 1, \quad (2)$$

$$\operatorname{Im} \omega(0) = \operatorname{Im} \left(\frac{1}{2\pi i} \int_{|\xi|=1} \frac{d\xi}{\xi} \cdot \int_{|\tau|=r < 1} \frac{\lambda \cdot \omega(\tau)}{\tau - \xi} d\tau \right), \quad (3)$$

где λ – спектральный параметр.

Целью работы является исследования спектра эллиптических операторов, в частности, задачи (1)-(3).

Обоснование результата. Наиболее глубокие результаты в этой проблематике имеются в работе В.А. Михайлец [4]. В общем случае спектр эллиптического оператора существенно определяется спектральными свойствами граничного оператора G из теоремы М. Отелбаева и А.Н. Шыныбекова [3]. Однако выяснение зависимости спектра оператора K в исходных терминах граничных условий представляет актуальную (нерешенную) проблему. Из общих результатов подобные факты не прослеживаются, поэтому приходится привлекать более глубокие методы, связанные со спецификой конкретных краевых условий. Описание общих регулярных краевых задач для дифференциального выражения Коши-Римана, разработаны Дж.Ф.Нейманом, М.И.Вишиком, А.А. Дезиним, М.Отелбаевым. Приведенная задача (1)-(3) является задачей со смещением внутрь области, которое называется типа Бицадзе-Самарского, т.е. (регулярными) и подобные задачи для операции Коши-Римана описаны в 1982 году М.Отелбаевым, А.Н.Шыныбековым [3].

В работах [5,6] исследован вопрос устойчивости свойства базисности систем собственных и присоединенных векторов оператора Шредингера с регулярными, но не усиленно регулярными краевыми условиями. В работе [7] исследована спектральные вопросы задачи со смещением для обыкновенного дифференциального оператора третьего порядка на отрезке в пространстве квадратично суммируемых функций.

С другой точки зрения, вопросы разрешимости и поведения решения краевой задачи для обобщенного уравнения Коши-Римана глубоко изучались в работах [8-10]. Краевые задачи для обобщенной системы Коши-Римана с негладкими коэффициентами исследовались в работах [11, 12].

Основной результат.

Теорема 1. Решение задачи на собственные значение дифференциального оператора Коши-Римана (1)-(3) определяется по формуле

$$\omega(z) = \frac{e^{\lambda \bar{z}}}{2\pi i} \oint_{|\xi|=1} u(\xi) \frac{\xi+z}{\xi-z} \cdot \frac{d\xi}{\xi} + iCe^{\lambda \bar{z}} + u(z)e^{\lambda \bar{z}},$$

причем для вещественной функции $u(z)$ на окружности $|z|=1$ справедливо следующее сингулярное интегральное уравнение

$$\begin{aligned} & a(z)u(z) - \frac{b(z)}{\pi i} \oint_{|\xi|=1} \frac{u(\xi)}{\xi-z} d\xi + \oint_{|\xi|=1} H(z, \xi)u(\xi)d\xi + \\ & + \frac{1}{2\pi i} \oint_{|\xi|=1} \frac{d\xi}{\xi} \left(i(e^{\lambda \bar{z}} - e^{\bar{\lambda}z}) - \pi(\bar{\lambda} + \lambda + \bar{\lambda}e^{\bar{\lambda}r^2z} - \lambda e^{\lambda r^2\bar{z}}) \right) \times \\ & \times \left[\oint_{|\tau|=r<1} u(\tau) \left(\frac{\lambda e^{\lambda \bar{\tau}}}{\tau-\xi} + \frac{\xi r^2}{\tau} \cdot \frac{\bar{\lambda} e^{\bar{\lambda}\tau}}{\tau-r^2\xi} \right) \cdot d\tau \right] - \frac{1}{2\pi i} \oint_{|\xi|=1} \frac{d\xi}{\xi-z} \times \\ & \times \left\{ \left[\oint_{|\tau|=r<1} u(\tau) \left(\frac{\lambda e^{\lambda \bar{\tau}}}{\tau-\xi} + \frac{\xi r^2}{\tau} \cdot \frac{\bar{\lambda} e^{\bar{\lambda}\tau}}{\tau-r^2\xi} \right) \cdot d\tau \right] \right\} = 0, |z|=1 \end{aligned}$$

где

$$a(z) = e^{\lambda \bar{z}} + e^{\bar{\lambda} z}, b(z) = \frac{(\lambda + \bar{\lambda})\pi i - e^{\lambda \bar{z}} + e^{\bar{\lambda} z}}{2}, H(z, \xi) = (i(e^{\lambda \bar{z}} - e^{\bar{\lambda} z}) - \pi(\lambda e^{\lambda r^2 \bar{z}} - \bar{\lambda} e^{\bar{\lambda} r^2 z} - \bar{\lambda} - \lambda)) \times$$

$$\times \frac{1}{\xi} ((\lambda + \bar{\lambda}) - \lambda e^{\lambda r^2 \bar{\xi}} - \bar{\lambda} e^{\bar{\lambda} r^2 \xi}) - \frac{1}{\xi - z}, \frac{z}{\xi} \left(\bar{\lambda} e^{\bar{\lambda} r^2 \xi} + \frac{\bar{\lambda} - \lambda}{2} + \bar{\lambda} - \frac{e^{\lambda \bar{z}} + e^{\bar{\lambda} z}}{2\pi i} \right) +$$

$$\frac{\lambda e^{\lambda r^2 \bar{\xi}}}{\xi - z} - \frac{\lambda e^{\lambda r^2 \bar{z}} + \bar{\lambda} e^{\bar{\lambda} r^2 \xi}}{2} \cdot \frac{\xi + z}{\xi - z} \cdot \frac{1}{\xi},$$

$H(z, \xi)$ – непрерывное ядро.

Константа C из общего решения представим в виде

$$C = \text{Im} \left\{ \lambda \oint_{|\xi|=1} u(\xi) (1 - e^{\lambda r^2 / \xi}) \frac{d\xi}{\xi} + \frac{\lambda}{2\pi i} \oint_{|\xi|=1} \frac{d\xi}{\xi} \cdot \oint_{|\tau|=r < 1} \frac{e^{\lambda \bar{\tau}}}{\tau - \xi} u(\tau) d\tau \right\}.$$

Доказательство. Общее решение дифференциального уравнения в частных производных имеет вид

$$\omega(z) = \Phi(z) e^{\lambda \bar{z}}, \quad (4)$$

где $\Phi(z)$ – голоморфная в круге $|z| < 1$ функция. Действительно, умножая обе части (1) на $e^{-\lambda \bar{z}}$, получим

$$e^{-\lambda \bar{z}} \frac{\partial \omega(z)}{\partial \bar{z}} - \lambda e^{-\lambda \bar{z}} \omega(z) = 0.$$

Так как $\frac{\partial e^{-\lambda \bar{z}}}{\partial \bar{z}} = -\lambda e^{-\lambda \bar{z}}$, то имеем равенство $\frac{\partial}{\partial \bar{z}} (e^{-\lambda \bar{z}} \omega(z)) = 0$. Отсюда следует, что произведение $e^{-\lambda \bar{z}} \omega(z)$ является голоморфной функцией в $|z| < 1$. Голоморфная функция $\Phi(z)$ выражается по интегральной формуле Шварца через свою реальную часть следующим образом:

$$\Phi(z) = \frac{1}{2\pi i} \oint_{|\xi|=1} u(\xi) \frac{\xi+z}{\xi-z} \cdot \frac{d\xi}{\xi} + iC, |z| < 1,$$

где $u(\xi) = \operatorname{Re} \Phi(\xi), |\xi|=1, C = \operatorname{Im} \Phi(0)$. Вследствие чего формула (4) примет вид

$$\omega(z) = \frac{e^{\lambda \bar{z}}}{2\pi i} \oint_{|\xi|=1} u(\xi) \frac{\xi+z}{\xi-z} \cdot \frac{d\xi}{\xi} + iCe^{\lambda \bar{z}}, |z| < 1.$$

Последняя формула является общим решением уравнения (1), которое подставляем в граничное условие (2). Используя формулу Сохоцкого-Племеля ([13], стр. 55), найдем граничные значения решения при $|z|=1$

$$\omega(z) = \frac{e^{\lambda \bar{z}}}{2\pi i} \oint_{|\xi|=1} u(\xi) \frac{\xi+z}{\xi-z} \cdot \frac{d\xi}{\xi} + iCe^{\lambda \bar{z}} + u(z)e^{\lambda \bar{z}}.$$

Тогда имеем соотношение

$$\begin{aligned} & \operatorname{Re} \left\{ \frac{e^{\lambda \bar{z}}}{2\pi i} \oint_{|\xi|=1} u(\xi) \frac{\xi+z}{\xi-z} \cdot \frac{d\xi}{\xi} + iCe^{\lambda \bar{z}} + u(z)e^{\lambda \bar{z}} \right\} = \\ & = \operatorname{Re} \left\{ \frac{e^{\lambda \bar{z}}}{2\pi i} \oint_{|\xi|=1} \frac{d\xi}{\xi-z} \cdot \oint_{|\tau|=r<1} \frac{\lambda d\tau}{\tau-\xi} \cdot \frac{e^{\lambda \bar{z}}}{2\pi i} \oint_{|\theta|=1} u(\theta) \frac{\theta+\tau}{\theta-\tau} \cdot \frac{d\theta}{\theta} + \frac{1}{2\pi i} \oint_{|\xi|=1} \frac{d\xi}{\xi-z} \cdot \oint_{|\tau|=r<1} \frac{\lambda d\tau}{\tau-\xi} \cdot i \cdot Ce^{\lambda \bar{z}} + \right. \\ & + \frac{1}{2\pi i} \oint_{|\xi|=1} \frac{d\xi}{\xi-z} \cdot \oint_{|\tau|=r<1} \frac{\lambda d\tau}{\tau-\xi} u(\tau)e^{\lambda \bar{z}} + \frac{1}{2\pi i} \oint_{|\xi|=1} \frac{d\xi}{\xi-z} \cdot \oint_{|\tau|=r<1} \frac{\lambda d\tau}{\tau-\xi} \frac{1}{2\pi i} \oint_{|t|=1} \frac{dt}{t-\tau} \frac{e^{\lambda \bar{t}}}{2\pi i} \oint_{|v|=1} u(v) \frac{v+t}{v-t} \frac{dv}{v} + \\ & \left. + \frac{1}{2\pi i} \oint_{|\xi|=1} \frac{d\xi}{\xi-z} \cdot \oint_{|\tau|=r<1} \frac{\lambda d\tau}{\tau-\xi} \frac{1}{2\pi i} \oint_{|t|=1} \frac{dt}{t-\tau} iCe^{\lambda \bar{t}} + \frac{1}{2\pi i} \oint_{|\xi|=1} \frac{d\xi}{\xi-z} \cdot \oint_{|\tau|=r<1} \frac{\lambda d\tau}{\tau-\xi} \frac{1}{2\pi i} \oint_{|t|=1} e^{\lambda \bar{t}} u(t) \frac{dt}{t-\tau} \right\}, |z|=1 \end{aligned}$$

В силу формулы Пуанкаре-Бертрана ([13], стр. 102), поменяв очередность интегрирования, последнее равенство перепишем в виде

$$\begin{aligned}
 & \operatorname{Re} \left\{ \frac{e^{\lambda \bar{z}}}{2\pi i} \oint_{|\xi|=1} u(\xi) \frac{\xi+z}{\xi-z} \cdot \frac{d\xi}{\xi} + iC e^{\lambda \bar{z}} + u(z) e^{\lambda \bar{z}} \right\} = \\
 & = \operatorname{Re} \left\{ \frac{1}{2\pi i} \oint_{|\theta|=1} u(\theta) \frac{d\theta}{\theta} + \oint_{|\xi|=1} \frac{\lambda d\xi}{\xi-z} \frac{1}{2\pi i} \oint_{|\tau|=r<1} e^{\lambda \bar{\tau}} \frac{\theta+\tau}{\theta-\tau} \cdot \frac{d\tau}{\tau-\xi} + \right. \\
 & + \frac{i\lambda C}{2\pi i} \oint_{|\xi|=1} \frac{\lambda d\xi}{\xi-z} \oint_{|\tau|=r<1} e^{\lambda \bar{\tau}} \frac{d\tau}{\tau-\xi} + \frac{\lambda}{2\pi i} \oint_{|\xi|=1} \frac{\lambda d\xi}{\xi-z} \cdot \oint_{|\tau|=r<1} e^{\lambda \bar{\tau}} u(\tau) \frac{d\tau}{\tau-\xi} + \\
 & + \frac{1}{2\pi i} \oint_{|v|=1} u(v) \frac{dv}{v} \cdot \oint_{|\xi|=1} \frac{\lambda d\xi}{\xi-z} \cdot \frac{1}{2\pi i} \oint_{|\tau|=r<1} \frac{d\tau}{\tau-\xi} \cdot \frac{1}{2\pi i} \oint_{|t|=1} e^{\lambda \bar{t}} \frac{v+t}{v-t} \cdot \frac{dt}{t-\tau} + \\
 & + \frac{i\lambda C}{2\pi i} \oint_{|\xi|=1} \frac{\lambda d\xi}{\xi-z} \oint_{|\tau|=r<1} \frac{d\tau}{\tau-\xi} \cdot \frac{1}{2\pi i} \oint_{|t|=1} e^{\lambda \bar{t}} \frac{dt}{t-\tau} + \frac{\lambda}{2\pi i} \oint_{|t|=1} e^{\lambda \bar{t}} u(t) dt \times \\
 & \left. \times \oint_{|\xi|=1} \frac{\lambda d\xi}{\xi-z} \cdot \frac{1}{2\pi i} \oint_{|\tau|=r<1} \frac{d\tau}{\tau-\xi} \cdot \frac{1}{2\pi i} \oint_{|\tau|=r<1} \frac{d\tau}{(\tau-\xi)(t-\tau)} \right\}, |z|=1. \quad (5)
 \end{aligned}$$

Так как $\tau \cdot \bar{\tau} = r^2, \bar{\tau} = \frac{r^2}{\tau}, \bar{t} = \frac{1}{t}, \bar{v} = \frac{1}{v}, \bar{z} = \frac{1}{z}, \bar{\theta} = \frac{1}{\theta}, \bar{\xi} = \frac{1}{\xi}$, то с помощью вычетов можно вычислить интегралы из (5), не содержащую неизвестную функцию $u(\xi)$. Имеет место следующая лемма.

Лемма. Вычет в особой точке $\tau=0$ от интеграла $\frac{1}{2\pi i} \oint_{|\tau|=r<1} e^{\lambda\bar{\tau}} \frac{d\tau}{\tau-A}$

вычисляется по формуле

$$res_{\tau=0} \frac{e^{\lambda\bar{\tau}}}{\tau-A} = \frac{-\lambda r^2}{A} - \frac{-\lambda^2 r^4}{2!A^2} - \frac{-\lambda^3 r^6}{3!A^3} - \dots = 1 - e^{\frac{\lambda r^2}{A}}.$$

На основе этой леммы вычислим вычеты подынтегральных функций, которые имеют особенности в точке $\tau=0$. Вычеты в других особых точках подынтегральных функций легко вычисляются, так как особенности имеют вид полюсов первого порядка [14]:

$$\begin{aligned} I_1 &= \frac{1}{2\pi i} \oint_{|\theta|=1} u(\theta) \frac{d\theta}{\theta} + \oint_{|\xi|=1} \frac{d\xi}{\xi-z} \cdot \oint_{|\tau|=r<1} e^{\lambda\bar{\tau}} \frac{\theta+\tau}{\theta-\tau} \cdot \frac{d\tau}{\tau-\xi} = \\ &= -\pi i \oint_{|\theta|=1} u(\theta) \frac{d\theta}{\theta} \left[\frac{2\theta}{\theta-z} \cdot \left(e^{\frac{\lambda r^2}{\theta}} - 1 \right) - \frac{\theta+z}{\theta-z} \left(e^{\frac{\lambda r^2}{z}} - 1 \right) \right], \\ &= -\pi i \oint_{|\theta|=1} u(\theta) \frac{d\theta}{\theta} \left[\frac{2\theta}{\theta-z} \cdot \left(e^{\frac{\lambda r^2}{\theta}} - 1 \right) - \frac{\theta+z}{\theta-z} \left(e^{\frac{\lambda r^2}{z}} - 1 \right) \right], \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} I_3 &= \frac{1}{2\pi i} \oint_{|v|=1} u(v) \frac{dv}{v} \oint_{|\xi|=1} \frac{d\xi}{\xi-z} \cdot \oint_{|\tau|=r<1} \frac{d\tau}{\tau-\xi} \cdot \frac{1}{2\pi i} \oint_{|t|=1} e^{\lambda\bar{\tau}} \frac{v+t}{v-t} \frac{dt}{t-\tau} = \\ &= \frac{1}{2\pi i} \oint_{|v|=1} u(v) \frac{dv}{v} \oint_{|\xi|=1} \frac{d\xi}{\xi-z} \oint_{|\tau|=r<1} \frac{d\tau}{\tau-\xi} \left\{ \frac{2v}{v-t} \left(e^{\frac{\lambda}{v}} - 1 \right) - \frac{v+\tau}{v-\tau} \left(e^{\frac{\lambda}{\tau}} - 1 \right) + \frac{v+\tau}{v-\tau} e^{\frac{\lambda}{\tau}} - \frac{2v}{v-\tau} e^{\frac{\lambda}{v}} \right\} = 0, \end{aligned}$$

$$I_4 = \frac{\lambda i C}{2\pi i} \oint_{|\xi|=1} \frac{d\xi}{\xi-z} \oint_{|\tau|=r<1} \frac{d\tau}{\tau-\xi} \oint_{|t|=1} \frac{e^{\lambda\bar{\tau}} dt}{t-\tau} = \frac{iC\lambda}{2\pi i} \oint_{|\xi|=1} \frac{d\xi}{\xi-z} \oint_{|\tau|=r<1} \frac{d\tau}{\tau-\xi} 2\pi i \left[\left(1 - e^{\frac{\lambda}{\tau}} \right) + e^{\frac{\lambda}{\tau}} \right] = 0,$$

$$I_5 = \frac{\lambda}{2\pi i} \oint_{|t|=1} e^{\lambda \bar{t}} u(t) dt \oint_{|\xi|=1} \frac{\lambda d\xi}{\xi - z} \cdot \frac{1}{2\pi i} \oint_{|\tau|=r<1} \frac{d\tau}{(\tau - \xi)(t - \tau)} = 0.$$

Итак, равенство (5) переписывается в виде

$$\begin{aligned} \operatorname{Re} \left\{ \frac{e^{\lambda \bar{z}}}{2\pi i} \oint_{|\xi|=1} \frac{\xi + z}{\xi - z} \frac{u(\xi) d\xi}{\xi} + i C e^{\lambda \bar{z}} + u(z) e^{\lambda \bar{z}} \right\} &= \operatorname{Re} \frac{\lambda}{2\pi i} \left\{ \oint_{|\theta|=1} \frac{-\pi i u(\theta) d\theta}{\theta} \left[\frac{2\theta}{\theta - z} \left(e^{\frac{\lambda r^2}{\theta}} - 1 \right) - \frac{\theta + z}{\theta - z} \left(e^{\frac{\lambda r^2}{z}} - 1 \right) \right] \right\} \\ &= \operatorname{Re} \frac{\lambda}{2\pi i} \left\{ -\pi i \oint_{|\theta|=1} u(\theta) \frac{d\theta}{\theta} \cdot \left[\frac{2\theta}{\theta - z} \cdot \left(e^{\frac{\lambda r^2}{\theta}} - 1 \right) - \frac{\theta + z}{\theta - z} \left(e^{\frac{\lambda r^2}{z}} - 1 \right) \right] + \right. \\ &\left. + 2\pi^2 i C \left(1 - e^{\frac{\lambda r^2}{z}} \right) + \oint_{|\xi|=1} \frac{\lambda d\xi}{\xi - z} \oint_{|\tau|=r<1} \frac{e^{\lambda \tau}}{\tau - \xi} u(\tau) d\tau \right\}, |z|=1 \end{aligned} \quad (6)$$

Распишем вещественную часть комплексного числа в виде полусуммы комплексного числа и его сопряженного, тогда приходим к соотношению при $|z|=1$:

$$\begin{aligned} \frac{e^{\lambda \bar{z}}}{2\pi i} \oint_{|\xi|=1} u(\xi) \frac{\xi + z}{\xi - z} \cdot \frac{d\xi}{\xi} - \frac{e^{\bar{\lambda} z}}{2\pi i} \oint_{|\xi|=1} u(\xi) \frac{\xi + z}{\xi - z} \cdot \frac{d\xi}{\xi} + i C e^{\lambda \bar{z}} - i C e^{\bar{\lambda} z} + u(z) e^{\lambda \bar{z}} + u(z) e^{\bar{\lambda} z} &= \\ &= \\ \frac{-\lambda}{2} \oint_{|\xi|=1} u(\xi) \frac{d\xi}{\xi - z} \cdot 2e^{\frac{\lambda r}{\xi}} + \bar{\lambda} \oint_{|\xi|=1} e^{\bar{\lambda} r^2 \xi} u(\xi) \frac{1}{z - \xi} \cdot (-1) \frac{d\xi}{\xi^2} + \lambda \oint_{|\xi|=1} u(\xi) \frac{d\xi}{\xi - z} + \end{aligned}$$

$$\begin{aligned}
 & + \bar{\lambda} \oint_{|\xi|=1} u(\xi) \frac{1}{z-\xi} \cdot (-1) \frac{d\xi}{\xi^2} + \frac{\lambda}{2} \oint_{|\xi|=1} u(\xi) \frac{\xi+z}{\xi-z} \cdot \frac{d\xi}{\xi} \cdot e^{\lambda r^2 \bar{z}} + \frac{\bar{\lambda}}{2} \oint_{|\xi|=1} u(\xi) \frac{\xi+z}{\xi-z} \cdot \frac{d\xi}{\xi} \cdot e^{\bar{\lambda} r^2 z} - \\
 & - \frac{\lambda}{2} \oint_{|\xi|=1} u(\xi) \frac{\xi+z}{\xi-z} \cdot \frac{d\xi}{\xi} + \frac{\bar{\lambda}}{2} - \pi \lambda C e^{\lambda r^2 \bar{z}} + \pi \bar{\lambda} C e^{\bar{\lambda} r^2 z} + \pi \lambda C + \pi \bar{\lambda} C + \\
 & + \frac{\lambda}{2\pi i} \oint_{|\xi|=1} \frac{\lambda d\xi}{\xi-z} \oint_{|\tau|=r<1} \frac{e^{\lambda \bar{\tau}}}{\tau-\xi} u(\tau) d\tau + \frac{\bar{\lambda}}{2\pi i} \oint_{|\xi|=1} \frac{1}{\xi-z} \cdot (-1) \frac{d\xi}{\xi^2} \oint_{|\tau|=r<1} \frac{e^{\bar{\lambda} \tau}}{r^2 - \frac{1}{\tau}} u(\tau) \frac{-r^2}{\tau^2} d\tau
 \end{aligned}$$

Последнее соотношение преобразуем к виду

$$\begin{aligned}
 & \frac{e^{\lambda \bar{z}} - e^{\bar{\lambda} z}}{2\pi i} \oint_{|\xi|=1} u(\xi) \frac{\xi+z}{\xi-z} \cdot \frac{d\xi}{\xi} + iC(e^{\lambda \bar{z}} - e^{\bar{\lambda} z}) + (e^{\lambda \bar{z}} + e^{\bar{\lambda} z}) u(z) = \\
 & = -\lambda \oint_{|\xi|=1} \frac{e^{\lambda r^2 \bar{\xi}}}{\xi-z} u(\xi) d\xi + \bar{\lambda} \oint_{|\xi|=1} \frac{e^{\bar{\lambda} r^2 \xi}}{\xi-z} \cdot \frac{z}{\xi} u(\xi) d\xi + \lambda \oint_{|\xi|=1} \frac{1}{\xi-z} u(\xi) d\xi + \\
 & + \bar{\lambda} \oint_{|\xi|=1} \frac{1}{\xi-z} \cdot \frac{z}{\xi} u(\xi) d\xi + \left(\frac{\lambda}{2} e^{\lambda r^2 \bar{z}} + \frac{\bar{\lambda}}{2} e^{\bar{\lambda} r^2 z} - \frac{\lambda}{2} + \frac{\bar{\lambda}}{2} \right) \oint_{|\xi|=1} u(\xi) \frac{\xi+z}{\xi-z} \cdot \frac{d\xi}{\xi} + \\
 & + \pi C(-\lambda e^{\lambda r^2 \bar{z}} + \bar{\lambda} e^{\bar{\lambda} r^2 z} + \lambda + \bar{\lambda}) + \frac{\lambda}{2\pi i} \oint_{|\xi|=1} \frac{d\xi}{\xi-z} \oint_{|\tau|=r<1} \frac{e^{\lambda \bar{\tau}}}{\tau-\xi} u(\tau) d\tau - \\
 & - \frac{\bar{\lambda}}{2\pi i} \oint_{|\xi|=1} \frac{1}{\xi-z} \cdot \frac{z}{\xi} d\xi \oint_{|\tau|=r<1} \frac{e^{\bar{\lambda} \tau}}{\tau-r^2 \xi} \cdot \frac{\xi r^2}{\tau} u(\tau) d\tau, |z|=1.
 \end{aligned}$$

Выделяя сингулярную часть, полученное соотношение запишем в виде канонической формы

$$\begin{aligned}
 & (e^{\lambda\bar{z}} + e^{\bar{\lambda}z}) u(z) + \frac{e^{\lambda\bar{z}} - e^{\bar{\lambda}z} - (\lambda + \bar{\lambda})\pi i}{2} \cdot \frac{1}{\pi i} \oint_{|\xi|=1} \frac{u(\xi)}{\xi - z} d\xi + \\
 & (e^{\lambda\bar{z}} + e^{\bar{\lambda}z}) u(z) + \frac{e^{\lambda\bar{z}} - e^{\bar{\lambda}z} - (\lambda + \bar{\lambda})\pi i}{2} \cdot \frac{1}{\pi i} \oint_{|\xi|=1} \frac{u(\xi)}{\xi - z} d\xi + \\
 & + \oint_{|\xi|=1} u(\xi) \left\{ \frac{e^{\lambda\bar{z}} - e^{\bar{\lambda}z}}{2\pi i} \cdot \frac{1}{\xi - z} \cdot \frac{z}{\xi} + \frac{\lambda e^{\lambda r^2 \bar{\xi}}}{\xi - z} - \frac{\bar{\lambda} e^{\bar{\lambda} r^2 \xi}}{\xi - z} \cdot \frac{z}{\xi} - \frac{\bar{\lambda}}{\xi - z} \cdot \frac{z}{\xi} - \frac{\bar{\lambda} - \lambda}{2} \frac{1}{\xi - z} \cdot \frac{z}{\xi} - \right. \\
 & \left. - \frac{\lambda e^{\lambda r^2 \bar{z}} + \bar{\lambda} e^{\bar{\lambda} r^2 z}}{2} \frac{1}{\xi - z} \cdot \frac{z}{\xi} \right\} d\xi + C(i e^{\lambda\bar{z}} - i e^{\bar{\lambda}z} + \pi \lambda e^{\lambda r^2 \bar{z}} - \pi \bar{\lambda} e^{\bar{\lambda} r^2 z} - \pi \lambda - \pi \bar{\lambda}) - \\
 & - \frac{1}{2\pi i} \oint_{|\xi|=1} \frac{d\xi}{\xi - z} \left\{ \oint_{|\tau|=r<1} \frac{\lambda e^{\lambda \bar{\tau}}}{\tau - \xi} \cdot u(\tau) d\tau - \frac{z}{\xi} \oint_{|\tau|=r<1} \frac{\bar{\lambda} e^{\bar{\lambda} \tau}}{\tau - r^2 \xi} \cdot \frac{\xi r^2}{\tau} \cdot u(\tau) d\tau \right\} = 0, |z|=1
 \end{aligned}
 \tag{7}$$

Для того, чтобы исключить C из (7) используем граничное условие (3). Вычислим интегралы, входящие в состав полученного равенства, после использования граничного условия (3) и не содержащие неизвестную функцию $u(\xi)$. Аналогично, подставляя полученные значения интегралов и группируя подобные члены, для вещественной константы получим формулу

$$(e^{\lambda\bar{z}} + e^{\bar{\lambda}z}) u(z) - \frac{(\lambda + \bar{\lambda})\pi i - e^{\lambda\bar{z}} - e^{\bar{\lambda}z}}{2} \cdot \frac{1}{\pi i} \oint_{|\xi|=1} \frac{u(\xi)}{\xi - z} d\xi +$$

$$\begin{aligned}
 & + \oint_{|\xi|=1} u(\xi) \left\{ \frac{1}{\xi} (\lambda + \bar{\lambda}) - \lambda e^{\lambda r^2 \bar{\xi}} - \bar{\lambda} e^{\bar{\lambda} r^2 \xi} \cdot \left(i (e^{\lambda \bar{z}} - e^{\bar{\lambda} z}) + \pi (\lambda e^{\lambda r^2 \bar{z}} - \bar{\lambda} e^{\bar{\lambda} r^2 z} - \lambda + \bar{\lambda}) \right) \right\} + \\
 & + \frac{\lambda r^2}{\xi} \frac{1}{\xi - z} - \frac{1}{\xi - z} \cdot \frac{z}{\xi} \cdot \left(\bar{\lambda} e^{\bar{\lambda} r^2 \xi} + \bar{\lambda} + \frac{\bar{\lambda} - \lambda}{2} - \frac{e^{\lambda \bar{z}} - e^{\bar{\lambda} z}}{2\pi i} \right) - \frac{\lambda e^{\lambda r^2 \bar{z}} - \bar{\lambda} e^{\bar{\lambda} r^2 z}}{2} \frac{\xi + z}{\xi - z} \cdot \frac{1}{\xi} \left. \right\} d\xi + \\
 & + \frac{1}{2\pi i} \oint_{|\xi|=1} \frac{d\xi}{\xi} \left[\oint_{|\tau|=r<1} u(\tau) \left(\frac{\lambda e^{\lambda \bar{\tau}}}{\tau - \xi} + \frac{\xi r^2}{\tau} \cdot \frac{\lambda e^{\lambda \bar{\tau}}}{\tau - r^2 \xi} \right) d\tau \right] \cdot \left(i (e^{\lambda \bar{z}} - e^{\bar{\lambda} z}) \right) - \\
 & - \pi (\bar{\lambda} + \lambda + \bar{\lambda} e^{\bar{\lambda} r^2 z} - \lambda e^{\lambda r^2 \bar{z}}) - \frac{1}{2\pi i} \oint_{|\xi|=1} \frac{d\xi}{\xi - z} \oint_{|\tau|=r<1} u(\tau) \left(\frac{\lambda e^{\lambda \bar{\tau}}}{\tau - \xi} - \frac{z}{\xi} \frac{\xi r^2}{\tau} \frac{\lambda e^{\lambda \bar{\tau}}}{\tau - r^2 \xi} \right) d\tau, |z|=1.
 \end{aligned} \tag{8}$$

Итак, задача (1)-(3) редуцирована к сингулярному интегральному уравнению (8). Теорема 1 доказана.

В работе [15-16] доказана эквивалентность подобных краевых задач со смещением к сингулярному интегральному уравнению.

Работа выполнена при финансовой поддержке гранта МОН РК (грант-№0819/ГФ4).

ЛИТЕРАТУРА

1. Нахушев А.М. Задачи со смещением для уравнений в частных производных. М.:Наука, 2006. – 287с.
2. Арланова Е.Ю. Задача со смещением для уравнения Бицадзе-Лыкова // Вестник Самарского Гос. техн. университета. Сер. Физ.-мат. науки. – 2012. – Вып. 4. – С. 26-36.
3. Отелбаев М., Шыныбеков А.Н. О корректных задачах типа Бицадзе-Самарского // Доклады АН СССР. – 1982. – Т.265, №4. – С.815-819.
4. Михайлец В.А. Спектральные задачи с общими краевыми условиями: Автореф. докт. физ.-мат. наук.–Киев, 1989.–29 с.

5. Sadybekov M.A., Imanbaev N.S. On the Basis Property of Root Functions of a Periodic Problem with an Integral Perturbation of the Boundary Condition// Differential Equations. – 2012. – V. 48, № 6. – P. 896-900.
6. Imanbaev N.S., Kalimbetov B.T., Sarsenbi A.M. Study basicity of root functions of the Schrodinger operator with a non-local perturbation // International Journal of Pure and Applied Mathematics. – 2013. – V.89, №3. – P. 433-438.
7. Imanbaev N.S., Kanguzhin B.E., Kalimbetov B.T. On zeros of the characteristic determinant of the spectral problem for a third order differential operator on a segment with nonlocal boundary conditions//Journal: Advances in Difference Equations. MS ID: 476846599052350, 2013:110, (18 April 2013).
8. Ying Wang, Yufeng Wang Two Boundary-Value Problems for the Cauchy-Riemann Equation in a Sector// Complex Analysis and Operator Theory. 2012, Volume 6, issue 6, pp 1121-1138.
9. Тимофеев А.Ю. Краевая задача для обобщенного уравнения Коши-Римана в пространствах, описываемых модулем непрерывности// Уфимский матем. журнал. Том 4, №1 (2012). – С. 146-152.
10. Ильчуков А.С. О поведении решения краевой задачи для обобщенного уравнения Коши-Римана // Вестник Удмуртского университета. Сер. Матем. Мех. Компьютерные науки. 2013. Вып.2.
11. Оспанов К.Н., Отелбаев М. Краевые задачи для обобщенной системы Коши-Римана с негладкими коэффициентами// Доклады АН СССР.-1985.-Т.283.-№1. С.46-49.
12. Оспанов К.Н., Отелбаев М. Об обобщенной системе Коши-Римана с негладкими коэффициентами// Известия вузов. Матем., 1989.-№3.-С. 48-56.
13. Мухелишвили Н.И. Сингулярные интегральные уравнения.–М., 1968.–511 с.
14. Шабат Б.В. Введение в комплексный анализ.–М., 1976.–Ч.1.–320 с.
15. Михлин С.Г. Сингулярные интегральные уравнения //Успехи матем. наук. –1948.–Вып. 3(25).– С.30-111.
16. Иманбаев Н.С. О нетеровости одного сингулярного интегрального уравнения//Известия НАН РК. Серия физико-математическая. Алматы. 2002.- №1(221). – С.90-92.

ИМАНБАЕВ Н.С., ТУРМЕТОВ Б.Х. СПЕКТРАЛ ПАРАМЕТРЛІ КОШИ-РИМАН ТЕҢДЕУІ ҮШІН АЙМАҚТЫҢ ІШІНЕ ҚАРАЙ ЫҒЫСҚАН БІРТЕКТІ ЕМЕС ШЕТТІК ЕСЕП ТУРАЛЫ

Бұл мақалада Бицадзе-Самарский типтегі шекаралық шарттарымен берілген Коши-Риман дифференциалдық операторының меншікті мәндерін зерттеуге арналған есептің, спектралдық параметрден тәуелді үзіліссіз ядролы сингулярлы интегралдық теңдеуге редукция жасалғандығы туралы теорема дәлелденген.

Кілт сөздер: Коши-Риман операторы, үзіліссіз функциялар кеңістігі, фредгольмділік, резольвенттік жиын, резольвента, аймақтың ішіне қарай ығысқан есеп, ядро.

IMANBAEV N.S., TURMETOV B.Kh. ABOUT INHOMOGENEOUS BOUNDARY VALUE PROBLEM WITH A SHIFT INSIDE THE REGION FOR THE CAUCHY-RIEMANN EQUATIONS WITH SPECTRAL PARAMETER

In this work is considered the spectral task for the operator Cauchy-Riman with regional conditions of type Bitsadze-Samarsky, reduced to the singular integrated equation with a continuous kernel. In addition, those spectral parameters at which a non-uniform regional task with shift in area for the equations Cauchy-Riman is solvable in a class of continuous functions on a single circle of everywhere are characterized.

Keywords: Cauchy-Riemann operator, space of continuous functions, Fredholm property, resolvent set, problem with shift, kernel.

ӘОЖ 378:004

ГЕОГЕБРА БАҒДАРЛАМАСЫН ГЕОМЕТРИЯЛЫҚ ЕСЕПТЕРДІ ШЕШУДЕ ҚОЛДАНУ

КАДИРБАЕВА Р.И., МАХАМБЕТ Ж.С.

Мақалада оқушылар мен студенттерде математикалық білім сапасын жоғарылатудың нақты мүмкіндіктерінің бірі – оны жан-жақты сүйемелдеу, соның ішінде, ақпараттық және инновациялық технологиялар көмегімен мұғалімдердің біліктілігін арттыру қажеттілігі жайындағы пікірлер айтылған.

Сонымен қатар, геометрия мен алгебраның элементтерін бір ортаға әкелетін, білім берудің барлық деңгейіне арналған интерактивті компьютерлік бағдарлама GeoГeбра жайлы қарастырылған және оны геометрия есептерін шешуде қолдануға мысалдар келтірілген.

Мектеп математикасының стереометрия курсындағы жазықтықтардың өзара орналасуы, көпжақтар, айналу беттері сияқты тақырыптарды оқыту кезінде оқушының тақырыпты меңгеруінде көптеген қиындықтарды болдырмауға GeoГeбра бағдарламасының мүмкіндігі қарастырылған.

Кілт сөздер: оқу үдерісі, ақпараттық-коммуникациялық технология, геометрия, GeoГeбра бағдарламасы.

Қазіргі қоғамдағы білім берудің мақсаты – адамды интеллектуалдық және адамгершілік тұрғыда дамыту. Оған оқу үдерісінің тиімді ұйымдастырылуы, сабақтардың жүйелілігі мен сапасы, бағдарламаның орындалу барысы, білімнің тереңдігі, бүкіл оқу-тәрбие жұмысының дұрыс жоспарлануы және ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың (АКТ) өз дәрежесінде пайдаланылуы игі ықпал етеді. Өйткені, оқу ақпаратының дәстүрлі мазмұны шектеулі, ал АКТ негізінде қызмет жасайтын оқыту құралдарының күрделілігі жағынан да, мазмұны жағынан да әртүрлі деңгейде болатын оқу ақпарат көздеріне ие болу мүмкіндігі бар. Сонымен қатар АКТ

құралдарын пайдаланудың соңғы жетістіктері оқушылар арасындағы, оқушылар мен АКТ құралдары арасындағы ақпараттық қарым-қатынастың принципияльді жаңа түрлері іске асырылатынын болжауға мүмкіндік береді. Ақпараттық қарым-қатынастың жаңа түрі ретінде, бағдарламалық-аппараттық құралдар мен жүйелердің, компьютерлік ақпараттық желілер мен байланыс каналдарының, білім саласындағы ұйымдастыру-әдістемелік элементтер мен белгілі бір пәндік сала жөніндегі қолданбалы ақпараттың жиынтығын қамтитын ақпараттық-коммуникациялық пәндік орталар түсініледі [1, с.6].

Ақпараттық қарым-қатынастың жаңа түрін оқу үдерісіне енгізу жағдайында болашақ математика мұғалімінің математикалық білім сапасын жоғарылатумен қатар оларды кәсіби-педагогикалық тұрғыдан даярлауды жетілдірудің проблемалары педагог ғалымдардың басты назарында. Мәселен, А.Пардала (Польша) өз еңбектерінде «XXI ғасырдағы математикалық білім оқушылар мен студенттердің Интернет арқылы жылдам ақпарат алу немесе түрлі мәселелерді шешуде компьютерлік программаларды пайдалану мүмкіндіктері болуы арқылы сипатталады», -деп көрсетіп, оқушылар мен студенттерде математикалық білім сапасын жоғарылатудың нақты мүмкіндіктерінің бірі – оны жан-жақты сүйемелдеу, соның ішінде, ақпараттық және инновациялық технологиялар көмегімен мұғалімдердің біліктілігін арттыру қажеттілігін негіздейді [2, с.305].

Бүгінде көп мектептер компьютерлік сыныптармен жабдықталған, сондықтан да мұғалімдерге заманауи техниканы пайдаланып сабақ өтуге үлкен мүмкіндік туып отыр. Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар оқу сапасын жақсартуға мол мүмкіндік беріп қана қоймай, оны өте ашық және көрнекі етеді, сабақты әр оқушыға жекелеп шапшаң жүргізуге жағдай жасайды, сондай-ақ мұғалімдерді көптеген жалықтыратын жұмыстардан босатады, мысалы: тақтадағы шексіз жазбалардан, қарапайым шеберлік пен дағдыны қалыптастырудан, білімді тексеруден.

Қазіргі таңда интернет желісінде бағдарламалар еркін таралуда. Бағдарламалар өте көп, соның ішінде білім саласында математикаға арналған бағдарламалар да бар, олар: MathLab, Maple, GeoГebra және т.б. Бүгінгі күнде кеңінен таралып келе жатқан өте келешегі мол жүйе – GeoГebra бағдарламасына тоқталайық.

GeoГebra бағдарламасының аты айтып тұрғандай, ол геометрия және алгебра сөздерінің бірігуінен құралған, яғни оны геометрия және алгебра пәндеріне арналған көмекші құрал деп есептеуге болады. GeoГebra – бұл геометрия мен алгебраны, кестелерді, графиктерді, статистика және математикалық анализді бір ортаға әкелетін, білім берудің барлық деңгейіне арналған интерактивті компьютерлік бағдарлама. Сонымен қатар GeoГebra –

миллиондаған қолданушылары бар үлкен қарқынмен өсіп келе жатқан қауымдастық. Ол бүгінде ғылым, технология, инженерия және математиканы үйренуге арналған алдыңғы қатардағы интерактивті бағдарламаға айналып келеді. Оны интернет желісінен тегін жүктеуге болады. Бағдарламаны Маркус Хохенвартер Java тілінде жазған. Қазіргі уақытта бағдарлама көптеген тілге аударылып, белсенді дамып жатыр [3].

«ГеоГebra» бағдарламасында:

- «жансыз фигуралар мен графиктерге жан бітеді;
- кез-келген фигураны анимациялауға болады;
- «Ойнау» батырмасы арқылы сабаққа керек сызбаны алдын-ала сызып алып, қайталап көрсетуге болады;
- компьютерлік сауаттылық артады.

ГеоГebra бағдарламасы көбіне геометрия үшін еркін таралған орта. Яғни, циркуль мен сызғыштың көмегімен салу есептерін орындауда таптырмайтын құрал. Ол геометриядағы салу есептерін көрнекі орындай отырып, оларды анимациялауға мүмкіндік береді. Мұндай көріністер арқылы математиканың абстрактілі түсініктерін нақты кескіндеу және оларды барлық қырынан көруге мүмкіндік жасау оқушылардың математикаға деген қызығушылығын арттыруға септігін тигізетіні анық.

ГеоГebra бағдарламасының оқу үдерісіндегі АКТ құралы ретінде атқаратын қызметі орасан зор. Сондықтан да оны оқып-білу мұғалімге де, оқушыға да артық болмайды.

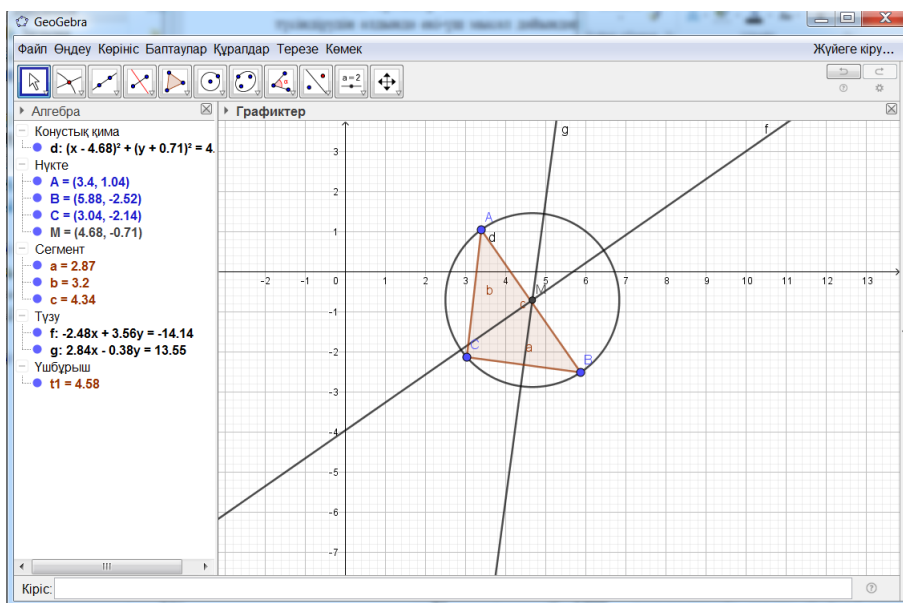
№	Құралдар	Орындалатын іс-әрекеттер
1		ГеоГebra бағдарламасын ашу
2		Құралдар панелінен «Көпбұрыш» режимін таңдап, терезеде тышқанды үш рет шерту арқылы А, В, С төбелерін салып, сонан соң А нүктесін қайта басып, үшбұрышты салуды аяқтаңыз.
3		«Орта перпендикуляр» құралын таңдап, үшбұрыштың екі жағын басып, екі орта перпендикуляр салыңыз.
4		«Екі объектінің қиылысуы» құралымен екі орта перпендикулярдың қиылысу нүктесін салып, оны тышқанның оң жағын шерту арқылы «М» деп белгілеңіз.
5		«Нүкте және центр арқылы салынған шеңбер» құралын таңдап, алдымен центр, кейіннен үшбұрыштың бір төбесін шерту арқылы шеңбер салыңыз.

Енді мектеп математика курсының есептерін шешуде GeoГebra бағдарламасын қолдануға мысалдар келтірейік.

1-мысал: GeoГебраны пайдаланып, ABC үшбұрышына сырттай шеңбер салу.

GeoГebra бағдарламасында ABC үшбұрышына сырттай шеңбер салуды төмендегі кестеде көрсетілген іс-әрекеттер арқылы орындауға болады.

Жоғарыда көрсетілген іс-әрекеттерді орындау арқылы GeoГебраның графиктер алаңында төмендегідей кескінді аламыз. Ал, оның алгебралық сипаттамасында нүктелердің координаталары, түзулер мен шеңбердің теңдеулері көрсетілген.

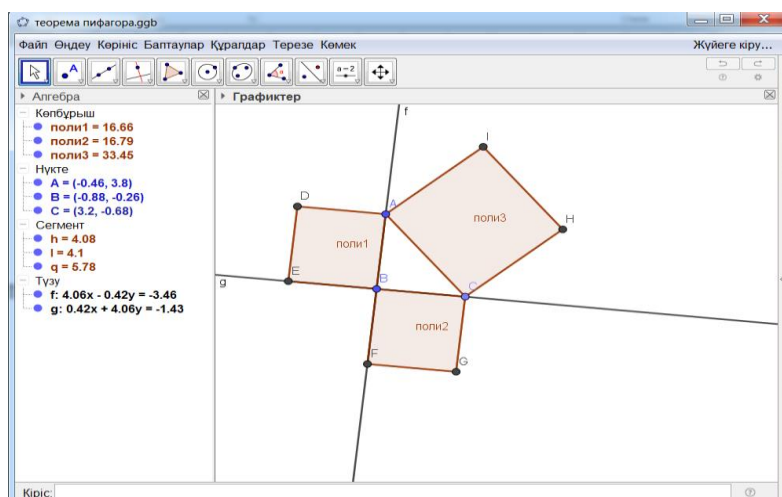

GeoГебраның графиктер алаңында салынған кескінді «Жылжыту» құралы арқылы әртүрлі пішінге келтіруге болады. Тышқанның көмегімен үшбұрыштың кез келген төбесінің немесе қабырғасының орнын өзгертіп, үшбұрыш пен оны сырттай сызылған шеңбердің көріністерін өзгерту арқылы салу есебінің динамикасын байқаңыз.

2-мысал: GeoГебраны пайдаланып Пифагор теоремасының дәлелдеуін көрнекілеу.

№	Құралдар	Орындалатын іс-әрекеттер
1		ГеоГebra бағдарламасын ашу
2		Құралдар панелінен «Жаңа нүкте» режимін таңдап, терезеде тышқанды шерту арқылы А және В нүктелерін орнату
3		«Екі нүкте арқылы түзу жүргізу» режимінде А және В нүктелері арқылы өтетін f түзуін салу
4		«Перпендикуляр түзу» режимінде В нүктесі арқылы өтетін f түзуіне перпендикуляр g түзуін салу
5		«Жаңа нүкте» режимінде g түзуінің бойынан С нүктесін орнату
6		«Дұрыс көпбұрыш» режимінде В және А нүктелерін таңдау арқылы бірінші шаршыны (поли1), С және В нүктелерін таңдау арқылы екінші шаршыны (поли2), А және С нүктелерін таңдау арқылы үшінші шаршыны (поли3) салу

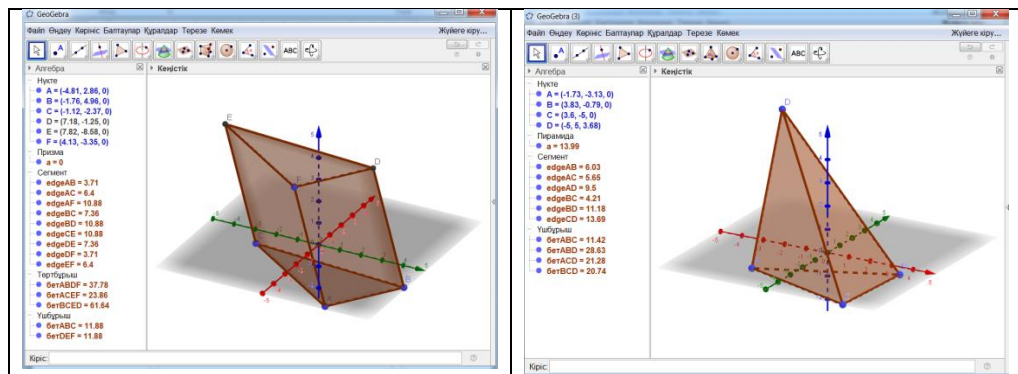
Жоғарыда көрсетілген іс-әрекеттерді орындау арқылы ГеоГебраның графиктер алаңында төмендегідей кескінді аламыз.

Бұл кескіннің алгебралық сипаттамсында нүктелердің координаталары, түзулердің теңдеулері және қабырғалардың ұзындықтары мен шаршылардың аудандары көрсетілген. Пифагор теоремасы: тікбұрышты үшбұрыштың

гипотенузасының квадраты оның катеттерінің квадраттарының қосындысына тең. Гипотенузаның квадраты сол гипотенузаға түсірілген шаршының ауданына тең, катеттердің квадраттары да сәйкесінше оларға түсірілген шаршылардың аудандарына тең. Олай болса кескіндегі нүктелердің бірін жылжыта отырып, пайда болған шаршылардың арақатынасы сақталатынына көз жеткізуге болады. Және де алгебралық сипаттамадағы сандық мәндерді есептеу арқылы да теоремадағы ұйғарымның дұрыстығы анықталады.

ГеоГebra ортасында кеңістіктегі геометрияның элементтерін салу оқушылардың кеңістіктегі елестету қабілеттерін жақсартуға мүмкіндік береді. Мектеп математикасының стереометрия курсындағы жазықтықтардың өзара орналасуы, көпжақтар, айналу беттері сияқты тақырыптарды оқыту кезінде оқушының тақырыпты меңгеруінде көптеген қиындықтар туындап жатады. Мұндай ауқымды тақырыптарды өткенде туындайтын қиындықтарды болдырмауға GeoГebra бағдарламасының мүмкіндігі зор. Өйткені ол көпжақтар мен айналу денелерін салу, оларды қозғалысқа келтіру, қажетті қималарын алу т.б. іс-әрекеттерді орындауда уақытты үнемдеуге және сабақты өте қызықты етіп өткізуге жағдай жасайды. Ол үшін GeoГебраның 3D графика тақтасын орнатып, оның графиктік құралдарын пайдалана отырып, қажетті кескіндерді өте оңай салуға болады. Төменде GeoГебраның 3D графика тақтасында орналасқан призма және пирамида кескіндері көрсетілген.

ГеоГебраның 3D графикасында призма не пирамида салу үшін бар болғаны екі әрекет жасалады: қажетті Пирамида немесе Призма құралдарының бірін таңдап, жазықтықтың бетінен олардың табанындағы нүктелерді шерте отырып, сызықтарды тұйықтау; курсор арқылы қажетті биіктікті анықтау.

Қорыта айтқанда, GeoГebra бағдарламасын геометриялық есептерді шешуде қолдану оқушылардың математикаға қызығушылығын тудырады, компьютерлік күзіреттіліктерін қалыптастырады және олардың шығармашылық қабілетін дамытуға әсер етеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Роберт И.В. Основные тенденции развития информационно-коммуникационной предметной среды.// Электронное периодическое издание информационная среда образования и науки, 2012. – С.1-26.
2. Пардала А. Проблемы повышения качества математического образования. // Актуальные проблемы обучения математике и информатике в школе и вузе. – М.: Московский Педагогический Государственный Университет, 2014. – С. 303-313.
3. Байназаров Т. GeoГebraға кіріспе // Әдістемелік құрал. – Астана 2013.
4. <http://www.geogebra.org>

КАДИРБАЕВА Р.И., МАХАМБЕТ Ж.С. ПРИМЕНЕНИЕ ПРОГРАММЫ ГЕОГЕБРЫ ПРИ РЕШЕНИИ ГЕОМЕТРИЧЕСКИХ ЗАДАЧ

В статье рассматриваются конкретные возможности повышения качества математического образования школьников и студентов – его всестороннее сопровождение, содержится обоснование необходимости использования информационных и инновационных технологий для повышения квалификации учителей.

Анализируется интерактивная компьютерная программа GeoGebra, предназначенная для всех уровней образования, интегрирующая элементы геометрии и алгебры, востребованная при решении геометрических задач.

Кроме того, в статье описан потенциал программы GeoГebra, с помощью которой можно избежать трудностей при освоении обучаемыми взаимно расположенных плоскостей, многоугольников и таких сложных тем, как поверхности вращения в курсе стереометрии.

Ключевые слова: образовательный процесс, информационно-коммуникационная технология, геометрия, GeoГebra.

KADIRBAYEVA R.I., MAHAMMET Zh.S. APPLICATION OF THE PROGRAM OF GEOGEBRA WHEN SOLVING GEOMETRIC PROBLEMS

The article discusses the specific possibilities of improving the quality of mathematical education among pupils and students-its comprehensive support, including, comments on the need to use information and innovative technologies to improve the skills of teachers.

The article deals with the interactive computer program GeoGebra, intended for all levels of education, which combines elements of geometry and algebra into one environment, as well as examples of its use in solving geometric problems.

Including the features of the program GeoGebra, the Like by which it is possible to avoid the difficulties of students in learning the mutual arrangement of planes, polygons and such topics as the surface of rotation in the course of solid geometry.

Keywords: *educational process, information and communication technology, geometry, GeoGebra.*

UDK 541.183

COMPOSITIONS OF THE POLYELECTROLYTES WITH SURFACTANTS AND THEIR COLLOIDAL PROPERTIES

MADYBEKOVA G.M., MUTALIYEVA B.ZH., AIDAROVA S.B., GRIGORIEV D.

The paper considers water-soluble polymers polyacrylonitrile derivatives and the possibility of their modification by various surfactants, which opens up new possibilities for their application. The paper presents the results of studies of the colloidal-chemical properties of compositions based on the polyelectrolyte of polyacrylonitrile derivatives with sodium salt of oleic acid with purpose of development of a scientifically-substantiated approach to their use. Studies have shown that for the HPAN / OLNa composition, the degree of electrostatic binding of θ reaches 55% at a relative polyelectrolyte concentration of $\beta=5$, and for the PAA / OLNa composition θ - 60-65% at $\beta = 4$.

Keywords: *water-soluble polymers, polyacrylonitrile derivatives, surfactants, composition, surface activity, electrostatic binding, reduced viscosity, standard free energy, polymer adsorption*

Amongst water-soluble polymers, intended for work with various dispersion systems, the polyacrylonitrile derivatives have the special place. They are polyelectrolytes, have the specific composition and construction, as well universal properties. So, they are broadly used in the important branches of industry such as chemical, oil, agricultural chemistry industry.

The possibilities of the modification of polyelectrolytes properties by obtaining of composition with use of different surfactants discovers the new possibilities for their usage. In this connection, study of colloidal-chemical properties of polyelectrolytes and their composition with surfactants is a more urgent for scientifically-motivated approach to rational use and understanding of the mechanism of the action of polymeric compositions in various technological processes.

In this work have been shown the data of research results of colloidal-chemical properties of compositions on base of polyelectrolytes derivatives of

polyacrylonitrile with sodium salt of oleic acid with purpose of development of the scientifically-motivated approach for their usage that has alongside with theoretical, the important practical importance.

Introduction of the solution of hydrolyzed polyacrylonitrile and polyacrylamide into solutions of sodium oleat (OINa) brings to change of media pH (fig. 1), as in the case of inverse titration. This is testifies that order of the mixing of components does not bring to change of the mechanism of their interaction i.e. reaction is a thermodynamic reversible.

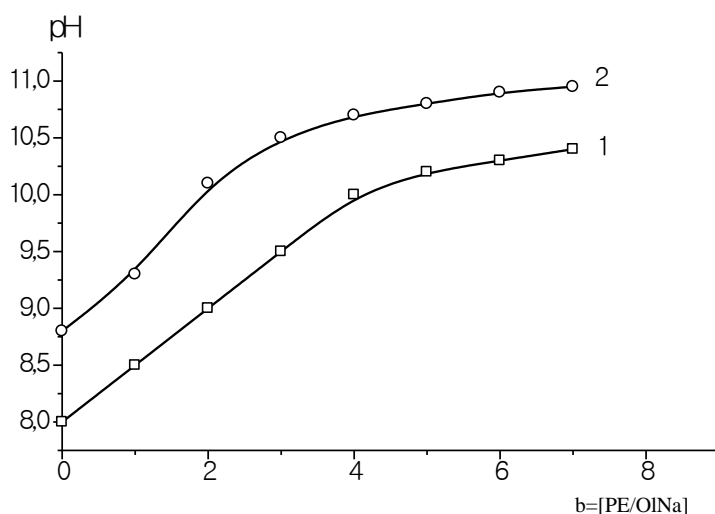

Figure 1 Dependence of pH of Hydrolyzed polyacrylonitrile- OINa (1) and Polyacrylamide- OINa (2) systems from polyelectrolytes relative concentration. Initial concentration of OINa in system is equal 0,01 mol/l

Degree of electrostatic interaction between Hydrolyzed PAN and OINa, OINa and PAA from their relative concentration $\theta = f(\beta)$ (fig. 2) reaches rather high meanings. If in reactions of formation of complex at the titration of polyelectrolytes solution by surfactant solution the meaning of does not exceed 15 - 20 % then at the change of the order of the mixing the meaning of = 1 the meaning for system HPAN- OINa reaches 35 %, but under the further increase of the concentrations of introduced HPAN θ goes up to 65 %. This allows to conclude

that between HPAN and OINa, OINa and PAA are formed nonstoichiometric complexes because of the electrostatic interaction between PE and surfactant.

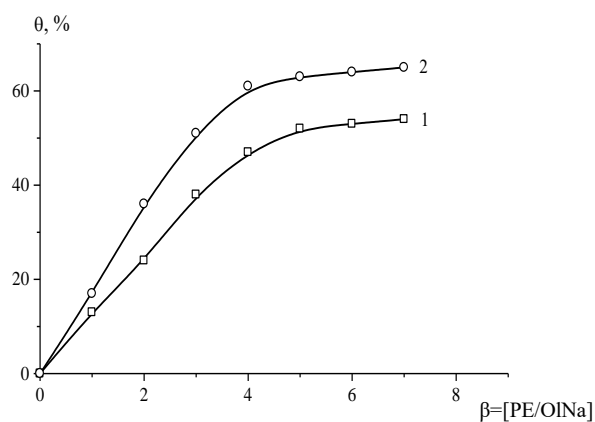

Figure 2. Dependence of degree of electrostatic bonding of OINa with HPAN (1) and OINa with PAA (2) from their relative concentration. Initial concentration of OINa in system is equal 0,01 mol/l

From results of electrostatic investigation in the field of relative concentration of HPAN $\beta = 1 \div 2,5$ (fig. 3) is seen that charge of the complex are defined by sign of the charge of OINa.

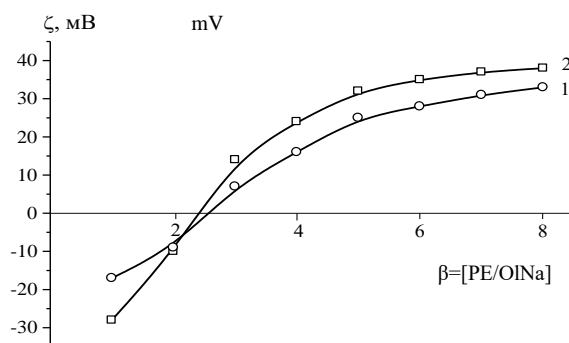

Figure 3. Electrokinetic potential of HPAN- OINa (1) and PAA- OINa (2) polycomplexes at the various meanings of relative concentration of polyelectrolytes at constant concentration of OINa - 0,01 mol/l

Increasing of HPAN concentration in solution lead to increasing of quantity of functional group with electrostatic contacts that are testified by decrease of ξ -potential of OI_{Na} mycelles and it's inversion at $\beta > 2,5$. In this condition the complex charge sign is defined by sign of HPAN charge that is connected with surplus quantity of macromolecules of HPAN and surplus of positively charged macromolecular polycomplexes.

At the $\beta > 2,5$ the signs of the charge of the complex is defined by sign of the charge of HPAN that is connected with surplus quantity of macromolecules of HPAN and surplus of positively charged macromolecular polycomplexes. Follows to note that such meaning of degree of electrostatic interaction in the case of titration of PAA by solution of OI_{Na} have been achieved only at pH = 4.

Conformation of macromolecules in solution, as well as quantity of aggregations of surfactant ions in mycelles also depend on balance of energy of hydrophobic and electrostatic interaction. From fig. 4 is seen that in the field of small meanings β the brought viscosity of the solution of OI_{Na} grows less, but in the field of $\beta = 3 \div 8$ keeps constant. Probably, in the field of 4,5 occurs the increasing of the positive charge of the complex HPAN- OI_{Na} in consequence of protonization of the nitrogen atom because of surplus quantity of the functional groups of polybase.

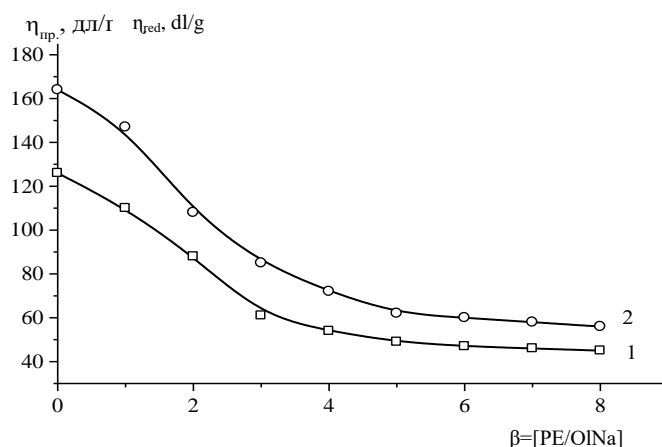

Figure 4. Dependence of brought viscosity of HPAN- OI_{Na} (1) and PAA- OI_{Na} (2) polycomplexes from relative concentration of polyelectrolytes. OI_{Na} concentration - 0,01 mol/l

Results of the studies show increasing of brought viscosity of compositions of polyacrylonitrile derivatives with surfactants that is conditioned by

compactization of macromolecular chains, conditioned by formation of polycomplex and reduction of the size of the particles [1, 2].

The profound change of both kinetics of adsorption and isotherm of superficial tension occurs at the addition of surfactant that influence upon the system stability [3-5].

For obtaining of additional information about particularity of the change of surface activity and adsorptions of macromolecules in the course of forming of the compositions, is calculated the meaning of the standard free energy of adsorptions PAA, HPAN and their compositions with sodium oleate, which are also presented in table 1.

Table 1 - Adsorption parameters of PAA, HPAN and their compositions with sodium oleat. T = (298±1) K

Component	$G_{Re} \times 10^{-1},$ Dj/m / kmol	$\Delta_{ads} G^{\circ}_{298},$ kJ/mol
PAA	7.8±0.1	-19.1±0.1
HPAN	1,27±0.1	-17.0±0.1
PAA-sodium oleat	14.01±0.1	-23.0±0.1
HPAN- sodium oleat	4,9±0.1	-21.2±0.1

From the calculated values of surface tension of compositions of polyacrylonitril derivatives with sodium salts of oleic acid follows, that formation of a composition leads to increase in surface activity and reduction of standard free energy of polymers adsorption. Increase of pH with growth of polymer concentration in a mix testifies about interaction between sodium salts of oleic acid with polymers by formation of hydrogen bonds that leads to change of macromolecules adsorbtion parameters in mixes.

Reduction of standard free energy of macromolecules adsorption during of complex formation testifies about macromolecular hydrophobization during formation of the compositions, leading to increase in their surface activity and ability to adsorbtion on interfaces.

Thereby, adsorption parameters of compositions of PAA, HPAN with surfactants show that formation of compositions between Hydrolyzed Polyacrylonitril, Polyacrylamide and sodium oleat brings to increase of the surface activity and reduction of standard free energy of polymer adsorption.

Thereby, results of the investigation of colloidal-chemical properties of compositions of PE with surfactants allow to conclude that one of the possibilities to forecast the possibility their efficient use for regulation of physico-chemical characteristics of the dispersion systems can be variation of the nature, correlations of components and conditions of the media.

BIBLIOGRAPHY

1. Bekturov E.A., Kudaibergenov S.E., Rafikov S.R. // J. Macromol. Sci. Rev. Chem. Phys. - 1990. - C.30. -P.233.
2. Bekturov E.A. et. Al. // Macromol. Chem. Rapid Commun. - 1991. - V. 12. - P.37.
3. Bekturov E.A., Bimendina L.A., Mamytbekov G.K. Water-soluble polymers and hydrogeles complexes. – Almaty: «Gylym», 2002. -220 p.
4. Shaihutdinov E.M., Abdiyev K.Zh., Zhenisova A.Zh., Husain S.H., Tolendina A.K. Formation of complex of 2-acrylamido-2-methylpropansulphone acid so-polymer with polymetacrilic acid // Report of the RK NAS. - 2005. -№2. -C.39-46.
5. Stamkulov N.Sh. Stabilization of emulsion by complexes of polyacrilic acid with surfactants: Dis.... doctor of philosophy (PhD) in the field of chemistry on the colloid chemistry specialty. – Almaty, 2008. – 103 p.

МАЛЫБЕКОВА Г.М., МУТАЛИЕВА Б.Ж., АЙДАРОВА С.Б., ГРИГОРЬЕВ Д. КОМПОЗИЦИИ ПОЛИЭЛЕКТРОЛИТОВ С ПОВЕРХНОСТНО-АКТИВНЫМИ ВЕЩЕСТВАМИ И ИХ КОЛЛОИДНО-ХИМИЧЕСКИЕ СВОЙСТВА

В статье рассматриваются водорастворимые полимеры – производные полиакрилонитрила – и возможности модификации их различными поверхностно-активными веществами, что открывает новые возможности их применения. В работе приведены результаты исследований коллоидно-химических свойств композиций на основе полиэлектролитов производных полиакрилонитрила с натриевой солью олеиновой кислоты с целью разработки научно-обоснованного подхода к их использованию. Исследования показали, для композиции ГПАН/OLNa степень электростатического связывания θ достигает 55% при относительной концентрации полиэлектролита $\beta = 5$, и для композиции ПАА/OLNa $\theta = 60-65\%$ при $\beta=4$.

Ключевые слова: водорастворимые полимеры, производные полиакрилонитрила, поверхностно-активные вещества, композиция, поверхностная активность, электростатическое связывание, приведенная вязкость, стандартная свободная энергия, адсорбция полимера.

МӘДІБЕКОВА Ғ.М., МҮТӘЛИЕВА Б.Ж., АЙДАРОВА С.Б., ГРИГОРЬЕВ Д. ПОЛИЭЛЕКТРОЛИТТЕРДІҢ БЕТТІК-БЕЛСЕНДІ ЗАТТАРМЕН КОМПОЗИЦИЯЛАРЫ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ КОЛЛОИДТЫ-ХИМИЯЛЫҚ ҚАСИЕТТЕРІ

Мақалада полиакрилонитрил туындылары болатын суда ерігіш полимерлер мен олардың әртүрлі беттік-белсенді заттармен модификацияларын қолданудың жаңа мүмкіндіктері ашылатындығы қарастырылады. Жұмыста қолданудың ғылыми негіздемесін әзірлеу үшін олеин қышқылының натрий тұзымен полиакрилонитрил туындылары полиэлектролиттердің композицияларының коллоидты-химиялық қасиеттерін зерттеу нәтижелері келтірілген. Зерттеулер нәтижелері ГПАН/OLNa композициясы үшін электростатикалық байланысу дәрежесі θ полиэлектролиттің салыстырмалы концентрациясы $\beta = 5$ тең болғанда 55%, ал ПАА/OLNa композициясы үшін $\beta=4$ болғанда θ мәні 60-65% жететінін көрсетті.

Кілт сөздер: суда еритін полимерлер, полиакрилонитрил туындылары, беттік-белсенді заттар, композиция, беттік белсенділік, электростатикалық байланысу, келтірілген тұтқырлық, стандартты еркін энергия, полимер адсорбциясы.

УДК 51 (072.3) (043.3)

МАТЕМАТИЧЕСКОЕ ОБРАЗОВАНИЕ В ИНТЕГРАЦИИ С ДРУГИМИ ПРЕДМЕТАМИ В ПОЛЬШЕ И ДРУГИХ СТРАНАХ: ОПЫТ И ПРИМЕРЫ

ПАРДАЛА А., ДЖАМАНКАРАЕВА М.А.

**Статья приурочена к 70-летию профессора,
доктора педагогических наук Рахымбек Досымхана**

Математика называется королевой наук, но ее место и значение в современной науке и культуре постоянно меняется. Математика на протяжении веков была важной частью культуры людей и народов, их творчества в разных областях, не только в области естественных наук. В статье представлены примеры математических упражнений, задач, а также задачи с различными контекстами, которые можно найти в публикациях польских и зарубежных математиков. Польские учителя математики используют его в школьной практике для инновационного развития учеников и общества. Анализ текущей литературы по теме, сравнительный анализ исследований PISA и результаты исследований тематического поля подтверждают, что математическое воспитание учащихся для потребностей будущего находится в кризисе. Анализ результатов этой темы доказывает, что ее внедрение в учебную практику в целом требует определения важности математики в развитии памяти и способности логического мышления, интеллектуального развития детей, учеников. Эти приоритеты математического образования должны касаться модернизации всех образовательных программ, практики подготовки учителей математики, обмена опытом и повышения их квалификации.

Ключевые слова: преподавание и обучение математике, решение математических задач, задачи.

1. Введение

Проблематика реализации программы обучения математике и других предметов общего образования, проблемы уровня и качества этого образования, а также развития, например, так называемой *математической культуры* учащихся и студентов обсуждаются в современных дискуссиях и научных трудах, см.: Н. И. Мерлина (2012), Г. Г. Малинецкий (2013), M. Dąbrowski (2013), D. Rakhymbek D.(2015), A. Paradała (2013, 2014, 2015, 2016) и другие. Существенную дифференциацию уровня и качества математического образования учащихся подтверждают также результаты международного исследования PISA (Programme for International Student Assessment). Программа осуществляется Организацией экономического сотрудничества и развития OECD (Organization for Economic Cooperation and

Development). Также Л. Ясюкова (2013) утверждает, что результаты наблюдений за интеллектуальным развитием школьников и студентов свидетельствуют об углубляющейся пропасти между способными и неспособными учащимися.

В настоящее время в Польше, как и во всем мире, наблюдается повышение интереса государства к оптимизации учебного процесса, в частности, к концепции математического образования детей, учеников и студентов, к результатам их деятельности на определенном этапе обучения или к реализации и внедрению его стандартов [1]. Необходимо отметить, что сейчас трудно не замечать роли и значения математики и ее применения, математического моделирования, качества математического образования, математической культуры кадров для потребностей функционирования государств, для их дальнейшего экономического развития, для интеллектуального развития общества в современном мире. Математика считается здесь безоговорочным феноменом мировой культуры, в котором отражается история ее развития и достижения ее выдающихся представителей, а также деятелей других отраслей науки или творчества. Некоторые из этих достижений используются также в процессе математического образования или общего обучения детей, школьников и студентов.

Например, информатика, компьютерные программы, сеть Интернет, информационные и компьютерные технологии (ИКТ), а также другие технические средства поддерживают традиционную методику обучения и восприятие содержания общего образования, а также методы математического моделирования явлений и проблем. Современные результаты исследований подтверждают, что правильное использование ИКТ, современных наглядных средств, платформ дистанционного обучения повышает эффективность познавательных процессов, а также то, что оно не должно считаться угрозой для традиционных методов математико-естественного обучения, см.: G. Siemens (2010). Одновременно, согласно открытию R. Spreng, касающемуся функциональной асимметрии мозговых полушарий, практика математического обучения детей, учащихся и студентов должна гармонически использовать возможности левого и правого мозговых полушарий. В противоположном случае, это может породить ограничения развития их памяти и внутренней мотивации к учебе, а также тормозить потребность вырабатывать умение логически мыслить и математически доказывать, когда компьютер, Интернет и ИКТ станут единственными «авторитетами» и доминирующими элементами их образования. Эти тренды и дилеммы вызывают беспокойство не только в

школьной, но также и в академической среде. Такое явление распространено сейчас во многих странах мира.

Также все еще остается нерешенной и актуальной проблема теории и практики общего образования: *как „освободить” и мотивировать тех детей, учеников и студентов, у которых имеются трудности с восприятием материала обучения, которые учатся без особого желания, а математика и математическое обучение вызывает у них только отрицательные чувства?*

2. Проблематика, методология, цели и задачи статьи

Тема и проблематика статьи касаются одного из современных исследовательских направлений дидактики математики: *математика и математическое обучение и изучение в интеграции с другими предметами в разных странах и в культурной традиции в XXI веке*. Вслед за этим, так же, как и во всем мире, и в Республике Казахстан, и в Российской Федерации, и в Польше организуются конференции и проводятся научные исследования, касающиеся дидактической концепции и преимуществ интеграции математики с информатикой, природой, искусством в общем образовании. Подробному анализу подвергаются положительные результаты, а также обнаруженные недостатки введенных в последнее время изменений и новаций в образовательной системе данной страны или введенной в последние годы реформы математического образования согласно требованиям Болонской системы [2]. Методология разработки настоящей темы опирается на указание и анализ: а) специально подобранных публикаций по методике обучения математике, б) примеров задач по математике и проблем с дифференцированным содержанием. Разработка имеет характер case study research опыта авторов и их сотрудников, практики математического обучения студентов математики, информатики, а также опыта учителей математики в школах, и анализа знаний, содержащихся в литературе. Целью исследования является указать, приблизить и описать избранную литературу, касающуюся общего образования, а также интеграции обучения математике с другими школьными предметами. Авторы статьи пытаются ответить на следующий вопрос исследования: *Какие дидактические и качественные преимущества приносит применение текстовых задач по математике, а также интеграция математики с природой и другими предметами школьного обучения, с искусством в общем образовании?* Стараясь ответить на этот вопрос, авторы используют в работе утверждение, которое касается дидактической деятельности учителей не только на этапе начального обучения, и авторство которого приписывается И. М. Гельфанду: *теории приходят и уходят, но примеры остаются*. Для учеников и студентов существенными являются примеры упражнений, текстовых задач, а также вопросов с дифференцированным тематическим

содержанием (математическим, естественным, фольклорным и т.п.). Тогда каждая задача влечет за собой вопрос: Как ее решить? С помощью какого метода или каких методов можно найти правильное ее решение? С другой стороны, какие примеры полезны для: а) возбуждения у них любопытства и познавательных интересов, внутренней мотивации к обучению математике и развитию математической культуры, б) развития интереса у учащихся к роли математики в природе и в искусстве, или потребности воздвижения «познавательных мостов» между математикой и другими предметами школьного обучения, в) развития и обогащения их умений, их совершенствования и достижения своего рода мастерства в области решения задач по математике и другим предметам.

3. Природа и искусство в интеграции с задачами по математике: сегодня и завтра

Далее авторы статьи уделяют внимание примерам и задачам по математике, их дидактическим и эстетическим качествам, а также интеграции математики с информатикой, природой и искусством в общем обучении. Красота – это продукт работы ума, его свободного мышления. Истину красоты трудно понять. Тем не менее, о красоте математики написано уже много. Авторы этих работ замечали красоту математики в: 1) гармонии чисел и математических формул, 2) геометрической отчетливости, 3) порядке, 4) тонкости математических доказательств, 5) богатстве употребления математики, 6) универсализме математических методов. Поэтому математику наравне с искусством считают самым главным средством ознакомления ученика или студента с красотой и развитием у него эстетического вкуса. В связи с тем, например, Б. Рассел (B. Russel) писал, что *математика обладает не только правдой, но и высшей красотой, красотой холодной и строгой*. Д. фон Нейман (J. von Neuman) сказал: *математика, как и искусство, богата почти исключительно эстетическими мотивами*. И. Кант (I. Kant), в свою очередь, заметил философский аспект красоты и ее связь с человеческим мышлением: *красота выражает способность человека мыслить природу по законам свободы*.

Всеобщие известны примеры красоты в математике и в ее употреблении. Этот эстетический потенциал присущ также школьной математике: 1) пропорция; золотая пропорция, золотое деление отрезка, божья пропорция и ее употребление (в живописи, скульптуре, архитектуре, строении храмов), которая определяет видимое пространство, то есть такое пространство четырехугольника, что его длина и ширина остаются в соотношении золотой пропорции 3:2; музыкальная пропорция: $2:4/3=3/2:1$; 2) симметрия, асимметрия; 3) простота, порядок и гармония, например разные доказательства теоремы Пифагора или других теорем; 4) модель,

изоморфизм, аналогия, например в рамках школьного курса математики аналогии между натуральными числами и десятичными дробями, простыми дробями и алгебраическими дробями, арифметической и геометрической прогрессиями, свойствами фигур на плоскости и свойствами пространственных фигур (например между треугольником и тетраэдром); **5**) красота процесса и разных способов, метод решения математической задачи, проблемы.

С темой настоящей работы тесно коррелирует дидактическая концепция *ЖИПТО (JIPTO) – от детского сада до университета* [3]. И так в общем обучении существенной дидактической ценностью обладают игровые методы обучения, задачи и проблемы с разнообразным действием и дифференцированной степенью трудности, соответствующие уровню и интересам учащихся. В настоящее время, в практике преподавания математики, наиболее распространены именно игровые упражнения, задачи и проблемы, а также соответствующие этому подходу методические и монографические разработки польских и зарубежных авторов. Хорошим примером являются *динамические интеллектуальные игры преследования, способствующие моделированию реальных или придуманных ситуаций*. Задачи для этих игр, называемых кратко «Сонор», можно также найти в монографии [4, с. 263-268]. Их действием могут быть сказки, сценки или темы, служащие достижению определенной цели, см.: www.jipto.ru. Всевозможные версии этих игр, которые действуют на основе принципов и на игровом поле Сонор составляют семью игр, называемых ЛРТО (Jeux Intellectuels de Poursuite pour Tous). На основе ЛРТО (*ЖИПТО*) разработана коллекция логических и математических задач разной степени трудности. Там помещаются задачи от упражнений для детей в детсадах, до нерешенных задач и проблем для участников математических олимпиад, или для исследователей – математиков-профессионалов. Кроме того, использование ЛРТО обогащает не только интегрированное обучение математике, искусству и другим предметам. Одновременно оно может способствовать обнаружению практических способностей учащихся, развитию их разнообразных интересов, а даже проявлению творческой деятельности не только в области математики [5].

Очередной очень важной публикацией, связанной с тематикой настоящей статьи, является научная монография [4]. Это сборник научных трудов под редакцией Н.И. Мерлиной, в котором собраны, систематизированы и проанализированы задачи по математике, в основном касающиеся культуры народов России, с фольклорным, региональным или историческим содержанием. Контакт и работа с такими задачами развивают некоторые способности учеников или их исследовательские интересы.

Результатом такого интеллектуального сотрудничества преподавателя и учеников может оказаться обогащение их общих знаний, а также развитие умения употреблять соответствующие методы решения таких задач. Кроме того, такое сотрудничество с учениками может развивать у них способности ставить нетипичные вопросы или составлять своеобразные математические задачи, связанные по своему содержанию с культурой и достижениями своего народа. Качество такой педагогической практики и потребность введения этнопедагогике в общее обучение для реализации концепции интегрированного обучения хорошо выражают также слова Г. Н. Волкова: *Мудрость народов, мудрый образ их мудрой жизни и культура вечного фольклора – незаменимое средство воспитания подрастающих поколений и, быть может, перевоспитания и самовоспитания взрослых* [4, с.287].

А теперь уделим небольшое внимание мотивации и структуре, разработанной в анализируемой монографии. В ее вступлении содержится утверждение о том, что познавательный характер, основанный на познавательной потребности, является индивидуальным свойством человека. Кроме того, это свойство мотивирует его к удовлетворению самой главной потребности – желанию учиться, которая является основой положительного отношения ученика к знаниям. Одновременно в монографии находим утверждение, что большие возможности развития математических интересов учащихся предоставляют именно задачи, содержащие региональный, фольклорный и исторический материал. Использование на уроках математики таких задач способствует повышению познавательной активности учащихся. Ознакомление с таким материалом, как например длина рек, высота гор, поверхность территории региона своей страны, история сакральных объектов и особенностей их архитектуры создает возможность обогащения учебника математики и ознакомления учащихся с новыми знаниями, некоторыми региональными обусловленностями не только на этапе введения нового материала, но также на этапе его закрепления. Задачи такого типа могут пробуждать и развивать познавательные интересы учащихся, и обучение математике тогда становится для них более интересным, положительным и практичным. Известно, что каждая этническая группа развивалась на протяжении многих столетий в определенных географических, климатических, социально-экономических и исторических условиях. Поэтому ей свойственны особые разнообразные достижения, культура и обычаи, а также сложившаяся система ценностей, мировоззрение, мышление. Поэтому дети, учащиеся, студенты должны осознавать себя наследниками достижений предыдущих поколений, благодаря труду которых они получили свое наследие. Итак, необходимо приучать детей, учеников, студентов узнавать и понимать историю своего

региона и своего государства, их натуральные особенности, национальные черты культуры, а также специфику общества, проживающего на территории их Родины [6].

4. Задачи по математике в практике общего образования и в избранных польских публикациях

Математика непрерывно формировала и формирует понимание действительности и Вселенной, помогала и помогает раскрывать разнообразные тайны природы и жизни. Как пишет Hugo Steinhaus (Гуго Штейнгауз) (1989): *предметом математики является действительность, а сама математика универсальная: нет вопроса, для которого она была бы чуждой*. Это очень ярко видно сквозь призму уже решенных математических задач и проблем, или тех, которые остаются еще нерешенными. Также в многочисленных научных публикациях, журналах, научно-популярных книгах и в Интернете указывается на роль математики, результатов ее исследований, экспериментов, методов математического моделирования в развитии науки, техники, культуры и искусства, а также в современных цивилизационных изменениях [7]. Безоговорочным можно считать утверждение, что математика на протяжении столетий непрерывно была, есть и будет важной частью культуры человека и наций, их творчества в разных сферах деятельности, не только в области естественных наук. С другой стороны, учитывая потребность развития математического мышления и повышения уровня математической культуры детей, учащихся, молодежи и взрослых, обучение математике и приобретение математических знаний и умений необходимо воспринимать и организовывать в интеграции с другими предметами общего образования.

Интересны также его замечания, касающиеся вопросов искусства в математике, которые являются результатом математических экспериментов с применением компьютеров.

В математической, научно-популярной и другой литературе, в конкурсе журнала «Математика», в других математических международных конкурсах можно встретить примеры задач и математических проблем с разнообразным тематическим содержанием, которые определяются как *текстовые задачи по математике*. Содержание этих задач, методы их решения, дискуссии над способами их решения указывают на аппликативный характер математики, ее присутствие в природе и в искусстве, а также ее роль в решении многих других задач и проблем. Кроме того, математика как предмет обучения, задачи по математике, текстовые задачи полезны и используются также в процессе общего образования, а также в процессе формирования математической культуры учащихся и студентов. Ниже проанализируем несколько примеров.

Пример 1

С темой и проблематикой настоящей работы, с вопросом интегрированного обучения математике и его реализации в педагогической практике связана магистерская работа Е. Holender [8]. Ее автор представляет дидактическое предложение цикла уроков для учеников IV класса основной школы, целью которых является представить достоинства интеграции обучения математике с другими школьными предметами (искусство, профессиональная подготовка и информатика). Этот интересный и новаторский цикл назван его автором «программой М. С. Eschera» и был проверен в обучении в рамках проведенного автором работы исследования в основной школе недалеко от Кракова. Главным дидактическим средством и мотивом этих уроков были мозаики Eschera (Эшера). Эта дидактическая концепция выдвигает гипотезу, что эти мозаики будут инспирировать и активизировать учеников к: а) обнаружению некоторых ритмов и регулярностей между ними; б) обогащению и развитию математического языка; в) решению интересных математических упражнений и задач. Итак, каждую мозаику Eschera можно воспринимать двумя способами: как повторяющийся в ней яркий мотив, указывающий на ее красоту, или как спрятанный в ней паркетаж определенной формы, на основе которого возникла данная мозаика. Вслед за этим, в процессе математизации мозаик Eschera учащиеся могут решать математические задачи, отвечающие их интеллектуальному уровню. Некоторые из них могут «глубже» заинтересоваться их проблематикой и предложенной литературой, касающейся этих мозаик, математической кристаллографии или паркетажей Платона.

Е. Holender [8, с.17-25] также приводит пример, рассматривает и иллюстрирует решение следующей проблемы: *как выложить поверхность фигурами одного типа (например, правильными многоугольниками), чтобы не возникли пробелы и фигуры (например, чтобы многоугольники не налагались друг на друга)?* Независимо от познавательных, дидактических и художественных качеств «программы М. С. Eschera», стоит подчеркнуть ее эффективность в процессе восприятия математики и создания интеграционного обучения. Кроме того, этот цикл уроков имеет инновационный характер, способствующий оживлению аппликативных знаний, а также геометрических и математических умений и их интеракции с другими предметами, например, с техникой, информатикой и искусством.

Пример 2

Идею интеграции обучения математике внедряет в школьную практику, развивает и успешно популяризирует J. Rzeźnik (И. Жезьник) – дипломированная учительница математики и информатики. С этой целью она

разработала концепцию интернетного математического сервиса, которым управляет сама, см.: www.serwis-matematyczny.pl. Одновременно она актуализирует его содержание и поддерживает контакт с пользователями. Таким образом, она поддерживает общее и математическое обучение учеников, а также модернизирует методическую поддержку для учителей математики, совершенствует и актуализирует их математические знания, квалификации и компетенции, необходимые в процессе обучения математике.

Пример 3

М. Makiewicz (М. Макевич) [9, с. 28-30] в монографии подробно анализирует разные способы, достоинства и комментарии, касающиеся решения проблемы Д. Гильберта: *в стакане слева А есть сок, в стакане справа Б есть столько же воды. Из левого стакана А налили в правый стакан Б одну ложечку сока. Потом из правого стакана Б (того, что с водой и соком) перелили в левый стакан А такую же ложечку жидкости. Соотношение воды и сока в левом стакане А теперь больше или меньше (или такое же), чем соотношение сока и воды в правом стакане Б?* Эта проблемы из известного доклада Д. Гильберта, прочитанного 8 VIII 1900 года на Международном Конгрессе Математиков в Париже и из коллекции 23 проблем, которые он тогда сформулировал, и которые должны были определять направления математического творчества XX века. О степени трудности этой проблемы упоминает автор, будучи уже выдающимся творческим математиком. Результатом анализа М. Makiewicz являются следующие выводы: 1) после ее определенной конкретизации, эту проблему могут решить даже ученики пятого класса основной школы, одновременно повторяя и закрепляя действия дробями; 2) окончательному решению этой проблемы и ее удостоверению может предшествовать опыт и записывание результатов переливания жидкостей, а также осуществление конечных подсчетов, 3) после получения результата существует возможность продлить процесс решения, благодаря модификации ее условий.

Пример 4

В той же монографии М. Makiewicz [9, с.173-175] представляет также результаты исследования, касающегося диагностики пространственного и конструкторского воображения людей, проведенного в восьми группах: в трех группах учителей математики, в трех группах студентов математики, и в двух группах студентов последиplomного обучения математике. С этой целью автор исследования использовала задачу: *Представьте себе и назовите фигуру, которая одновременно (на три перпендикулярные стены комнаты) бросит тень в виде квадрата, круга и треугольника.* Ее тема относится к некоторой взаимосвязи математики и реальных явлений

окружающей действительности. Правильное решение этой задачи требовало от участников исследования развитого пространственного воображения, креативности, умения соединять и употреблять некоторые геометрические знания. Результаты проведенных восьми тестов подтвердили, что эта задача оказалась для респондентов весьма нетипичной и сложной, а правильное и полное ее решение было чем-то редким (только 1-2 человека из этих групп правильно решили эту задачу).

Пример 5

Автором многочисленных задач в конкурсе для читателей журнала *Matematyka. Czasopismo dla nauczycieli* (Математика. Журнал для учителей) был выдающийся польский математик Hugo Steinhaus (Гуго Штейнгауз). Его научное творчество характеризовали: *стремление связать математику с окружающей действительностью и желание визуализации математики* - как пишет Е. Marczewski (1973), и кроме того провозглашение аппликативного характера математики и усиливающегося значения практической математики. Е. Pięgat [10] потрудились собрать все задачи из этого конкурса и издал книгу под названием: *Jeszcze 105 zadań Hugona Steinhaus* (*Еще 105 задач Гуго Штейнгауза*), которую приурочил «памяти профессора Штейнгауза». Содержание этой книги включает в себя: введение, перепечатку статьи профессора Е. Marczewskiego (1973) под заглавием: *Steinhaus, 105 zadań autorstwa H. Steinhaus* (*Штейнгауз, 105 задач авторства Г. Штейнгауза*), решения этих задач. Следует отметить, что автор книги помещает решения 99 задач, а остальные задачи без решений предложил для работы с учениками школьных математических кружков.

Превосходным способом указывать на роль *математики в природе и в искусстве*, или присутствие *математики, природы и искусства в общем образовании* являются математические конкурсы на очередных уровнях образования, которые пользуются дифференцированной популярностью среди польских школьников. Стоит заметить, что они могут стать хорошим методом активизации учащихся, их мотивации и подготовки к олимпиаде по математике (на государственном или международном этапе) или к экзамену на аттестат зрелости на продвинутом уровне. Одновременно они являются фактором, мотивирующим к более успешной работе и учителей математики или других предметов, к заботе об уровне и качестве математического образования учащихся. Следует отметить, что в школах подкарпатского региона, столицей которого является Rzeszów (Жешув), эти конкурсы пользуются большой популярностью. Организаторы этих конкурсов собрали и постоянно актуализируют банки разнообразных задач по математике, в частности текстовых задач на продвинутом уровне. Некоторые из них подготовили и издали сборники задач из этих математических конкурсов,

которые попадают к учителям математики и используются ими в дидактическом процессе [11]. Этот «капитал» знаний и опыта педагогической практики учителей математики, касающийся использованной методики обучения математике, подбора упражнений и задач, математических проблем и стратегий их решения должен описываться, подробно исследоваться и архивироваться, чтобы обогащать научные достижения дидактики математики. Проблема обучения решению математических задач, в частности текстовых задач, была и остается актуальной для авторов научных публикаций [12] и другие. Здесь существенную роль играет процесс так называемого «решающего мышления», который должен сознательно связываться с процессами, происходившими в мозговых полушариях и учитывать функциональную асимметрию этих полушарий, согласно открытию R. Sperry. Кроме того, самым главным в этом процессе, а также в процессе обучения математике и другим предметам, является научить учеников мыслить и формировать у них культуру самостоятельного мышления. Эти проблемы, касающиеся развития математических талантов, математического обучения детей, учащихся и студентов увлекали и до сих пор увлекают ученых и учителей, в частности польских учителей математики, дидактов математики, педагогов и психологов мышления, см.: J. Nawlicki (И. Хавлицки) (1978), E. Swoboda (Э. Свобода) (2006), M. Dąbrowski (М. Домбровски) (2013) и другие.

Пример 6

Рассматривая обсуждаемый выше вопрос, необходимо обратить внимание на харизму, некоторые гипотезы и взгляды учителей математики и методистов, которые нашли свое отражение в учительской деятельности J. Nawlicki и его увлечениях, в его творчестве и изданных книгах, в его биограмме на портале: Математика и Информатика Подкарпатя [13]. В предисловии к одной из своих книг он написал так: *текстовые задачи интересные и дидактически полезные, если их решение требует умственных усилий. Трудности, встречаемые в этой деятельности не должны отбивать к ней охоту, а вызывать интерес к их преодолению. В дальнейшей части работы автор ставит вопрос и отвечает: Почему многие ученики не любят решать текстовые задачи? Не потому, что они содержат какую-то сложность, а по поводу слишком большой сложности, превышающей их возможности. Затем автор представляет своеобразную красивую характеристику математических задач этого типа: Текстовые задачи являются как бы материалом огромного построенного по плану здания, в котором много этажей, крылец, коридоров и лестниц. Овладение структурой здания облегчается, если замечаем в ней одни и те же или похожие элементы и то, что они выступают в разнообразных*

конфигурациях, цветах и пропорциях. Он также не упустил случая дать совет: необходимым условием успеха в решении текстовых задач является хорошее овладение теоретическими знаниями [14, с. 5-8]. Ниже приводится пример текстовой задачи из этой его книги:

Найдите все двузначные числа следующего качества: Если в сумме квадратов этих чисел, написанной в виде x^2+y^2 , опустим показатели степени и знак сложения, получим четырехзначное число, равное сумме этих квадратов.

Результаты современного всепольского исследования под заглавием: исследование основных умений учеников третьего класса основной школы использовал М. Dąbrowski [15] и подробно их проанализировал с точки зрения избранных четырех областей математических умений польских третьеклассников: 1) решения текстовых задач, 2) совершения вычислений и понимание записи чисел, 3) использования меры, 4) чтения математического текста. Результатом этого анализа является подробный отчет и итоги, которые содержит его монография. Ее конечная строка звучит: *давайте разговаривать с детьми о математике и старайтесь побуждать их к таким разговорам друг с другом. Такое небольшое изменение, а так много может изменить* [15, с.293].

5. Заключение

Тема настоящей статьи определена в результате анализа избранных публикаций современной научной литературы, а также собственного опыта дидактической практики авторов статьи, сотрудников и учителей. Ее результатом является указание некоторых обусловленностей достижения дидактических и качественных достоинств упражнений и задач, текстовых задач по математике, а также интеграции математики с природой и с искусством в общем образовании. Следует подчеркнуть, что здесь существуют две стороны одной медали: математика и математическое образование для всех в интеграции с другими предметами и сферами общего образования для потребностей будущего. С одной стороны, здесь немаловажна минимизация и ограничение признаков кризиса, а также пробелов в математическом образовании современного поколения детей, учащихся и студентов. Одновременно, с другой стороны, ключевым является вопрос: какой должна быть математика для всех и каким математическое образование в интеграции с другими предметами и сферами образования, чтобы они отвечали запросам и потребностям общего образования в условиях инновационного развития общества? Здесь появляется потребность постоянного анализа результатов математического образования, чтобы знакомиться с диагнозом качества обучения математике учащихся на очередных его этапах, а также наблюдать за результатами этих исследований,

обмениваться опытом (также в международной среде), касающимся математического образования учеников и молодежи для запросов будущего [16], [17]. Кроме того, авторы этой статьи сформулировали исследовательскую проблему: задачи и проблемы по элементарной математике народов мира для потребностей общего образования в условиях инновационного развития общества.

ЛИТЕРАТУРА

1. Wyniki PISA 2012 w Polsce: www.ifispan.waw.pl.
2. Пардала А. Проблемы повышения качества математического образования. Актуальные проблемы обучения математике и информатике в школе и вузе. МПГУ, Москва 2014. С. 303–313.
3. Tomski G. JIPTO: de la Maternelle à l'Université. - Editions du JIPTO, 2007. – 207 p.
4. Мерлина Н.И. Фольклорные и краеведческие математические задачи народов России. -Издательство Чувашского университета, 2012, С.1-289.
5. Томский Г. В. Распространение изделий и услуг ЖИПТО, Editions du JIPTO, 2015. Project JIPTO, 2015, Volume 4R, p.42.
6. Назарбаев Н. А. Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания: www.akorda.kz/ru.
7. Stewart I. Matematyka życia. Jak równania pomagają odkrywać tajemnice natury, Wyd. Prószyński 2014.
8. Holender E. O integracji matematyki ze sztuką i informatyką na przykładzie cyklu lekcji w klasie VI z mozaikami M.C. Eschera. Praca magisterska, promotor dr A. Urbańska; IM AP im. KEN w Krakowie, Kraków 2008.
9. Makiewicz M. O fotografii w edukacji matematycznej. Jak kształtować kulturę matematyczną uczniów? Wydawca: KMDM US i IM WMF US, Szczecin 2013.
10. Piegat E. Jeszcze 105 zadań Hugona Steinhausa, OW GiS Wrocław, 2000.
11. Poniatowski K. 15 lat Jasielskiego Konkursu Matematycznego im. Hugona Steinhausa. Wydano, przez I Liceum Ogólnokształcące im. Króla Stanisława Leszczyńskiego w Jaśle, ze środków Starostwa Powiatowego w Jaśle, Jasło 2016, p.1-72.
12. Polya G. Odkrycie matematyczne. Wyd. Nauk.-Tech. Warszawa.- 1975.
13. Matematycy i Informatycy PODKARPACIA: www.mip.ur.edu.pl.
14. Hawlicki J. Do czego służą równania, Nasza Księgarnia, Warszawa.- 1978.
15. Dąbrowski M. (Za) trudne, bo trzeba myśleć? IBE Warszawa. - 2013.
16. Pardala A., Ashirbayev N.K., Rakhymbek D. (2015). Modern mathematical education - crisis and the future. Mathematical Transgressions and Education, Pedagogical University of Cracow and Wydawnictwo Szkolne Omega. Cracow 2015, p.45- 60.
17. Рахымбек Д., Абдуалиева М.А., Е.Ж.Торбек. Дидактические электронные средства обучения как компонент системы методологических знаний будущих учителей математики. // Сборник трудов VIII Международной научной конференции «Математика.Образование.Культура», Тольятти, 26-28 апреля 2017 г.
18. Marczewski E. Steinhaus, Miesięcznik Odra 5.-1973.

19. Малинецкий Г. Г. Российское образование. Триумф. Трагедия. Надежда. Материалы XXI Международной конференции: Математика. Образование. Издательство Чувашского университета. Чебоксары 2013, С.140 – 155.
20. Merlina N. I., Pardała A. *Zadania tekstowe z matematyki w kształceniu ogólnym*, Wyd. Szkoła Wyższa im. Pawła Włodkowica w Płocku, Edukacja Otwarta nr 1/2016, p.91-108.
21. Пардала А. Гуманитаризация математического образования – состояние, направления и вызовы. Аксиологический подход в образовании: теория и практика. Международный сборник научных трудов. Черкассы – Ульяновск 2013, С. 214 – 234.
22. Пардала А., Аширбаева Ж. Н., Аширбаев Н. К. Решение текстовых математических задач как средство развития речемыслительной деятельности учащихся. - Математика в образовании. Сбор. статей, Выпуск 10. - 2014. Изд. Чуваш. Университета, Чебоксары. С. 53-63.
23. Пардала А. Проблема повышения качества математического образования в условиях инновационного развития. Математика и Математическое Образование. Сборник трудов VII Международной научной конференции: Математика. Образование. Культура. Министерство Образования и Науки Российской Федерации и ТГУ. Изд. ТГУ, Тольятти 2015, С. 36 – 46.
24. Pardała A., Uteeva R. A., Ashirbayev N. K. *Mathematical education in terms of innovative development*, The Mathematics Teaching Research Journal Online, Volume 7, № 4 Summer 2015, pp. 20. www.hostos.cuny.edu/mtrj.
25. Rzeźnik J. Serwis Matematyczny: www.Serwis-Matematyczny.pl.
26. Siemens G. Wyzwania nowoczesnego nauczania, wywiad przeprowadzony przez L.N. Gualtieri, see: 23 VI 2010 edudom.pl.
27. Steinhaus H. *Kalejdoskop matematyczny*, WSiP, Warszawa.- 1989.
28. Swoboda E. *Przestrzeń, regularności geometryczne i kształty w uczeniu się i nauczaniu dzieci*, Wyd. UR, Rzeszów.- 2006.
29. The Bologna Declaration of 19 June 1999. Joint declaration of the European Ministers of Education, The European Higher Education Area, www.bologna-bergen2005.no (Main Documents).
30. Ясюкова Л. Разрыв между умными и глупыми нарастает. -2013. Росбалт, 04/12/2013, Экспертиза.

ПАРДАЛА А., ДЖАМАНКАРАЕВА М.А. ПОЛЬША МЕН ӨЗГЕ ЕЛДЕРДЕГІ МАТЕМАТИКАЛЫҚ БІЛІМНІҢ БАСҚА ПӨНДЕРМЕН БІРІКТІРІЛУІ: ТӘЖІРИБЕ МЕН ҮЛГІЛЕР

Математика ғылымның патшайымы деп аталады, бірақ қазіргі ғылым мен мәдениетте оның орны мен маңызы үнемі өзгеріп отырады. Математика ғасырлар бойы тек жаратылыстану ғылымдарында ғана емес, адамдар мен халықтар мәдениетінің, олардың әртүрлі салалардағы шығармашылығының маңызды бөлшегі болып табылады. Мақалада поляк және шетелдік математиктердің басылымдарында кездесетін түрлі контексттермен математикалық жаттығулар, міндеттер және проблемалар келтірілген. Поляк математика мұғалімдері оқушылар мен қоғамның инновациялық дамуы үшін оны мектеп тәжірибесінде

пайдаланады. Тақырып бойынша қазіргі әдебиеттерді талдау, PISA зерттеулерін салыстырмалы талдау және зерттеудің нәтижелерін зерттеу студенттердің болашақ қажеттіліктері үшін математикалық білім беру дағдарыс жағдайында екендігін дәлелдейді. Осы тақырыптың нәтижелерін талдау, оның педагогикалық практикаға енгізілуін тұтастай алғанда, математиканың ес пен логикалық ойлау қабілеттің, балалар мен оқушылардың интеллектуалдық дамытуындағы маңыздылығын анықтауын талап етеді. Математикалық білім берудің бұл басымдықтары осы білім беру бағдарламасының тұжырымдамасын жетілдіруге және жүзеге асыруға, математика мұғалімдерінің жұмыс істеу тәжірибесіне және тәжірибе алмасуға, олардың дағдыларын жетілдірумен байланысты болуы тиіс.

Кілт сөздер: математиканы оқыту, математикалық есептерді шығару, есептер.

PARDALA A., JAMANKARAYEVA M.A. MATHEMATICAL EDUCATION IN INTEGRATION WITH OTHER SUBJECTS IN POLAND AND OTHER COUNTRIES: EXPERIENCE AND EXAMPLES.

Mathematics is called the queen of sciences, but its place and importance in modern science and culture is constantly changing. For centuries, mathematics has always been an important part of the culture of people, their creativity in different fields, not only in the natural sciences. The article presents examples of mathematical exercises, tasks and problems with various contexts that can be found in the publications of Polish and foreign mathematicians. Polish mathematics teachers use it in school practice for the innovative development of students and society. The analysis of the current literature regarding the topic, the comparative analysis of the PISA research and the results of the case study research confirm that the mathematical education of pupils for the needs of the future is in crisis. The results analysis of the topic confirm that its implementation into teaching practice in general requires the articulation of the importance of mathematics in the development of memory and in the ability of logical thinking, in the intellectual development of children and pupils. These priorities of the mathematical education should concern the modernisation of the concept and implementation of the programme of this education, practice of the functioning and education of the mathematics teachers, the exchange of their experience and improvement of their qualifications.

Keywords: teaching and learning of the mathematics, solving of the mathematical problems, tasks.

ТАРИХ ЖӘНЕ ҚОҒАМДЫҚ ПӘНДЕР. ҚҰҚЫҚ ЖӘНЕ ЭКОНОМИКА

ӘОЖ 101. 8:316+37(574)

ҚАЗАҚ АҢЫЗ-ЕРТЕГІЛЕРІНДЕГІ АДАМ ЖӘНЕ ӘЛЕМ БЕЙНЕЛЕРІ

АРЫНҒАЗИЕВА Б.Б.

Мақалада «аңыз», «ертегі» ұғымына жан-жақты мағына беріліп, мифтік дүние бағдарларында үйлесімділік пен реттілік ұстанымдарының алдыңғы қатарға шығуы мен мәдениеттің өзін реттеу тетігі болып табылатындығы баяндалады. Сонымен қатар, мифтер – дүниетанудың алғашқы рационалдық бітімі, оның бейнелі-рәміздік түсіндірмесі, қайта жаңғыруы ретінде анықталады.

Кілт сөздер: дала аңыз-ертегілері, рәміз, тотем, тернарлық әлем, мәдени дисперсия, синкретизм, тәңірішілдік, сакральды, номадизм, ілкі тек, автохтонды мәдениет, генеалогиялық сана, архетип.

Аңыз-ертегілер – адамның өзін және жан-жағындағылармен қарым-қатынасты таныту құралы және адамның шығармашылық қабілеттерін айқындаудың ежелгі, мәңгілік бітімі. Қазақтардың аңыз-ертегілері мен сенім-нанымдары, дүние суреттемелері туралы айтқанда мынадай екі ерекшелікке назар аудару қажет: біріншіден, мифтік дүние бағдарларында үйлесімділік пен реттілік ұстанымдарының алдыңғы қатарға шығуын ескеру қажет. Себебі, мәдениеттің өзі реттеу тетігі болып табылатындығы баршамызға белгілі. Ежелгі адам табиғатқа табыну арқылы оны өзіне жақын етті, ретке келтірді; екіншіден, адам әлем мен құдайларды антропоморфтау арқасында адамиландырды.

Аңыз-ертегілік (мифтік) уақытты басқа жағдайлар ауыстырғаннан соң да тотемдік түсініктер халық жадында архетиптік қызмет атқарып, басқа бір рәміздер мен таңбаларға айналды. Дәлел, қазақтарда көкбөрі жаугершілік заманда қайсарлыққа шақырудың рәміздік рөлін атқарды. Аңыз-ертегілердің ерекшелігін «мәдени дисперсия» немесе «синкретизм» деп атауға болады. Әр түрлі әлемдер мен мәдениеттердің тоғысуы, уақыттық кезеңдердің бір-бірімен араласып кетуі, қиял-ғажайып оқиғалардың тұрмыс шындығымен бірге жүруі – аңыз-ертегілік санаға тән құбылыс. Мысалы, «Қобыланды» эпосы қыпшақ тайпаларының жаулармен күресін бейнелейтін, тарихи хронотопы анықталған батырлық жыр. Бұл эпоста кездесетін Құртқаның шешесі Көктен апа, Баба Түкті Шашты Әзиз бейнелері исламға дейінгі мифтік кейіпкерлер болып табылады. Осындай аңыздарды қазақтардың

рухани мәдениетінен көптеп кездестіруге болады. Қазақтардың арғы ата-тектерінің дүниені мифтік тұрғыдан түсінуі әлемдік үлгілермен сабақтас. Оған дәлел, философиялық структурализмнің өкілдері (В.Пропп, К.Леви-Строс) әртүрлі халықтардың аңыздары мен дәстүрлерін зерттей келе, олардағы құрылымдық ұқсастықты атап көрсетті. Мысалы, ежелгі гректердегі *жалғыз көзді циклоп* пен қазақтың *төбекөз* туралы аңызы тек мазмұндық емес, сонымен бірге, құрылымдық ұқсастықты білдіреді [1, 84 б.]. Сондай-ақ, Көк Тәңірі, Жер-Су мен Ұмай ана, Ата-тек туралы түсініктер ежелден қалыптасқан. Ш.Айтматов пен Ю.Рытхэудің шығармаларында бейнеленген тотемдер (көк бөрі туралы аңыздар) – Бұғы ана мен Алып балық (*кит*) аңыздың әсерлі бейнелеріне жатады. Тотемдік Ілкі тек адам мен табиғаттың ішкі тұтастығын білдіретін маңызды дүниетанымдық көзқарас. Зерттеушілер Ілкі тек жалғыз адам әлеміне тән деп есептемейді. Ол бүкіл ғарыштық әлемді, үш дүниені (жоғарғы, орталық және төменгі) қамтитын көрініске жатады. Мәселен, көшпелілер әрбір төлді бір ғарыштық дүлей күштермен (стихиямен) байланыстырады: қой – оттан, түйе – сордан, жылқы – желден, сиыр – судан. Бұл дүлей күштер ғарыштық жасампаздықтың таңбалары: сиыр – өлім мен о дүниенің, түйе – жердің, «еш» деген түбірі бар ешкі – хаостың таңбасы. Кейін қазақтың дәстүрлі мәдениетінде тотемдік ұғымдар қалғанымен, олардың нақтылы көріністері өзгерді.

Аңыз-ертегілердегі қасиетті (сакральды) мағынасы бар сарын – адамның биологиялық өмірі (адамның дүниеге келуі мен өлімі). Қауымдағы ең бірінші бөлініс – жыныстық бөлініс. Оның негізінде мифологиялық сана уақыттан тыс тұратын алғашқы абсолютті бейнелердің бірі – Алғашқы Ата-Ана туралы түсінікті қалыптастырды. Діни түсініктегі Адам ата мен Хауа ананы Құдай жаратса, мифологиялық Арғы тек – табиғат туындысы. Аңыздарда адам мен әлемнің арасында ешқандай алынбайтын кедергі жоқ. Аңыз-ертегілердегі кейіпкерлердің сөздері мен іс-әрекеттері синкреттік және тұтастық сипатта болды. Оның бірлігін жүзеге асыратын күш – салт-дәстүрлер жүйесі. Мифологиялық кезеңде адам мен табиғаттың арасындағы бірлік ерекше жоғары дәріптелді. Скиф-сақ өркениетіндегі «Аң стилі», қытайдың инь, ян бастамалары, Египет пен Шумердегі өліп, қайта тірілген Құдай туралы аңыздары – табиғатпен үйлесімдікке шақыратын рәміздер. Аңыз-ертегілер барлық халықтардың көне мәдениетін қамтыған. Мифтер жануарлардың, өсімдіктер мен адамзаттың жаратылуын хабарлаумен қатар адамды бүгінгі күйіне жетуіне алып келген аса маңызды оқиғалар туралы баян етіп, әлдебір «жарату» жөніндегі аңыздар, бізге әлдебір нәрсенің қалайша болғандығын мәлімдеп, біздің аңыздарда белгілі бір нәрсенің ғұмырлық қайнар көзінде тұрғанымызды білдіреді. Яғни, әр халықтың, мәдениеттің, діннің өз аңызы бар. Тек осы аңыздың танымал болу дәрежесі

әр халықта әртүрлі. Өйткені, әр халықтың тарихи тағдыры әртүрлі, сондықтан, мифтік мұраны түсінудің нәтижелері де әртүрлі болады. Мысалы, қазақ аңыздарына үңілсек, аспан мен адам қатынасы ең негізгі тақырып болған. Негізгі сарындарын байқасақ, Тәңір дүниені жаратты, одан кейінгі қоршаған орта болмысы адамдардың іс-әрекетінің қатысымен жаралды деген. Жердегі аң, әлдебір адам ғажайып кереметтің күшімен аспанға шығып жұлдызға айналды дегендей. Дүниенің жаралуы туралы аңыздардың шығуы өте көне заманды білдіреді, сонымен қатар олар күн, ай, жұлдыз туралы тақырыптарды қамтиды. Жаратылыс алдымен астан-кестең (хаос) сұрапыл күштерімен адамды өзіне толық бағындыруға ұмтылады. Осы жөнінде Гильгамеш дастанынан мынадай суреттемелер келтіруге болады: Жаратылыс адамы Энкиду (әкесі – есек, анасы – антилопа) Құдай құдіретімен өзіне адамгершілік қасиеттерін дарытып, жұдырықтай жүрегіне жанқиярлық шынайы достық сезімін ұялатқан. Кеңпейіл, ақылшы, мейірімді, құдіретті, көрікті – бір басында бәрі бар. Әйел жанын, сұлулығын, махаббатын сезіну арқылы оның ақыл-ес, ұғым-түсінігі де тереңдей түскен бірте-бірте мәдениетке, рухани игілікке бой ұсынған. Шумер патшасы Гильгамеш тек сұрапыл Хумбабаны ғана емес, оған қоса әлемдегі бүкіл зұлымдықты жою мақсатында Энкидуды өзіне серік етіп шақырады. Көне Вавилон өнерінде күн құдайы Шамаш, ай құдайы Син, жайсыз ауа тәңірі Адад тәрізді дүлей табиғат құдіретіне табыну ерекше дамыған.

Қазақтар түнгі аспанда шөміш тәрізді жеті жұлдызды Жетіқарақшы деп деп атайды. Қазақ аңызы бойынша жеті ұры-қарақшылар өмір сүріпті. Олар күндіз ұрлықпен айналысып, түнде сол жасаған әрекеттері үшін ұялыпты. Олар қарғысқа ұшырап өлген соң жандары жұлдызға айналып, аспанға ұшып кетіпті. Жетіқарақшының бас жағында жарқырап тұрған жұлдыз – Қыран қарақшы. Оның қасында әлсіреп көрінетіні – тұтқында отырған Үлпілдек қыз. Үркер өзінің қызын қайтарып алу үшін түнімен Жетіқарақшыны қуып жүреді екен. Қазақтың жеті қарақшысы туралы аңыздағы мән – жанның жұлдызға айналуы. Осыған байланысты бұл түсінік бүгінгі күнделікті өмірден де байқалады. Қазақта жұлдыз ақса, «Жұлдызым жоғары» деп айту ырымы бар. Сонымен қатар, жануарлардың пайда болуы туралы, аң құстардың, малдардың табиғи қалыптары мен ерекшеліктерінің сырын түсіндіруге тырысқан аңыздар қазақта көп кезігеді. Мысалы, қоянның ернінің жырық болу себебі, түйенің он екі айға кіре алмау себебі, тауықтың таңсәріден шақыру себебі, қарлығаштың құйрығы неге айыр болу себебі және т.б. көптеген мысалдар келтіруге болады. Аспан, жұлдыздардың пайда болуы туралы көне түсінікті сақтаған аңыздардың желісі бір жағынан аң, хайуанды сипаттаса, екінші жағынан адамды сипаттаған болып табылады. Бұл адамзаттың хайуандық өмірден адамшылық өмірге біртіндеп өткен өтпелі

кезеңді бейнелегендігін білдіреді. Сонымен, қоршаған орта мен өсімдіктердің пайда болуы туралы (теогоникалық) аңыздар қазақ аңыз-ертегілерінде маңызды орын алады.

Академик А.Веселовский өсімдіктің құбылуының мынадай үш сатысы туралы жазады: бірінші сатыда, табиғат пен адамның теңдігі бар. Адам қандай бір хайуан мен өсімдіктен туа береді. Бұл тотемдік түсініктің көрінісі екендігін ғалымдар дәлелдеген; екінші сатыда, адамның өзі өсімдікке айнала береді; үшінші сатыда, өлгендердің моласына гүл, ағаш өсіп шығады. Бұл аруақтың басқа сипатта қайта тірілуінің рәмізі екен. Қазақта адамның дене мүшесі, қаны өсімдікке айналғаны туралы аңыздар бар. Мысалы, қазақтың бір аңызында райхан гүлінің қалай пайда болғаны былайша түсіндіріледі: «Баяғыда Сұмырай деген хан болыпты. Тойымсыз хан халыққа су бермей шөл азабын тартқызған екен. Сол кезде асқан сұлу, шебер бір қыз болыпты. Ол Сұмырай ханға тарту жасап, сарайына барып, ханмен айтысып, өз мінін бетіне басады. Сұмырай хан ашуланып, қыздың оң қолын кесіп алады. Сол кезде тәңірі өнерпаз қыздың бес саусағын бес жапырақты райхан гүліне айналдырыпты. Ашуланған халық ханды өлтіреді де ісмер қызын еске түсіру мақсатында райхан гүлін сырмаққа, түскіізге салатын әдет қалыптасады. Ал, сол оюдың шетіне су өрнегін салатыны суды Сұмырайдан азат еткен сұлу қызын ел еске алғаннан екен» [2, 7 б.].

XII ғасырда Әзербайжанның ұлы ақыны Низами «Искандер наме» деген шығармасында арабтар Александрды неге екі мүйізді деп атағаны туралы былайша түсіндіреді. Александр қайтыс болғаннан кейін оның суретін салғанда қасындағы уәзірді екі мүйізді етіп салады. Арабтар сол мүйізді уәзірді Александр деп ойлап «Екі мүйізді» деп атап кеткен дейді [3, 61 б.] Ежелгі моңғол ұғымында мүйіз дегеніміз қызмет шені ретінде пайдаланылған. Төрт мүйізді ван, он мүйізді ван деген сияқты мүйіздің санымен шен дәрежесі анықталып отырған. Оған қоса, зерттеушілердің айтуынша Кореяның Силла елінде де «Мүйізді хан», «Мүйізді ван» деген шен дәрежелер болған. Сондықтан, Александрды дәрежесіне байланысты мүйізді деп атауы да мүмкін ғой.

Түркі тілдес халықтардың Ескендір хан туралы кейбір аңыздары моңғолдың «Есек құлақты хан» ертегісімен және «Суыр неге төрт саусақты болды?» деген ертегілеріне қатты ұқсас болуы таңқалдырады. Г.Н.Потанин (1916 ж.) қазақ, қырғыз, Алтай елдерінің ертегілері мен аңыздары туралы жазған мақаласында Ескендір хан туралы аңыздың екі нұсқасын көрсетеді. Бұл аңызда Ескендір хан басындағы мүйізін ешкім білмейді, шашын алған адам ғана көре алады. Хан оны қатты жасырып, шашын алған адамдарының барлығын өлімге бұйырып отырғаны айтылады. Бірінші нұсқасында: «Ескендір ханның шашын алуға өзінің жақын досының кезегі келеді. Хан

айтады: «Сен менің мүйізімнің бар екенін ешкімге айтпа, егер, қатты айтқын келіп болмаса, құдыққа бар да, ішіне үш рет айқайла! Сонда, көңілің көншіп қалар» – дейді. Досы айтқаны бойынша жасайды. Бірақ, құр құлықтың ішінде бір қашқын отырып бұл сөзді естіп қалып, елге жайып салған екен» [4, 192 б.] – дейді. Екінші нұсқасында: Ескендір ханның шашын алу кезегі бір кемпірдің жалғыз ұлына тиеді. Кемпір баласына омырау сүтімен ұн илеп, бауырсақ пісіріп береді де, бұны Ескендір ханның шашын аларда бір-бірлеп же деп тапсырады. Бала шешесінің айтқаны бойынша жасайды, ал, хан болса бұл қылығын қызық көріп, бауырсақтан ауыз тиеді. Хан бірнеше бауырсақты құшырлана жейді де, бұндай тәтті бауырсақты қалай жасағанын сұрайды. Ал, бала шешесінің өз сүтімен илеп, пісіргенін айтады. Сонда Ескендір хан: «Енді екеуіміз бір ананың сүтін ішкен ағайын туыс болдық, сені енді өлімге қимаймын» деген екен.

Қазақтар шырша мен аршаны емшілікке пайдаланғанымен оның жасыл болу себебін негізінен Құдайдың кереметінен деп ұғады. Мәңгілік суды іздеуші Ескендір патша, немесе оны жасаушы Лұқпан хакім деген ислами сипатта эпсана-хикаяттар таралған. Қазақтың аңызында Ескендір патша тірі суды іздейді. Оған перілер көмектесіп, аңсаған арманын орындайды. Патша өмір суын ішкен соң мың жасайтынын біледі де ойға кетеді. Ол «Егер, мұны ішсем мың жасайды екенмін, болашақта мені не күтіп тұрғаны да бұлыңғыр, одан да Құдайдың өзі берген өлшеулі уақытпен күн кешейін» деп бас тартады. Торсықты балқарағайдың бұтағына іле салады. Сол торсықты қарға шоқып тесіп жібереді. Содан қарға мен әлгі балқарағай ағашы мың жасайтын болған екен». Бұл аңыздың тағы бір нұсқасында Ескендір патша мәңгі суды торсыққа құйып әкеле жатып қарағайдың түбіне демалып жатқанда құзғын шоқып тесіп жібереді де киелі су қарағайға, аршаға төгілгендіктен ол ағаштар жап-жасыл болып мәңгі жасайтын болады. Судың жердегі қалдығын түлкі жалап, сондықтан, түлкі де жүні ағарғанша ұзақ жасайтын, тұмсығы тигендіктен құзғын да мың жасайтын болған екен.

Ағаштардың өмір-тіршілігі үшін жерге таласқаны туралы аңыз Н.Мыңжанұлының «Қазақтың мифтік аңыздары» деген кітабында былай баяндалған: «Тым ерте замандарда қарағай мен сексеуіл ойпаттардағы жасыл алқаптарда өседі екен. Бұлар қонысқа таласып: «Әрі отыр, бері отыр!» деп қырғи-қабак болып, соңында екеуі соғысыпты. Олардың арасына түсіп арашалау ешкімнің қолынан келмепті. Талдар мен теректер ақылдасып, олардың соғысып жатқан жеріне сел қаптатып жіберіпті. Селден қашып сексеуіл шөлге кетсе, қарағай тауға шығыпты. Сексеуіл мерген екен, қарағайдың өн бойын түйреген, ішкі бұтақтар сексеуілдің атқан оқтары екен. Қарағай найзагер екен. Сексеуілдің тұла бойындағы тыртықтар қарағайдың найзасынан қалыпты. Содан бері қарағайлар сексеуіл келіп қалмасын деп тау

басында тұрып қарауыл қарайды, ал, қарағайдан қорыққан сексеуіл құм шөлге бұғып, сояуын кезейді. Қонысқа сыйыспай соғысқан екі мықтының бірі үркіп тауға шығып, бірі ығып шөлге бұққан соң кең өзенді өңір тал мен терекке қалыпты» [4, 30 б.].

Әр заман оқиғасының уақыт өте келе мифтік арнаға түсе бастайтыны баршамызға мәлім. Қай заманның шындығы болмасын келер заманға бәз-баяғы қалпын сақтай алмайды, шындық өзгеріске түседі, егер, ол болмыстың өзекті арнасына, адамзаттың қасиеттеріне тікелей қатысты болып, өз заманының оқиғасы боларлық қуаты болса, онда ол ақиқатқа айналу мақсатында мифтік формаға ие бола бастайды. Мұндай жағдайда шындыққа немесе оқиғаға негізгі себеп болған жайлар ұмытылып, жұрт жадында ақиқатқа қатысты жағы ғана қалады. Мысалы, Қозы Көрпеш пен Баян сұлу ертегісінде осындай жағдай болғанға ұқсайды. Кезінде тарихи әрі саяси, тіптен геосаяси дүрбелең болған, бірақ, сол заман үшін маңызды болған оқиға ұмытылып, мәңгілік ақиқатқа қатысты жағы қалған. Ол – қыз бен жігіттің құрбандыққа дейін барған ғашықтығы. Өйткені, махаббат бұл мәңгілік. [5, 48 б.] Ал, ағаштардың өзара айтысына келсек, жерге таласқан көшпелі қауымның өмірін көргендей боламыз. Мифтер арқылы әр халық өздерінің түпкі болмыстарын жорумен қатар тілдік, мәтіндік, наным-сенімдік, салт-дәстүрлік және заттық айғақтарын айшықтай алады. Мифтік мұраны дұрыс түсінген жағдайда оның ұлтты ұйыстыруға, елдің еңсесін көтеруге, халықтың рухани дәулетін еселеуге тигізетін ықпалы мол.

Алғашқы білімнің жеткіліксіздігінен миф реалды дүниені қиял, ойдан құрастырылған жасанды бейнелер арқылы түсіндіргенімен, ол ақылы шарықтаған Жаңа Заман адамынан табиғатқа жақын болған. Мифологиялық тұлға нақтылы уақытты өзінің виртуалды, ішкі, тылсымдық уақытымен қабылдайды және ол адамдық дүниемен бірге өтеді. Мифологиялық уақыттағы оқиғалардың барлығы мазмұны жағынан аңыз-ертегілердегі тұлғаның іс-әрекеттерінен тұрады. Оқиға да, әрекет те ерекше бір құрастырылған хронотоптар арқылы жүзеге асады. Мифологиялық уақыттың есептеу нүктесі Ілкі Тектің жаратылуынан басталады. Бұл шексіз кеңістік пен уақытты көне санадағы меңгерудің бір тәсілі болып табылады. Адамзаттың негізгі мифтерінің бірі – уақытты цикл ретінде қабылдайтын мифологиялық санамен байланысты мәңгілік айналымдар туралы мифтер. Мифошығармашылықтағы космогенез ретіндегі мифтің екінші мағынасы – әлемнің хаостан жаралуы. Бұл космогониялық мифтерге бастау береді. Олардың басты тақырыбы «қасиетті (киелі) тарих», дүниенің, адамның және т.б. жаралуы. Әдетте, мифте жаратылыс уақыты киелі сипатқа ие болады, ол үлгі ретінде құрметтелді. Аңыздар өзі пайда болған дәуірдің дүниені түсінуін бейнелейді, ол – адамзаттың рухани мәдениетінің алғашқы бітімі.

Аңыздардың құрылымын Леви-Брюль «партиципация» деп атаған. Аңызда әрбір объект, әрбір іс-қимыл басқа объектілермен, іс-қимылдармен ұштасып жатады. Адамды бейнелеу – бұл тек қана бейне емес, ол сол адамның бір көрінісі, оның бір бітімі. Сондықтан, бөлшек – бұл тұтастық, тұтастықтың айқындалуының бір тұсы. Дүниенің ежелгі суреттемелері, әрине, бұлыңғыр, буалдыр жорамалдарға толы болып келеді. Алғашқы бейне-суреттерде философиялық рефлексиялардан гөрі тікелей көріністерді әсірелеу басым болады. Мысалы, «Жер үстін шағын ғана көк күмбез көмкеріп тұр. Сол күмбезде күн жүзіп барады, түнге қарай ай көтеріліп, құжынаған жұлдыздар шығады. Аспан саңылауынан оқтын-оқтын жаңбыр құйылып, күн күркіреді, от шашып найзағай ойнайды. Осы құбылыстарды жер басқан тірі пенденің ұғым-түсінігімен бағалағанда, аспан дегеніміз – күрке тәрізді орасан зор үңгір ғана екен» [6, 126 б.].

Белгілі ғалым Ғ.Ақпанбет түркілік дүниеден табылған археологиялық артефактыларға сүйене отырып әлемнің мынадай суреттемесін ұсынады: «Әлемнің жоғарыдағыдай түсінігі, дүниетанымның бір бейнесі көнеден келіп жеткен ескерткіштерде аз кездеспейді. Солардың бірі тұнжыраған тас бейнелер – сымтастардағы тәсім-сызық, суреттер. Кісінің қолына ұстап тұрған құс пен құмыра соншама ыждаһаттылықпен салынған. Бұл бейнелер терең ойды білдірсе керек. Құс – көк аспан, құмыра – ыдыс, сұйыққа арналған (су). Кісі бейнесі – тіршілік. Енді ретімен айтсақ, астыңғы, ортаңғы һәм үстіңгі әлемнің бірлігі деген түсінікті білдіретін жәдігер екендігі көрінеді. Дүниені құраушы төрт тектің басын біріктіруші ғарыши күресінің геометриялық бейнесі додекаэдр, жұлдыз әлемі – ғаламшар» [7, 34 б.].

Дүниеге діни көзқарас және соған сәйкес келетін дүниені түсіну типі алғашында мифологиялық сана шеңберінде қалыптасады. Алайда, миф пен дін арасында айырмашылық бар. Дін тылсым дүниені, трансценденттіні Құдай деп таниды, ал, мифте табиғи күштерде құдайылық қасиет бар. Миф үшін (діннен айырмашылығы) табиғат құбылыстары (мысалы, Күн) мен мінез-құлық көріністері (мысалы, ашу, ыза) – құдай деңгейінде. Мифтік бейнелер субстанционалды сипатта, олар нақты, шындықта бар нәрселер ретінде қабылданады. Мифке метафоралық тән емес, өйткені, миф бәрін шындық ретінде бейнелейді. Тек кейіннен мифтің тілдік құрылымында метафоралық ерекшелік қабылданады, сонда, аңыз өзінің сакральды (құпия) мәнінен айырылады, рәміздік емес шындықтың бөліктері ретінде қабылданатын бейнелерді тудырады. Аңыз-ертегілер архаикалық сана үстемдік еткен дәуірде пайда болады, бірақ, кейінгі мәдениеттерде де жойылмай сақталады. Әлеуметтік сананың өсуінде және адам өзінің дербестігі мен еріктілігін түсінгенде, яғни, адамның табиғи және қоғамдық өмірмен тікелей тұтастығы бұзылғанда аңыз өзінің жалпылама құдіретін

жоғалтады. Аңыз-ертегілерге қазіргі тілдерде түсіндірме бергенде оларды сол заманның мәдени контекстінде қарастырған жөн. Басқа жағдайда герменевтика жаңа мифологиямен ұласып кетуі мүмкін. Бұл, әсіресе, кеңістік пен уақыт формаларына қатысты. Мысалы, Күлтегінге арналған Кіші жазуда «түн (*tān*) жазығы» деген тіркесті сол күйінде қараңғылықпен қатысты ала берушілер кездеседі. Алайда, жеті қиыр шартараптағы «түн – солтүстік» байланысы басқа мағынаға сілтейді. Осы жөнінде М.Семби көптеген топонимикалық дәлелдер келтіреді. Мысалы, Қарағанды облысындағы Түндік пен Қостанайдағы Түнтөгер Исламға дейінгі ілкі түркілік әлем суреттемелерін сақтардан бастау алатын, ғұн, үйсін, қаңлы мәдениеттерінде жалғасын тауып, түркілерде кемеліне жеткен тіршіліктің көркем рәмізі «Аң стилінсіз» толымсыз болады. Мысалы, Орхон-Енисей сағаналарында салынған «Тасбақа» тұйық оюы мәңгіліктің, құтты өмірдің, шексіз ізденістің рәмізі болып табылады. Есіктен табылған «Алтын адамның» сақинасына арыстан денелі бүркіт бейнесі салынған. Қанжарда жылан мен аңдар суреттері бар. Арыстан денелі бүркітті «грифон» деп атайды. Б.Байжігітовтың түсіндірмесі бойынша, грифон – жоғарғы дүниенің, хайуанаттар – жердің, жылан – жер асты дүниесінің рәмізіне жатады [8, 144 б.]. Ежелгі миф-аңыздар алғашқы адамдардың тіршілігінің маңызды белгісіндей, олардың символдық (рәміздік) мазмұны арқылы адамзат қоршаған ортаны және уақытты әрі игерді, әрі түсінді. «Мифология, – деп жазады А.Қасымжанов, – алғашқы қауым адамына тән ойлаудың бірінші бөлінбеген формасы. Мұнда поэзия мен ғылымның, дін мен моральдың, рационалды әсердің элементтері бар» [6, 26 б.].

Сонымен, мақаланы қорытындылай келе, «аңыз» және «ертегі» ұғымдарына мынадай 3 түрлі мағына беруге болады: 1) көне аңыз-әңгіме; 2) мифошығармашылық (мифті тудыру), мифологиялық космогенез; 3) тарихи-мәдени рәмізделген айырықша сана күйі. Осы айтылғандарға негізделе отырып, бізге дейін жеткен осы дүниенің, жануарлардың, өсімдіктер мен адамзаттың жаратылуы туралы сыр шерткен қазақ мифтерінің астарында бағзы өткен заманның шешімі күрделі жұмбағы жатыр деп айтуымызға болады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Ежелгі көшпелілер дүниетанымы. – Астана: Аударма, 2005. – Т.1
2. Тойшанұлы А. Дала аңыздары // Дала мен Қала. – 2008. – 25 сәуір. – №16.
3. Юнг К. Архетип туралы жалпы түсінік // Әлемдік мәдениеттану ой-санасы. Мифология: құрылымы мен рәміздері. – Алматы, 2005.
4. Қазақтың мифтік әңгімелері. – Құрастырғандар: Ш.Ыбыраев, П.Әуеспаева. – Алматы, 2016.
5. Есім Ғ. Қазақ философиясының тарихы. – Алматы, 2006.
6. Касымжанов А. Духовное наследие казахского народа. – Алматы, 1986.

7. Ақпанбет Ғ. Қазақтардың дүниетанымы. – Алматы, 1993.

8. Байжігітов Б. Бейнелеу өнерінің философиялық мәселелері. – Алматы, 2016.

**АРЫНГАЗИЕВА Б.Б. ОБРАЗ ЧЕЛОВЕКА И КАРТИНЫ МИРА В
КАЗАХСКИХ ЛЕГЕНДАХ И СКАЗКАХ**

В статье дается толкование различных значений понятий «легенда», «сказка», где мифическое происхождение принципов гармонии и порядка в мире культуры характеризуется как механизм саморегулирования. Кроме того, мифы – начальное рациональное понятие о мире, а его фигуративно-символическая интерпретация в произведениях литературы определяется как вновь возрожденное социально-бытовое явление.

Ключевые слова: легенды степи, символы, ярлык, культурная дисперсия, синкретизм, Бог, сакральное, номанизм, автохтонные культуры, генеалогическое сознание, архетип.

**ARINGAZIYEVA B.B. HUMAN AND WORLD VIEW PICTURE IN KAZAKH
LEGENDS AND FAIRY TALES.**

The article discusses different meanings of the concepts «Legend», «Fairy Tale», in which the mythical origin of programs highlights the principles of harmony and order in the world of culture as a mechanism for self-regulation. In addition, myths are the initial rational concept of the world, and its figurative-symbolic interpretation is defined as a newly revived one.

Keywords: steppe legends, symbols, label, cultural dispersion, syncretism, God, sacred, nomanism, autochthonous cultures, genealogical consciousness, archetype.

ӘОЖ 330

**ҚАЗАҚСТАННЫҢ ЕУРООДАҚ ҰЙЫМЫМЕН ӘЛЕУМЕТТІК-
ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТҮРҒЫДАН ЫНТЫМАҚТАСТЫҒЫНЫҢ
МАҢЫЗЫ**

БЕРДЫБЕКОВА А.Л., СЕРІКБАЕВА М.Б.

Қазіргі кезде дүниежүзінде бірнеше аймақтық интеграциялық одақ бар, олардың арасында ауқымы мен ынтымақтасу деңгейі жағынан айрықша көзге түсетіні-Еуропалық Одақ. XX ғасырдың 60-жылдарында Еуропалық қоғамдастық деп аталатын ынтымақтасу одағы құрылды. Оның құрамына енген елдерде өзара кедендік шектеулер жойылып, үшінші топтағы елдерге қатысты ортақ экономикалық саясат жүргізу және қаржы, тауар, жұмыс күшімен еркін алмасу, ауыл шаруашылығы саласында ортақ саясатты ұстану мен валюталық, саяси одақ құру мақсаты көзделді. 1993 жылы 1 қарашадан бастап Еуропалық экономикалық одақ ресми түрде Еуропалық Одақ (ЕО) деген атқа ие болды. ЕО шеңберінде ішкі

экономикалық мәселелерді реттеу ортақ жүйе негізінде шешіледі. Бұл ғылыми зерттеу жұмысында Еуроодақ елдерінің кіру себептері жан-жақты көрсетіледі. Қазақстан мен Еуроодақ мемлекеттерінің әлеуметтік – экономикалық, мәдени-гуманитарлық және тағы басқа саладағы өзара тиімді ынтымақтастығының бағыттары саясат пен экономикалық мүдделердің көлеңкесінде қалып қоймауы керек.

Кілт сөздер: еуроодақ, экономикалық прогресс, монетарлық одақ, интеграциялық процесс, ортақ рынок, біртұтас еуропа, еуропалық кеңес, еурокомиссия

Қазіргі кезде Еуроодақтың әлеуметтік-экономикалық рөлі бәсекеге қабілетілігін көтеру бағытында дүние жүзінде мәні өте зор. Оның негізгі мақсаттарына жатады:

- экономикалық шекарасыз ауданын құру;
- экономикалық прогрессті нығайту;
- экономикалық және әлеуметтік өзара іс-қимылды нығайту;
- экономикалық және монетарлық одақ пен Бірыңғай валютаны болашақта қалыптастыру.

Еуроодақтың экономикалық құрылу салдары өте маңызды болып табылады. Еуропада интеграциялық процесс аймақтық деңгейінде ХХ ғасырдың ортасында белең алды. Ол сонау «Ортақ рынок» ұйымынан ұзақ шаруашылықтық интеграциялық жолдан өтіп, бүгінде аса беделді әрі ықпалды ұйымға айналған - Еуропалық одақ. «Біртұтас Еуропа» құру идеясы көптеген ғасырлар бұрын туындаған болатын. Еуроодақ құрылуына ең алғашқы рет 1948 жылы Маршалл жоспары аясында АҚШ-тың берген көмегін реттеп отыратын Еуропалық экономикалық ынтымақтастық ұйымы ретінде құрылды. Әуелде құрамында үш мемлекет – Бельгия, Нидерланды және Люксембург болған бұл ұйым Бенилюкс одағы деп те аталады, бірақ ол 1950 жылдың басында оның жобасын жасаған сол кездегі Франция сыртқы істер министрі Р. Шуманның «Көмір мен болаттың еуропалық бірлестігін» (КБЕБ) құру туралы жоспарын (1950 жылы 9 мамыр) жариялаған соң Франция мен Германияның болат балқыту және көмір өндіру өнеркәсіптері біріктіріліп, оларды басқару ұлттық органдардан жоғары тұрған басшылыққа берілді. Ал 1951 жылы Париж шартына қол қойылып, Көмір мен болат жөніндегі еуропалық бірлестігі құрылды. Оның құрамына 6 мемлекет-Бельгия, Италия, Люксембург, Нидерланды, Германия және Франция кірді [1].

Уақыт өткен сайын ЕО-ның қызмет ауқымы кеңейіп, оған мүше елдердің саны арта түсті. Мәселен, 1957 жылдың наурызында қол қойылған Рим шартына байланысты бірлестік Еуропалық экономикалық кеңістік және Атом энергиясы жөніндегі еуропалық кеңістік деп аталды. Оның қызметі

негізінен кедендік одақ құрып, ішкі сауда кедергілерін жоюға және ядролық энергияны бейбіт мақсатқа пайдалануды дамытуға бағытталды. Арада он жыл өткенде, яғни 1967 жылы ЕО-ның құрылымында өзгерістер жасалып, оның атқарушы органдары, атап айтқанда, институттары – Еуропалық Комиссия, Еуропалық Кеңес, Еуропалық Парламент және Еуропалық Сот дүниеге келді. Арада алты жыл өткен соң алтылық одаққа Дания, Ұлыбритания, Ирландия, ал 1981 жылы Грекия, 1986 жылы Испания мен Португалия қосылды. Осылайша Еуроодаққа мүше мемлекеттердің саны 12-ге жетті. Енді Еуроодақ-тың өкілеттілігін нығайту міндеті алдыңғы кезекке шықты. Бұл айтарлықтай күрделі шаруа еді. Өйткені, онда қатысушы елдердің әрқайсысының мақсаты мен мүддесі жатты. Ақырында оған да қол жеткізіліп, 1987 жылы Еуропалық Парламенттің өкілеттілігін нығайтатын және 1992 жылы Еуроодаққа мүше елдер арасында еркін тауар айналымына, қызмет көрсетуге, қаржы мен адам қозғалысына көшу жөніндегі Біртұтас еуропалық акт, сондай-ақ 1993 жылы бірыңғай ішкі рынок құру арқылы экономикалық, валюталық, саяси одақтар және жалпы еуропалық азаматтық мәселелерін шешуге негізделген Еуропалық Одақ туралы шарт күшіне енгізілді. Аталған шарт Еуроодақтың конституциялық негізін қалаған құжат болып табылады[2].

Кеңес одағы ыдырағаннан кейін Еуроодақ өз шекарасын шығысқа қарай ұлғайтуға мүмкіндік алды. Сөйтіп, соңғы он жылдың ішінде Еуроодақтың қатары 25 мемлекетке жетті. Мәселен, 1995 жылы Австрия, Финляндия, Швеция, 2004 жылы Венгрия, Кипр, Литва, Латвия, Мальта, Польша, Словения, Словакия, Чехия және Эстония қосылды. Одақ тарихында осы он жыл өзіндік белсенділігімен ерекшеленеді. Бұлай деп отырған себебіміз – осы кезең ішінде ЕО-ны кеңейту туралы жаңа стратегия қабылданды. Сонымен қатар, Еуроодақ-тың алдындағы ішкі және сыртқы міндеттері нақтыланып, оның институттарын оған мүше елдердің азаматтарына жақындату және Одақтың әлемдегі жетекшілік рөлін арттыру міндеті белгіленді.

2002 жылдың 1 қаңтарында Еуроодақтың бірыңғай ортақ валютасы – еуро айналымға енгізілді. Сөйтіп, Еуроодақ-тың бастапқы кездегі экономикалық және валюталық одақ құру үдерісі жемісті аяқталды. Еуроодақтың институттары туралы сөз қозғайтын болсақ, олар мыналар: Еуропалық Парламент, Еуроодақтың кеңесі, Еуропалық Кеңес, Еуропалық Комиссия, Аудиторлық сот, Экономикалық және әлеуметтік комитет, Еуропалық инвестициялық банк, Еуропалық орталық банк және Еуропалық омбудсмен. Еуропалық Парламент тікелей дауыс беру арқылы бес жылға сайланған 732 депутаттан тұрады. Депутаттар саны жағынан ең көбі Германия – 99. Одан кейінгі орында Франция, Италия, Ұлыбритания тұр – әрқайсысынан

78 депутаттан. Испания мен Польшадан – 54, Нидерландыдан – 27, Бельгия, Венгрия, Грекия, Португалия және Чехиядан – 24-тен, Швециядан – 19, Австриядан – 18, Дания, Словакия және Финляндиядан – 14-тен, Ирландия мен Литвадан – 13-тен, Латвиядан – 9, Словениядан – 7, Кипр, Люксембург және Эстониядан – 6-дан, Мальтадан 5 депутаттан сайланған. Еуропарламенттің өкілеттілігі айтарлықтай ауқымды. Ол Еуроодақ Кеңесімен бірлесе отырып заңнамалық функцияларды жүзеге асырады және жұмыс күшінің қозғалысына, кәсіпкерлікке, қызмет көрсетулерге, білім беру мен зерттеу жұмыстарына, қоршаған орта мен денсаулық сақтауға, тұтынушыларды қорғауға қатысты мәселелер жөнінде тиісті шешімдер қабылдай алады. Сонымен қатар, қажет болып жатса, Еуропарламент Еуроодақ Кеңесінің шешімін қабылдамауы және заңнамалық үдерісті тоқтатып тастауы ықтимал. Осы себепті Еуроодақ Кеңесі халықаралық ынтымақтастық және оны кеңейту туралы келісімдердің қорытындысын Еуропарламентпен келісуге мүдделі. Бүгінде Еуропарламентте тұрақты жұмыс істейтін 20 комиссия бар. Бас хатшылығы Люксембургте орналасқан. Қазіргі төрағасы Испания Социалистік жұмысшы партиясының өкілі Хосе Боррель Фонтельес[3].

Еуроодақ кеңесі Еуроодақ-тың өкілетті шешім қабылдайтын басты органы болып табылады. Оның құрамы мүше 25 елдің әртүрлі салалық министрлерінен тұрады. Кеңес Еуропарламентпен бірлесіп, Одақтың заңнамалық актілері мен бюджетін қабылдайды. Сондай-ақ Еуропалық Комиссия дайындаған халықаралық келісімдерді бекітеді және мүше елдердің экономикалық саясатын үйлестіріп отырады. Кеңеске төрағалық ету алты ай сайын ротациялық негізде ауысып тұрады. Еуроодақ кеңесінің бас хатшылығы Брюссельде орын тепкен. Кеңестің бас хатшысы лауазымын 1999 жылдан бері НАТО-ның бұрынғы бас хатшысы Хавьер Солана атқарып келеді.

Еуропалық Кеңес – Еуроодақтың жоғары саяси органы. 1974 жылы құрылған Кеңес өз сессияларында Еуроодақ-тың саяси бағытын айқындайтын өзекті шешімдерді қабылдайды. Еурокомиссия мен Министрлер кеңесі белгілі бір мәселеге орай ортақ пікірге келе алмаған жағдайда оның төрелігін Еурокеңес айтады. Әр алты ай сайын Одаққа мүше мемлекеттердің басшылары мен үкіметтер басшылары тоқайласып, өткен жарты жылдың қорытындысын шығарады және алдағы жарты жылдың негізгі бағыттарын айқындайды. Оны ұйымдастыру Еуропалық Кеңестің мойнына жүктеледі. Ал Еуропалық Комиссия Еуроодақтың атқарушы органы ретінде құрылған әрі Еуропалық экономикалық кеңістік пен Атом энергиясы жөніндегі еуропалық кеңістікке жетекшілік ететін институт болып табылады. Комиссия 1967 жылдың екінші жартысынан бастап жұмыс істеп келеді, 20 мүшесі бар.

Комиссия мүшелерін сол елдердің үкіметі бес жыл мерзімге тағайындайды. Ал Комиссия президенті Одаққа кіретін елдер үкіметтерінің бірлескен шешімі бойынша тағайындалып, оны Еуропарламент бекітеді. Комиссия Еуроодақтың шарттарын сақтауды қамтамасыз етеді. Штаб-пәтері Брюссельде орналасқан. Ол 26 директорат пен арнайы қызметтерден тұрады. [4].

Енді Еуроодақ пен Қазақстанның ынтымақтастығы туралы сөз қозғайтын болсақ, тараптар арасындағы дипломатиялық қатынас 1993 жылдың 2 ақпанынан бастау алады. Байланыс содан бері айтарлықтай қарқынмен дамып келеді. Бұған 1995 жылдың 23 қаңтарында Брюссельде Қазақстан Президенті Н.Назарбаев пен Еуроодақ кеңесінің төрағасы А.Жюппенің Қазақстан мен Еуроодақ арасындағы ынтымақтастық және әріптестік туралы келісімге, сондай-ақ 2002 жылдың қарашасында Қазақстан Үкіметі мен Атом энергиясы жөніндегі еуропалық кеңістік арасындағы термоядролық синтезді басқару ынтымақтастығы мәселелеріне қатысты келісімге қол қойылуы ерекше үлес қосты. Қазақстан мен Еуроодақ делегациялары бұдан кейін де бірнеше мәрте кездесіп, ынтымақтастықты дамыту жайын сөз етті. Қазақстан мемлекеті қабылдаған 2009-2011 жылдарға арналған «Еуропаға жол» атты мемлекеттік бағдарламаның мәні терең. Еуроодақпен ынтымақтастық құруға өте ықыласты. Халықаралық қатынастардың қазіргі жағдайын есепке алғанда Қазақстан республикасы сыртқы саясатының еуропалық векторы төмендегідей бағыттар бойынша жүзеге асырылады: Экономикалық тұрғыда:

1. Республика экономикасын нығайту, әлеуметтік және экологиялық мәселелерді шешу үшін еуропалық капиталды тарту;
2. Сауда-экономикалық байланыстарды нығайту;
3. Жеке сыртқы саясаты анықтауда және жүргізуде Еуроодақтың интеграциялық тәжірибесін пайдалау.

Қазіргі таңда Қазақстан Еуроодақтың Орталық Азиядағы ең ірі сауда және инвестициялық әріптесі болып табылады [5]. Мәселен, екіжақты қарым-қатынас енді-енді орнай бастаған 1994 жылы Қазақстан мен Еуроодақ арасындағы тауар айналымы 1 миллиард 84,5 миллион АҚШ долларын құраса, 2005 жылы бұл көрсеткіш 15 миллиард 287,2 миллион долларға жетті. Еуроодақ елдерінің Қазақстанның сыртқы сауда айналымындағы үлесі еліміздің жалпы сыртқы сауда көлемінің 33,8 пайызын құрайтынының өзі біраз жәйттен хабар берсе керек. Ал Одаққа мүше жекелеген мемлекеттерге келсек, Қазақстанмен тауар айналымы көлемі жөнінен Италияның (29,7%), Францияның (18,9%), Германияның (13,1%), Нидерландының (6,4%), сондай-ақ Ұлыбританияның (4,7%) үлесі басым. Байланыс орнағаннан бергі жылдар ішіндегі Еуроодақ Қазақстан экономикасына қомақты инвестиция салды

және салып келеді. Қазірде оның көлемі 10 миллиард АҚШ долларынан асады. Еуроодақ елдерінің қазақстандық жобаларға жұмсаған инвестицияларының үлесі Қазақстан экономикасына салынған жалпы инвестиция көлемінің (45 миллиард доллар) төрттен бірін құрап отыр. Еліміздің негізгі инвесторлары Ұлыбритания (жалпы көлемінің 13,7%-ы), Италия (7,1%), Нидерланды (5,5%), Франция (1,7%) және Германия (1,5%) мемлекеттері болып табылады.

Еуроодақ пен Қазақстанның арасындағы сыртқы саясатының ынтымақтастығы ерекше бағытта. Қазақстан Республикасының Елбасы Нұрсұлтан Назарбаевтың 2007 жылы халыққа арнаған «Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан» Жолдауында сыртқы саясаттың дамуына айырықша көңіл бөліп, «Қазақстанның жаңа халықаралық жауапкершілігі, көп бағытты сыртқы саясатты дамыту және әлемдік қатерлерге қарсы күреске қатысу» деп аталған бөлімде – «біз үшін басым болып табылатын Ресей және Қытаймен арадағы тату көршілік өзара қарым-қатынастарымыздан АҚШ-пен стратегиялық серіктестікті, Еуропа Одағы елдерімен көп тарапты ынтымақтастықты дамытуға мүдделіміз бен бұл бағыттағы практикалық қадамдарымыз айқын көрінеді» – деп атап көрсеткен. Еліміздің Еуроодақ алдында салмағының артуына жер қойнауы байлықтарының, бірізді экономикалық реформалар мен соңғы жылдар бедерінде ішкі жалпы өнімнің тұрақты түрде жоғары қарқынмен өсуінің оң ықпал етіп отырғаны да шындық. Ал жоғарыдағы инвестицияларға ЕО бағдарламаларына сәйкес бірқатар жобалар жүзеге асырылса, бұл бағыттағы жұмыстар табысты жалғастырылу үстінде. Мысал үшін айтар болсақ, 2003 жылы Еуроодақ бюджетінен жалпы көлемі 36,5 миллион еуро бөлінді. Сонымен қатар, Еуроодақтың есірткі проблемалары жөніндегі аймақтық өкілдігінің офисі Орталық Азияның өзге елдерінде емес, Алматыда ашылуы Қазақстан мен Еуроодақ арасында тығыз қарым-қатынас қалыптасқанын айғақтайды.

2016 жылы Қазақстан Республикасы мен Еуроодақ арасындағы сауда айналымы шамамен 24,1 млрд АҚШ долларын құрады.

Астана қаласында өткен 2017 жылғы 28 наурызында «Қазақстан Республикасы – Еуроодақ» Ынтымақтастық комитетінің 16-отырысында Қазақстандық делегацияға Сыртқы істер министрінің орынбасары Роман Василенко және Еуроодақтың делегациясына Еуропалық сыртқы әрекеттер қызметінің Басқарушы директорының орынбасары, Ресей, Шығыс, Орталық Азия мен ЕҚЫҰ басқармасының директоры Люк Девинде қатысты. Кездесуге келген қатысушылар 2015 жылы 21 желтоқсанда Астана қаласында қол қойылған Кеңейтілген әріптестік пен ынтымақтастық туралы келісімнің (КӘЫК) ережелерін уақытша қолдану тұрғысында Қазақстан Республикасы мен Еуроодақ екіжақты саяси және экономикалық ынтымақтастық мәселелерін талқылады. Талқыланған тарихи құжатты іске асыру тараптар

үшін екіжақты әріптестіктің жаңа кезеңі, ынтымақтастықтың көкжиегін айтарлықтай кеңейтіне және өзара қызығушылық тудыратын барлық салаларда ынтымақтастыққа жаңа мүмкіндіктер ашады деп атап өтті. «Еуроодақ – Қазақстанның жетекші сауда және инвестициялық әріптесі, оның үлесіне елдің сыртқы сауда айналымының шамамен 50 пайыз және тартылған инвестициялардың жартысынан артық» деп сыртқы істер министрінің орынбасары Роман Василенко айтып өтті. Қазақстан мен Еуроодақ Кеңейтілген әріптестік пен ынтымақтастық туралы келісімін іске асыруының ең бастысы жоғары технологиялық өнімдерді сату, Қазақстанда экономиканың тиісті секторларына жасалған Еуропалық инвестиция ықпал етіп, өндірісті дамытуға болатынын сенеміз.

Қорытынды айтсақ, бірыңғай және ортақ ішкі нарықты құру; экономикалық және валюталық одақ құру; экономикалық және әлеуметтік тұтастық; ғылыми-зерттеу және технологиялық прогреске жәрдемдесу; жұмыспен қамтуды арттыру және басқа да әлеуметтік міндеттері; білім беру және денсаулық сақтауды жоғары деңгейде дамыту; мәдениет және кәсіптік білімді дамыту; тұтынушылардың құқықтарын қорғау жөніндегі іс-шараларын енгізу; қоршаған ортаны қорғау шараларын енгізу; ұлттық заңнаманы үйлестіруді қамтамасыз етуі Еуроодақтың экономикалық ынтымақтастығының мақсатына жатады. Қазақстан мен Еуроодақтың ынтымақтастығы, өзара үндестігі, өзара байытуы жалпы идеясы елдер мен халықтарға тұрақты дамудың жолын таңдауға көмектеседі. Қазақстан мен Еуроодақ мемлекеттердің әлеуметтік – экономикалық, мәдени-гуманитарлық және тағы басқа саладағы өзара тиімді ынтымақтастығының бағыттары саясат пен экономикалық мүдделердің көлеңкесінде қалып қоймауы керек. Өйткені Қазақстанның табысы мен стратегиялық келешегі Еуроодақ елдерінің интеллектуалдық қауымының ортақ пікірге келуіне, ғылым-білім саласындағы өзара тиімді қарам-қатынастарға тығыз байланысты.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қазіргі дүние географиясы: Хрестоматия. Жалпы білім беретін мектептің қоғамдық-гуманитарлық бағытындағы 11-сыныбына арналған оқу құралы. Қ. Ахметов, Т. Увалиев, Г. Түсіпбекова. – Алматы: «Мектеп» баспасы, 2007.
2. Халықаралық ұйымдар және Қазақстан//: www.ektu.kz
3. Еуропалық Одақ және Қазақстанмен арадағы ынтымақтастығы <http://e-history.kz/kz/contents/view/2399>
4. Сыдықов Е.Б. Қазақстан және Еуропалық Одақ//Қазақстан Республикасының Сыртқы саясаты. – Алматы, 2012.
5. Құнхожаев Н.Р. Еуропа Одағының әлеуметтік саясаты.// «Қазіргі Қазақстанның экономикасы» – Алматы, 2004.

БЕРДЫБЕКОВА А.Л., СЕРИКБАЕВА М.Б. ЗНАЧЕНИЕ СОЦИОНАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО СОТРУДНИЧЕСТВА МЕЖДУ КАЗАХСТАНОМ И ЕВРОСОЮЗОМ

В настоящее время во всем мире существует несколько региональных интеграционных союзов, среди них по уровню глобальности содружества особое

место занимает Европейский союз, созданный в 60-е годы XX века. Его целью было снятие таможенных ограничений в государствах, вошедших в состав содружества, проведение общей экономической политики в странах третьего уровня; обмен финансами, товарооборотом и рабочей силой; поддержка общей политики в области сельского хозяйства и создание валютного и политического сообщества. 1 ноября 1993 года Европейский экономический союз был официально переименован в Европейский союз. Вопросы внутренней экономики в рамках Европейского союза решаются на основе общей системы. В предлагаемой статье раскрываются причины вхождения государств в состав Евросоюза, определяется место Республики Казахстан в ряду государств, объединенных на условиях социально-экономического, культурно-гуманитарного взаимовыгодного сотрудничества.

Ключевые слова: европейский союз, экономический прогресс, процесс экономической интеграции, валютный союз, общий рынок, европейская комиссия, совет Европы, объединенная Европа.

BERDYBEKOVA OF A.L., SERIKBAYEV M.B. THE SIGNIFICANCE OF SOCIAL AND ECONOMIC COOPERATION BETWEEN KAZAKHSTAN AND THE EUROPEAN UNION

Nowadays, we can meet many regional integrated unions. One of them is European union which is counted as the largest and hih welfared. European Union was organized in 1960 of XX century. Countries, which are in European Union, broke down barriers in border zone in order to simplify the ways of economic policy and trade, exchange with employees. European economic union was transformed into European Union on November 1, 1993. Inner economic problems were solved in Compatible system. In this work, we show different reasons for organizing European Union. Kazakhstan and the countries of the European Union, socio-economic, cultural, humanitarian and other areas of mutually beneficial cooperation should not remain in the shadow of politics and economic interests.

Keywords: the European Union, economic progress, the process of economic integration, the commom market, the European commission, the council of Europe, the united Europe.

ӘОЖ 130.2(=512.122)

ҰЛТТЫҚ ДУНИЕТАНЫМДАҒЫ ЕҢБЕК КОНЦЕПТІСІ: ТЕОРИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ТӘЖІРИБЕЛІК МАҢЫЗЫ.

ДОСЖАН Р.Қ.

Берілген мақалада Абай, Шәкәрім және Шоқан философиясындағы еңбектің мәні туралы айтылады. Еңбек тұлғаның қалыптасуында іргелі рөл атқарады, себебі жұмыстың арқасында жасампаздық потенциалдың жүзеге асуы үшін жағдайлар пайда болады. Осыған орай, өз еңбегінің нәтижесіне сүйенетін адам, ойшылдың пікірінше, адамның барлық қарым-қатынасына лайықты мәнге ие болуы талданады.

Кілт сөздер: еңбек, мәдениет, білім, өркениет, адамгершілік, философ, қайраткерлік.

Қазақ мәдениетінде еңбек туралы түсініктің болғаны сөзсіз, алайда, еңбек бейнеті көп, ауыр қажеттілік ретінде қабылданды. Еңбек қазақтың дәстүрлі мәдениет жүйесінде мәжбүрлі, мойындалмайтын нәрсе ретінде ұсынылды. Шоқан, Абай, Шәкәрімдер өздерінің философиялық этикалық концепцияларында еңбек мәселесін жаңаша қояды. Еңбек қазақ ойшылдарының философиясында білім категориясымен қатар іргелі мәнге ие. Абай еңбек білім тәрізді қоғам өмірінің негізі екенін айтады. Философтың пікірінше білім, ғылым, мәдениет еңбектің нәтижесі болып табылады. Қазақтар еңбектің зор маңызын түсінулері қажет. Тек соны түсінсе ғана қазақтар әлемнің алдыңғы қатарлы халықтарымен тең келіп, прогреспен, уақытпен біркелкі жүре алады. Абай қазақтардың осыны әлі күнге дейін түсінбегендігіне, өмірдің өзгергендігін, ата-бабаларының қалыптасқан өмір сүру үлгілері келмеске кеткенін сезінбегендеріне таң қалады. Енді, қазақтардың ата-бабалары өмір сүргендей өмір сүре аламыз деп ойлаулары ақымақтық. Абайдың ойынша, жаңа заманауи кезеңде бұлай өмір сүруге болмайды. Қазақ өзінің өмір сүру үлгісін өзгертуі керек, жүз, екі жүз жыл бұрын өмір сүргендей өмір сүруге болмайды. Өмір туралы қалыптасқан түсінік, дәстүрлі қарым-қатынас қайтып келмейтіндей артта қалды.

Философтың пікірінше, қазақ жаңа өмір жағдайларына белсенді кірісуі керек. Жаңаша өмір сүру үшін жауапкершілігі мықты адам болуы керек, уақытты бағалауды үйренуі керек. Тек сонда ғана қазақ дамыған халықтар қатарына қосыла алады. Жаңа жағдайларда баяғыдай өмір сүруге болмайды. Көшпенді өмір жүздеген жылдар бойы өзгермеді, әрбір жаңа ұрпақ ата-бабалары өмір сүргендей өмір сүруді жалғастыра берді. Енді ондай сана, ондай түсінік мүлдем жарамайды. Өмір әрдайым өзгеріп отырады, барған сайын жаңа басымдылықтар пайда болып отырады, ал сол өмірде жетістікке тек өз санасын өзгерте отырып өмірдің жаңа талаптарына бейімделе алатын адам ғана жете алады.

Білімді игеру үшін оқу керек, ол ғылымды меңгеру үшін қайсар еңбек қажет. Адам әрдайым еңбек етуі қажет, философ еңбекті дене еңбегі деп қана түсінбейді, сонымен қатар білімнің, рухани мәдениеттің негізі ретінде де түсінеді. Абай өз туындыларында адамның еңбек ете алудың және тек еңбектің арқасында тұтас тұлға болатынын, дамитынын бірнеше рет түсіндіріп айтады. Білім мен еңбек – бұл адам өмірінің ең маңызды қағидалары. «Отыз жетінші сөзінде»:

Бақпен асқан патшадан
Мимен асқан қара артық;
Сақалын сатқан кәріден
Еңбегін сатқан жас артық. [1]

Философтың пікірінше, сәтті тағдырымен жоғары көтерілген патшадан өзінің ақылымен танылған қарапайым халық өкілі жоғарырақ. Үлкен жасымен мақтанған кәрі адамнан еңбегін сатқан жас артық екенін айтады. Қазақ ойшылы адамның еңбектің арқасында ғана бағаланып, сыйға ие болатынын айтады. Еңбекқорлық адам дамуының маңызды баспалдағы, тек еңбектің арқасында кез келген нәрсеге қол жеткізе алады. Шынайы, адал еңбек бар жерде даму мен әл-ауқат болады.

Адамды тек қана еңбек жарылқай алады. Адамның әл-ауқатынында, оның адамгершілік қадір-қасиетінің де көзі еңбек болып табылады. Сондықтан, философ жұмыссыздар мен сұраншақтарды жек көреді. Сұраншақтар деп бұл жер де философ басқа біреудің есебінен күн көретіндерді, өздігінен еңбек етіп күн көрудің орнына байлардан сұраншақтанып жүретіндерді айтады. Осы орайда қазақ қоғамында пайда болған жаңа элеуметтік қабат жағдайы жақсы басқа адамдардың басқа адамдардың есебінен өмір сүретін бос сенделгендер, жағымпаздар, паразиттерге байланысты ойлары өте қызықты. Абай байлықтың да еңбек нәтижесі екеніне сенеді, ақымақ, жалқау адамның бай болуы мүмкін емес. Сол себепті, ақын XIX ғасырдың орта шенінен бастап қазақ қоғамында пайда бола бастаған адам топтарына жек көрушіліктен қарайды. Бұл адамдар шаруа да, малшы да, қолөнершілер де, олар ешқандай еңбекпен айналысқан емес. Бұл адамдар бай адамдар қатарына да жатпайтын, себебі олардың ата-бабалардан қалған байлығы болмады. Бұл элеуметтік топ – өз отбасы мен өз міндеттерін ұмытып, байлардың маңдайында өмір сүретін жағымпаздар және жарамсақтық пен жағымпаздықтың арқасында тамағын тауып жүргендер.

Мұндай бетімен кеткен жалқаулар Абайды қатты үрейлендірді. Философтың ойынша, мұндай адамдар сыйға лайық емес, себебі олар еңбек етпейді, өздері де бұзылған және басқаларды да бұзады. Ойшылдың пікірінше, еңбек етпейтін адам әртүрлі жиіркенішті кеселдерге – асыра мадақтау, бос сөз, жағымпаздық, жарамсақтыққа бейім келеді, сол себепті философ еңбекті жетістіктің, әл-ауқаттың негізі деп қана емес, сонымен қатар адамның адамгершілік мінез-құлқының негізі болып табылады деп есептеді.

Еңбек өмір сүру негізі болып табылады. Абай еңбекті мадақтап, жалқаулық пен біреудің есебінен күн көруді жақтырмайды. Абайдың пікірінше, қолөнер де еңбектің маңызды бір формасы болып табылады. Өзінің шеберлігін жетілдіру, бүтін заттарды жасау қабілетін дамыту адам дамуында маңызды рөл атқарады. Сондықтан, кез келген шебер, кез келген қолөнерші өзінің жұмысын жетілдіріп, өнері мен шеберлігін дамытуы қажет, сондай-ақ, басқалардан өз шеберлігінен ерекшелену үшін өз жұмысының нәтижелерін басқалардың жұмысының нәтижелерімен салыстырып отыруы керек. Сөйтіп, адам өз еңбегін, шеберлігін және өзін-өзі әрдайым жетілдіріп

отыруы қажет. Ал, оның орнына адамдар көбінесе жалқаулыққа, алдаушылыққа беріліп, өз ісіне, шеберлігіне айтарлықтай зиян келтіреді. Жалқаулық, жағымпаздық, алдаушылық тәрізді зиян келтірсе тек қолөнершілер ғана бейім емес, сонымен қатар кейбір бай адамдар да бейім. Алдаушылар мен надандардың мадақтауына беріліп, солардың жеміне айналады, соларды асырап, соларға көмектеседі: Осы орайда, Абай шынайы еңбек пен өнерді шеберлікті жетілдіру, сонымен қатар адамгершілік мағынаға ие екенін айтады. Себебі, еңбек адамгершіліктің, адам еркіндігінің ең маңызды шарты болып табылады. Қазақ философы бойынша, өз еңбегі мен шеберлігінің құнын білетін адам өз отбасын асырай алады, өз ісін дамыта алады және ондай адамды барлығы сыйлайды. Сый адамға бос мақтаншақтықтың нәтижесінде емес, еңбек пен іс-әрекеттің нәтижесінде келеді, соның жемісі, қорытындысы болып табылады. Абай этикалық философиясының ең маңызды категориясының бірі «талап» ұғымы. Философтың туындыларында бұл ұғымның синонимдері ретінде «қайрат», «мақсат», «жігер» сияқты этикалық категориялар қолданылады.

Философ «талаптың мініп тұлпарын», дейді, яғни, қай істе болмасын бар қабілетінді жұмылдырып мақсатына талпыну керек. Талап, ойшылдың пікірінше, шынайы адамның, дамыған тұлғаның маңызды ерекшелігі болып табылады. Қазақ философының талап категориясының мәнін адамның маңызды атрибуты ретінде түсінуі Абайға дейін қарастырылғанның бәрінен түбегейлі ерекшелінеді [2].

Абайға дейін қазақтарда, басқа да көптеген халықтарда сәттілік, бақыт деген түсініктер құрметтелді. Барлығы бір-біріне әрдайым сәттілік, бақытты болуды тілейді. Алайда мұқият қарастыру барысында адамдардың бақытты еңбексіз, іс-әрекетсіз аспаннан түсе салатын нәрсе ретінде түсінетінін көреміз. Мәселен, ешбір еңбексіз барлық тілегіңді орындайтын алтын балықты ұстап алуға немесе сиқырлы қыдыр атаны кездестіруге болатын тәрізді түсінеді, яғни, ешбір еңбегі сіңбестен кенет бақытты, сәтті бола қалатындай, Құдай бақыт сыйлай алатындай көреді.

Абай қазақтардың арасында қалыптасқан осындай түсініктерге қарсы шығады: «Бай болмақ, кедей болмақ – құдайдан». Ойшыл мұндай ескірген түсініктерге қарсы шықты. Философтың көзқарасы бойынша, қазақтарға жаңа түсініктер мен жаңа көзқарастар қажет. Қалыптасқан ескі көзқарастар ендігі жерде қызмет етпеді, керісінше, лайықты өмір сүруге кедергі жасайтын болды.

Абай бақыт, сәттілік мәселелерін басқаша түсініп, мүлде басқаша, жаңаша түрде талдады. Философтың пікірі бойынша нәтижеге жету үшін, бақытқа қол жеткізу үшін мақсат қойып, сол мақсатқа жетуге тырысу керек, ал, бұл бірақ еңбектену керектігін білдіреді. Нәтижеге жету үшін, ең

алдымен, өз әрекетінің мақсатын айқындауың қажет, содан кейін армандап, сәтті жағдайды күтіп қана қоймай бар күшіңді, қуатыңды, білімің мен еңбегіңді жұмылдыруың керек. Міне, сонда ғана бұл мақсат сені нағыз тұлпар сияқты қалаған шыңына алап шығады. Абайдың бұл ойы шынымен де жоғары бағалауға тұрады. Философ өз алдына биік мақсаттарды қоя алмайтын немесе жеңілісін ерте белгілей алатын адамдарды қатты сынға алады. Абай қолды бос жібермеуге, алдын ала жеңіліс белгілемеуге, мұнаймауға шақырады. Егер күш-жігер салмаса ешқандай іс бітпейді. Егер өмірді, өз ісіңізді сүйсеңіз, биік шыңға жете алмаймын деп ешқашан айтпауыңыз керектігін айтады. Керісінше, егер, сіз алдыңызға үлкен мақсат қойып, оған жетудің қандай да бір жолдарын білсеңіз, онда сіз өз бетіңізше, өз күшіңізбен бақытқа жете аласыз және бұл бақыт аспаннан түсе салмайды, ол сіздің білім, қуат, еңбегіңізді жұмылдырудың нәтижесі. Абайдың пікірінше, бақыт – бұл адамның өзінің іс-әрекетінің нәтижесі, бірақ сүйте тұра мақсатқа еңбек пен қуаттың арқасында ғана жетуге болатынын ұмытпау керек. Философ мақсат, бақыт – мұның барлығы іс-әрекеттің нәтижесі екеніне сенімді. Сондықтан, «Бақыт та өзі, мақсат та өзі осыдан барып шығады». Әрине, алдыңа керемет мақсаттар қоюға болады, алайда, егер ол мақсатты жүзеге асыратын құрал болмаса, онда идея жай ғана идея болып қала береді. Нағыз талап біліммен, еңбекпен, адамның іс-әрекетімен қамтамасыз етілген жағдайда ғана игілік әкеледі.

Өмірдің мәні неде деген сұрақ философия тарихында әрқашан қойылады. Адамдардың көбінде өмірдің мәні байлықта деген қате түсінік қалыптасқан. Абайдың айтуынша, қазақ өзінің малын, байлығын көбейтуді ғана армандайды. Сондағы мақсатты жақындарына, туысқандарына көмек көрсетіп, игі іс жасау үшін, уайымсыз, құр дырдулы, мағынасыз тоқ өмір сүру. Ондай адам малын, байлығын көбейте отыра құр дырдулы еңбексіз өмір сүруге тырысады және де ол өз балаларына да сондай өмір дайындайды.

Абайдың пікірінше, қазақтардың малды көбейтуге тырысуы еңбек еткілері келмейтіндіктен, еңбекті тыным, уайымсыз, жеңіл ләззат өмірге қарама-қайшы көреді. Олар еңбектің білім мен ақылдың маңызды шарттары екенін түсінбейді. Абайдың айтуынша, жұмыссыздықпен еріншектік адамды бұзатын нәрселердің бірі. Өкінішке орай, көптеген ақылсыз, надан адамдар соны түсінбейді. Олардың ойынша, оңай өмірді армандап, соған талпыну керек. Абай адамдардың надандығын еріншек пен жұмыссыздықтан көрді. Ол іштарлық, көреалмаушылық, жұмыссыздық, жалқаулық, бос сөзді адамға лайық емес жиіркенішті кеселдер екенін, ал нағыз адамның ұстанымы – бұл еңбек екенін айтады. Еңбек Философтың айтуы бойынша, адамның тыныштығын, қуанышын, күшін алатын нәрсе емес, еңбек адамның, тұлғаның, ақылдың дамуындағы ең маңызды шарт болып табылады. Абай

адамдарды бала күннен бастап еңбекке тарту керектігін айтады. Адам тек қана басқа адамдарды түсініп, олармен араласып қана қоймай, еңбек ете де алуы керек. Егер, адам еңбек етсе, ол надандықтан, көптеген нәрселерден арылады, еңбектің ләззатын түсінеді. Адам шығармашылық еңбекпен айналыса келе, басқалардың алдында да өз алдына да ақылдырақ, жақсырақ, лайығырақ бола бастайды. Сөйтіп, Абай шығармашылығында қазақ қоғамына сынай қарайды, олардың білім, еңбек жағынан басқа көптеген халықтармен салыстырғанда анағұрлым артта қалғанын байқайды. Ол өзіне қазақтардың басқа дамыған, өркениетті, әлемдегі алдыңғы қатарлы халықтармен тең келу мүмкіндігі бар ма екен, олар өздерінің кемшіліктерінен, теріс қасиеттерінен құтыла алады ма деген сұрақтар қояды. Бұл сұраққа жауап бере отыра Абай, егер қазақ өз өмірін, өзінің әлемге, өзіне деген көзқарасын түбегейлі өзгертпесе, онда әлемдегі алдыңғы қатарлы халықтардың қатарына қосылып кету қиын екенін айтады.

Абай қазақ қоғамында шынайы іспен, еңбекпен айналыспайтын, жеңілтек, жалқау, бос сандалып жүретін адамдардың көп екендігін айтады. Олар шынайы жетістікке әкелетін іспен емес, басқа түкке жарамсыз, бос істермен айналысады. Абай ондай адамдардың іс-әрекеттерін ашып, түсіндіруге тырысады. Философтың пікірінше, адамдардың ондай мағынасыз іс-әрекеттері ешқандай логикаға сай келмейді. Өкінішке орай, өз қабілеттерін жұмылдыра отырып, жетістікке өз еңбегімен қол жеткізгісі келетін, яғни, адал жолмен өмір сүріп, игілікке, шынайы адами істерге талпынатын адамдар, Абайдың айтуынша, бұл өмірде аз. Барлығы жетістікке, атаққа өмірдің адами қағидаларына қарама-қарсы келетін жолдармен жеткісі келеді. Абайды әрдайым қоғамды қалай дұрыстауға болады, қоғамдағы қайшылықтарды қалай жеңуге болады деген ойлар мазалайды.

Абай ондай жағдайдан шығу жолын білімде, еңбекте деп біледі. Адамдардың барлық кемшіліктері мен кеселдері жұмыссыздықпен, надандықпен, шынайы еңбектің жоқтығымен байланысты екеніне сенімді. Ойшылдың пікірінше, егер адамдар білімге, ақылын дамытуға талпынса, онда олар жақсы мен жаманды айырып, еңбек етудің, бос мақтаншақтықтың және т.б. зиянын түсінер еді. Оған қоса Абай еңбектің жоқтығы адамды бұзатынына сенеді, егер адамдар еңбек етсе еңбектің арқасында адал өмір сүріп, өзін де, өз отбасын да асырауға болатынын білер еді. Олар еңбектенбегендіктен жағымпаздық, жарамсақтық, мадақтау және т.б. арқылы «оңай, жеңіл жолмен» өмір сүруге тырысады. Қоғамда осындай адамдар болғандықтан, бұзылған, нашар қоғам пайда болады.

Қоғамды, жеке адамды түзетудің, өзгертудің көзі ретінде Абай шынайы еңбекті көрді:

Тамағы тоқтық жұмысы жоқтық

Аздырар адам баласын

Еңбек нашар қоғамды өзгертіп, түзетуде жемісті әсер етеді. Абайдың айтуынша, егер адамдар еңбектің қадірін түсінсе, аянбай еңбек етсе, өмірдің бар игілігіне еңбек арқылы жетуге болатынын түсінер еді. Еңбек адамға еріншектік, жеңілтектік сияқты көптеген кемшіліктерден арылуға көмектесер еді, еңбектің арқасында басқа алдыңғы қатарлы халықтар тәрізді өмір сүретін еді.

Шәкәрімнің адам мен қоғамды дамытуға бағытталған философиялық этикалық көзқарастары философиялық ой тарихында маңызды орын алатыны сөзсіз. Оның шығармашылығы ұлан байтақ қазақ даласының әрі қарайғы дамуы үшін маңызды дүниетанымдық бағдар ретінде қызмет ететін болады.

Адамның мінез-құлқындағы салақтық пен еріншектік, жалқаулық пен мақтаншақтық қасиеттерді сынға алды.

Еріншектен салақтық

Салақтықтан надандық.

Бірінен бірі туады,

Жоғалар сүйтіп адамдық, – дейді ақын.

Еңбек тақырыбы – Шәкәрім шығармашылығының да ең басты тақырыптарының бірі. Қоғам дамуындағы еңбектің рөлі туралы Шәкәрімнің алдында өткен ағартушылардың барлығы айтқан. Шоқан, Абай өнегелерін бойына сіңірген Шәкәрім де еңбекті адам қасиеттерінің ең тұлғалысы деп білді. Шәкәрім әлеуметтік прогреске жетудің екі жолы бар, оның бірі сауатсыздықты жойып, адамдардың оқуға, білім мен ғылымға ұмтылуы, ал екіншісі адал еңбек ету жолы деп таныды. «Адамдық борышың», «Жолама, қулар, маңайға», «Піскен мен шикі» сияқты көптеген шығармаларында ақын оның бүкіл адамзат баласының дамуындағы биік рөлі мен тарихи маңызына зер салды. Адам болғаннан кейінгі ең басты борышың еңбек ету деп түсіндірді. Мысалы, үлгісінде жазылған «Піскен мен шикі» өлеңінде анда жүріп елден көз жазып қалған бай баласы мен кедей баласының іс-әрекеттеріндегі, қабілеттеріндегі жер мен көктей айырманы ашып көрсетеді. Үлде мен бұлдеге оранып, қиындық пен таршылықтың не екенін білмей өскен бай баласы күнделікті тіршіліктің тауқыметінде шыңдалып піскен серігінің тапқырлығының арқасында ғана елді табады. Шәкәрімнің ұғымында бай баласы шикі де, кедей баласы піскен. Ақын талаптанып еңбек еткен жан ғана ақылды әрі тапқыр болады, өмірге бейім келеді деген ой тұжырымын ұсынады. [3]

Ақын шығармашылығының бүкіл өн бойына өзек болып тартылған еңбек тақырыбы Шәкәрімнің пайымдауынша, барлық жаман әдеттерден арылудың жалғыз жолы, адамзат баласының алға жылжуының кілті. Шәкәрім Абайдың дәстүрін жалғастырушы. Абай қозғаған мәселелер Шәкәрімнің

көптеген өлеңдерінде заңды жалғасын табады. Өзінің қара сөздерінде Абай былай деп жазса: «Құлық саумақ, көз сүзіп, тіленіп, адам саумақ – өнерсіз иттің ісі. Әуелі құдайға сыйынып, екінші өз қайратыңа сүйеніп, еңбегінді сау, еңбек қылсаң, қара жер де береді, құр тастамайды», тура осы ойларды өз поэзиясында Шәкәрім де қозғайды:

*Ерінбесең еңбекке дәулет дайын,
Жаратқан жоқ жатсын деп бір құдайың.
Ойласын деп ой берді, көруге көз,*

Аяқ берді, тапсын деп басқан сайын [4] – деп Шәкәрім еңбекке шақырып, еңбек етсең бәрі де өзі алдына келеді, бәрі өз қолымызда екенін айтады. Сондай-ақ, адамның барлық бітімі, жаратылысы еңбек үшін, іскерлік үшін жаралған деген ой негізгі ұстаным ретінде ұсынылады. Егер, Абай адамның басты жауының бірі – еріншектік деп есептесе, сондай мағынада еріншектік феномені Шәкәрім шығармашылығында да айқын көрініс табады. Ақын «Еріншек» атты өлеңінде асқан шеберлікпен, һәм дәлдікпен, көркем де бейнелі сөз арқылы еріншектіктің адам баласын алдап-арбайтын, сиқырлап, дуалайтын әдіс-амалдар екенін көрсетеді:

*Еріншектен – салақтық,
Салақтықтан – надандық...
Бірінен-бірі туады,
Жоғалар сөйтіп адамдық* [5]

Шәкәрім бұл өлеңінде Абай айтқан адамды қор қылатын еріншектіктің кеселдерін тасқа басып таңбалайды.

Бұл ойшылдардың қайсысы болмасын, Шоқан да, Абай да, Шәкәрім де – барлығы өз шығармашылықтарында қазақ елінің белгілі тарихи тұйыққа тіреліп (бодандыққа түсіп), одан қалай шығуды білмей, болашағы туралы күдіктенген жағдайын суреттеді. Осындай шым-шытыранда ғұлама ойшылдар таза уайым мен зарлау дәстүрінен арылып, халық өмірінің кем-кетігіне ашық көзбен қарап, оны емдеудің жолдарын көрсете білді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Абай Құнанбаев. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. II-т. –А., 1977. – 138-139 бб.
2. Шәкәрім. Иманым. –А., 2000. –101 б.
3. Әуезов М. Абай Құнанбаев. Алғы сөз // Шығармаларының бір томдығы. – М.,1954.
4. Құдайбердиев Ш. Шығармалары: өлеңдер, дастандар, қара сөздер. –А.,1988. –94 б.
5. Құдайбердиев Ш. Шығармалары: өлеңдер, дастандар, қара сөздер. –А.,1988. –94 б.

**ДОСЖАН Р.К. КОНЦЕПТ ТРУД В НАЦИОНАЛЬНОМ МИРОВОЗЗРЕНИИ:
ТЕОРЕТИЧЕСКОЕ И ПРАКТИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ.**

В представленной статье говорится о значении труда в философии Абая, Шакарима и Чокана. Труд играет фундаментальную роль в формировании личности, так как посредством работы возникают условия для реализации созидательного потенциала. В силу этого человек, опирающийся на результаты своего труда, по мнению выдающихся мыслителей, несет в себе смысл достойного во всех отношениях человека.

Ключевые слова: труд, культура, знание, цивилизация, нравственность, философ, деятельность.

**DOSZHAN R.K. LABOUR CONCEPT IN THE NATIONAL OUTLOOK:
PRACTICAL AND THEORETICAL VALUE**

The present article deals with the meaning of labour in the philosophy of Abai, Shakarim and Chokan. Labour plays a fundamental role in shaping the personality, because through the work there arise the conditions for the realization of creative potential. Because of this, a man based on the results of their work, according to the thinker, carries the meaning of a decent man in all respects.

Key words: labor, culture, knowledge, civilization, moral, philosopher, activities.

ТІЛ БІЛІМІ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТАНУ

ӘОЖ: 82.312.7

АБАЙ ҚАРА СӨЗДЕРІНДЕГІ МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕР СЕМАНТИКАСЫ

АБЕНОВА Л.У., ФАХРИДИНОВА Қ.

Мақал-мәтелдер – қай халықтың да жан-дүниесінің, мінез-бітімінің, тыныс-тіршілігінің айнасы. Абай шығармаларында, соның ішінде «қара сөздерінде» халықтың қымбат қазынасына айналған қазақ мақал-мәтелдері филологиялық этюд түрінде беріледі.

Абайдың қара сөздері – қазақ әдебиетіндегі дара туынды. Ұлы Абайдың әр сөзі – біздің рухани байлығымыз, әрбір пікірі – күнделікті өміріміздің төрешісі.

Абай қара сөздеріндегі халық паремнологиялық қорының семантикалық, этнолингвистикалық мәнін ашу – бүгінгі күннің көкейтесті мәселелерінің бірі. Демек, қай жағынан алып қараған күнде де Абай қара сөздерінің көтеріп отырған тақырыбы бүгінгі күн үшін өзекті болып табылады. Мақалада Абайдың қара сөздеріндегі халық паремнологиялық қорының семантикалық, этнолингвистикалық мәнін ашу мәселелері жан-жақты қарастырылады.

Кілт сөздер: мақал-мәтелдер, фольклор, рухани байлық, қара сөз, ұлттық мінез, мораль.

Тіл – халықтың ең ұлы байлығы. Тындаушы адамға тіл, әрине, сөз арқылы жетеді. Халқымыз «Сөздің көркі – мақал» дейді. Тарихи-әлеуметтік өмір тәжірибесінен алып, терең де зерделі тұжырым жасап, асылдай қорытып, алмастай шындап, айтатын мақал-мәтелдер мен қанатты сөздерді (нақыл сөздерді: қалыпты, орнықты, қалыптасқан тіркестерді; афоризмдерді: ұтымды, жинақты, образды, айшықты өткір сөз орамдарын) халық өлшеусіз көп шығарған. Әрбір тіл де, сол тілде сақталып жүрген сөздің інжу-маржаны да – атам заманнан бері жасап келе жатқан өте көне мәдениеттердің көзі. Ол халықпен біте қайнасып, бірге жасайды. Сондықтан да ол – ел-жұрт өмірінің айнасы, табиғи шындықтың өзі.

Мақал-мәтелдер – халық творчествосының төл жемісі. Әуелі жеке адам ойлап шығарғанмен, жүре-бара олардың авторы ұмытылып кетеді де, жұрт сынынан өткендері халық қазынасына – фольклор (ауыз әдебиетінің) шығармаларына айналып отырады. Осыдан барып мақал-мәтелдер көбінесе «халық даналығы» деп аталады. Көне түркі тілдерінде «аталар сөзі» деп те атайды, яғни бұл – «атадан балаға мирас болып келе жатқан қазына» деген сөз [1].

Қазақ тіл білімінің қазіргі даму сипатын жан-жақты айқындау – тіл ғылымының жаңа теориялық ілімдерімен, қайталанбас идеялық мазмұнымен толықтырған ғылыми ізденістер арқылы мүмкін болып отыр [1,75-б.] .

Абайдың қара сөздері – қазақ әдебиетіндегі дара туынды. Ұлы Абайдың әр сөзі – біздің рухани байлығымыз, әрбір пікірі – күнделікті өміріміздің төрешісі.

Ақынның қара сөздерін өз дәрежесінде түсіндіру және оны заманамыздың талабына сай кейінгі ұрпақтарға баяндай білу – оңайлықпен қолға түспейтін жайт. Өйткені, ақын қара сөздерінің мән-мазмұны ғасырлар бойы жаңаруда.

Абай қара сөздеріндегі халық паремиялогиялық қорының семантикалық, этнолингвистикалық мәнін ашу – бүгінгі күннің көкейтесті мәселелерінің бірі. Демек, қай жағынан алып қараған күнде де Абай қара сөздерінің көтеріп отырған тақырыбы бүгінгі күн үшін өзекті болып табылады.

Абайдың тіл жөнінен ұлылығы сонда, ол бір жағынан, қазақтың әдеби тілінің, көркем сөз үлгісінің барлық қадір-қасиетін, түр-сипатын өз қара сөздерінде молынан қамтып көрсете білсе (оны шешендіктің үлгісі десе де ағаттық болмайды), екінші жағынан, жазушы қазақ тілінің бар сөздік байлығын, мүмкіндігін, жеріне жеткізе пайдаланады.

«Қара сөздерді» көлемі жағынан шағын-шағын 46 бөлек шығарма құрайды. Олардың жанрлық сипаты да әртүрлі: көбі публицистикалық туындылар: 46-сөз – берілген білім-таным үлгісіндегі тарихи очерк, 25-сөз – Сократ пен Аристодимнің әңгімесі деп берілген үлгі-өсиет, 5-сөз – мақал-мәтелдерді талдаған филологиялық этюд, 37-сөз – афоризмдер жиынтығы, 7-сөз – психологиялық тақырыпты қозғаған этюд іспетті, 43-сөз – философиялық толғанысын, 38-сөз дін, мораль мәселелері жайындағы ой-пікірлері болып келетін ғылыми-публицистикалық еңбек деп ажыратып жүрміз [2].

Абайды қазақ көркем сөзі мен әдеби тілінің жаңа кезеңінің бастаушысы, оларды жаңа сапаға көтеруші, сөз өрнегінің соны үлгілерін ұсынушы деп танығанда, сол жаңалықтардың, сол үлгі-қалыптардың әрі қарай жалғасуын іздейміз. Егер жалғаспаса, ол жаңа кезең, жаңа сапа, жаңа өрнек болып саналмай, дүниеге бір-ақ рет келіп, тұйықталған феномендік құбылыс болып табылар еді.

Абайды ұлы деп танытып отырған белгі – оның поэтикалық дәстүрінің, рухани қазынасының, көркем тілінің жалғастық тапқандығынан, өзінен кейінгілерге үлгі -эталон болғандығынан көрінеді [3].

Ұлы Абай бар асыл ойын өз халқына, келер ұрпағына арнады. Ол, ең алдымен, жастардың алдында тұрған басты міндет ғылым, білім, үйрену

жолы екенін атап көрсетті. Адам бойындағы қазынаның үлкені, әрбір жігерлі жастың талпынатын арманы ғылым болуы керектігін ашып айтты. «Дүниенің кілті өнер мен ғылымда тұр. Сол малды сарып қылып ғылым табу керек. Өзіңе табылмаса, балаң тапсын. Ғылымсыз ахирет те жоқ, дүние де жоқ. Ғылымсыз оқыған намаз, тұтқан руза, қылған қаж ешбір ғибадат орнына бармайды», – дейді 10-қарасөзінде [4].

«Үш-ақ нәрсе адамның қасиеті: ыстық қайрат, нұрлы ақыл, жылы жүрек» дей келе, ақын: «Біреуінің күні жоқ біреуінсіз, Ғылым сол үшеуінің тілін білмеу» деп, ғылымды аса жоғары бағалайды. Білім-ғылым үйренбекке талап қылушыларға: «Адам көңілі шын мейірленсе, білім-ғылымның өзі де мейірленеді, тезірек қолға түседі... Ғылымды үйренгенде ақиқат мақсатпен білмек үшін үйренбеу керек. Бахасқа бола үйренбе...[4,104-б.] деп ескерту жасайды.

Абай шығармаларында, соның ішінде «қара сөздерінде» халықтың қымбат қазынасына айналған қазақ мақал-мәтелдері филологиялық этюд түрінде беріледі.

Атап айтар болсақ, дана данышпан Абай бесінші, алтыншы, жиырма тоғызыншы, отыз алтыншы, отыз тоғызыншы және қырық төртінші қара сөздерінде мақал-мәтелдерді сөз мәйегі ретінде қолданған.

Абай қара сөздеріндегі мақал-мәтел: әділет, сақтық, турашылдық, ғылымға құмарлық, еңбекті бағалағыштық, шындықты сүйгіштік және аярлық, бәлеқұмарлық, мақтаншақтық, мансапқұмарлық, өтірік-өсекке құмарлық, еріншектік сияқты адам баласының, оның ішінде замандастарының мінез-құлықтары мен қадір-қасиеттері – бұлардың бәрі, сайып келгенде, ағартушылық, тәрбиелік мақсатты көздейтін, адамгершілікке үгіттейтін әңгімеге апарды [5].

Айтпақ ойын, дйттеген мұратын, арман-үмітін, толғатқан ой-пікірін, айналасына, замандастарына деген көзқарасын тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні мақал-мәтелдердің семантикасы арқылы жеткізе білген деп түсінеміз.

Мәселен, Абай бесінші қара сөзінде халық санасына сіңісті болған мешеулік философиясына талдау жасайды. Қазақтың «Ө, құдай, жас баладай қайғысыз қыла гөр!» деген тілегін қалайша түсінуге болады, – дейді ол. Жас баладай болу деген не ұғым? Демек, салықалы іс-әрекетке бармай, барға разы, жоқты ескермей, балалық түсінікпен өмір сүрушілік. Мұндай түсініктерді Абай қазақ мақал-мәтелдерінен таба алады: «Түстік өмірің болса, күндік мал жина», «Өзінде жоқ болса, әкең де жат», «Ер азығы мен бөрі азығы жолда», «Малдының беті – жарық, Малсыздың беті – шарық», «Ердің малы елде, еріккенде қолда», «Алаған қолым – береген», «Байдан үмітсіз – құдайдан үмітсіз», «Қарының ашса, қаралы үйге шап» т.б. Бұл мақалдан шығатын қорытынды: қазақтардың қайғысы малда екен, бірақ ол мал үшін

кам жемейді екен де, ол малды қалай табуды білмейді екен, Малдыларды алдап-арбап, не олармен жауласып, қулық-сұмдық жасау ұят та, қайғы да емес, ал малды қалай табуды ойлап ынта жасау қайғы. Одан да жас баладай қайғысыз болғанды ұнатады. Абай халықтың дәстүрлі мал шаруашылығынан кәсіби өзге әрекеттерге өтуін мақсат етіп отыр [4, 94-б.].

Халық ұғымында, мал – қазақтың өмір бойғы тіршілік тірегі. Өмір бойы мал бағып тіршілік еткен, оның сырын жақсы білген халық әрбір түліктің қандай қасиеті барлығын, адам өмірінде қандай орын алып, қызмет атқаратындығын мақал арқылы көрсетіп отырады. «Түстік өмірің болса, кештік мал жина» дей отырып, сол малдардың қасиетіне тоқталады. Мәселен, «Жалқы – малдың патшасы, түйе – малдың қасқасы; Түйе жисаң – нардан жи, сиыр жисаң – тарғылдан жи», «Мал бақсаң, қойдан бақ, май кетпейді шарадан» деп бағалайды. Төрт түліктің тұрмыс-тіршілікте қандай екендігін айтады.

Абай алтыншы қара сөзінде «Өнер алды – бірлік, ырыс алды – тірлік» деген мақал төңірегінде философиялық мәнде ой өрбіткен. Тегінде мақалды бәріміз айтамыз, бірақ оның ішкі мазмұнын, семантикалық мағынасын зердемізге салдық па? Абай «Бірлік қандай елде болады?» деп ашық сауал қояды. Басы бодандыққа түскен, ел болып өзін билемеген халықта қандай бірлік болмақ, оны қазақтар біле бермейді, олардың ойынша, бірлік ат ортақ, ас ортақ, киім ортақ, дәулет ортақ болса болғаны. Абай бұл тоғышарлық, тар өрістілікті сынайды. Олай болған адамдар не кедей, не бай болмай ортақ дәулет біткенше мал тасудың орнына жатыпішер жалқауға айналмасына кім кепілдік береді.?

Сондықтан ойшыл «бірлік малда емес, ақыл бірлігі қажет» деген қорытынды жасайды. «Бірлік малға сатылса» атасы басқа да, діні басқа да жалданып еңбек қылады. Ал мұндай бірлік қар суындай уақытша тіршілік. Ағайын бірлік етсе, онда ол өз бетімен hareket етіп, пайда таппай, пәле іздеумен айналыспақ. Бұл бірлік тек ортақ дәулет таусылғанша ғана. Абай мұндайды жоққа шығарып, «нағыз бірлік – ақыл бірлігі» дейді. Ақын ақыл бірлігі не дегенді айтпаған. Оның көп қырлары бар. Мысалы, ...ақылға салып ел қамын ойлау нағыз бірлік. Абай тегі осы бағытты мезгеп отырса керек. «Бірлік» хақында осындай ой айтқан Абай мақалдың екінші жартысындағы «тірлік» деген ұғымды талдайды. Абай әншейін оғып-бұғып, қорқып-үркіп өмір сүргенді тірлік деп есептемейді. Тірлік туралы Абай ақын философиясы таза прагматизмге ғана емес, адам бойындағы парасаттылыққа бастайды [4, 95-б.].

Осындай ұйымшылдық, ынтымақ, бірлік жайындағы мәселелер қазақ мақалдарының көрнекті тақырыбына айналған. Бұл тақырыптағы мақалдардың негізінде ақыл-ойы сергек халықтың аталған мәселелер

жөніндегі даналық көзқарасы, өмір тәжірибесінен алып, білгірлікпен жасаған қорытындысы жатады. Тұрмыс талқысанан туып, әрбір тарихи кезеңнің сындарынан өткен түсініктерін мақал арқылы көрсеткен болады. Үй-ішінің, ел-жұрттың бүкіл қоғамның құралуы ұйымшылдық пен бірлікке байланысты деп біледі. «Бірлік бар жерде тірлік бар, бекінген күші бар» деп бағалайды. Мұны йБірлік болмай тірлік болмас; Бірлігі жоқтың тірлігі жоқ», «Ырыс алды – ынтымақ» деген секілді мақалдардың селбестігінен көреміз.

Бұл келтірілген мақалдардың бәрі де өмір шыныдығына негізделіп, туғандығын, халық ынтымақ пен бірлікті, ұйымшылдықты жақтайтындығын білдіреді. Бұлар тұрған жерде халық алға басады, нығайып, күшейеді, алынбас қамалға айналады деп түсінеді. Ал, бірлік ынтымақ, ұйымшылдық жоқ жерде ыдырап тозудың орын алатындығын аңғартады. Халықтың: «Алтау ала болса, ауыздағы кетеді, төртеу түгел болса төбедегі келеді» деуі осыдан [4,83-б.].

Абай жиырма тоғызыншы» қара сөзінде кейбір мақалдардың мазмұнына ғылыми талдау жасайды. Ақын қазақтың «Жарлы болсаң, арлы болма!» деген мақалының мән-мағынасына тоқтала келіп, жалға жүріп, мал тап деген ой айтпақ болса, еңбектеніп мал табудың несі ар? «Адал еңбекпен мал іздемек – ол арлы адамның ісі» дейді. «Атың шықпаса, жер өрте» деген мақалды талдай келе «жер өртеп, ел бүлдіріп, бұзық болып ат шығару мұрат па?» деп мінейді. «Алтын көрсе, періште жолдан шығады» деген өз құлқының құптап шығарған құлардың арам ойынан туғанын айтады. «Ата-анадан мал тәтті, алтынды үйден жан тәтті» деген мақалдың да мән-мағынасын әшкерелей келе, ата-анасын малға сатқан, ант атқан арсызды айыптайды. Абай мақалдың озығы бар, тозығы бар. «Білмектікпен айтылған сөзден сақ болайық» дейді [4, 115-б.].

Абай отыз тоғызыншы қара сөзінде қазақтың мынадай мақал-мәтелдерін тілге тиек етеді: «Қой асығын қолыңа ал, Қалайыңа жақса ғой», «Өзіне ар тұтқан, жаттан зар тұтады», «Аз араздықты қуған көп пайдасын келтірер», «Бас-басыңа би болсаң, манар тауға сыймассың, Басалқаңыз бар болса, жанған отқа күймессің», «Ағайынның азары болса да, безері болмайды», «Алтау ала болса ауыздағы кетеді, Төртеу түгел болса, төбедегі келеді», «Жол қуған қазынаға жолығар, Дау қуған пәлеге жолығар» [4, 146-б.] т.б. Бұл мақал-мәтелдердің астарында ұлттық мінез туралы терең ойлар айтылған.

Қысқасы, қымбат қазына – Абай «Қара сөздерінің» тек мазмұны ғана емес, тіл өрнегі де қазақтың сөз өнерінде алатын орны бар елеулі құбылыс.

Абай – сөз асылы тере білген көркем сөз шебері. Қазақ халқы шешен, дарынды халық десе, ана тілінің бары мен нәрін бойына сіңіре білген Абайға арнап айтарлары анық [6].

Тегінде, мақал-мәтелдер – қай халықтың да жан-дүниесінің, мінез-бітімінің, тыныс-тіршілігінің айнасы.

Ол сол халықтың сөздік қорының байлығын танытып қана қоймайды, оның уақыт озған сайын құны артпаса арымас қазына екенін де сездіретін белгісі.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Абай тілі сөздігі. – Алматы, 2011
2. Ысмағұлов Ж. Абай: ақындық тағылымы. – Алматы, 1994
3. Ахметов З. Абайдың ақындық әлемі. – Алматы, 1995
4. Абай. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. Екінші том. – Алматы, 2005
5. Әуезов М. Абайды білмек парыз ойлы жасқа. – Алматы, 1997
6. Сыздықова Р. Абайдың сөз өрнегі. – Алматы, 1995

АБЕНОВА Л.У., ФАХРИДИНОВА К. СЕМАНТИКА ПОСЛОВИЦ В СЛОВАХ НАЗИДАНИЯ АБАЯ

Пословицы, являясь неотъемлемым атрибутом народного фольклора, и в свою очередь, атрибутом культуры народов, несут в себе отражение жизни той нации, которой они принадлежат, ее образ мыслей и народный характер. В произведениях Абая, в частности в его Словах назидания казахские пословицы представлены в виде филологических этюдов. Раскрытие семантического и этнолингвистического значения народного паремнологического запаса является актуальной проблемой нынешнего дня. В статье рассматривается и анализируется семантика и этнолингвистическое значение паремнологического запаса в Словах назидания Абая.

Ключевые слова: пословицы, фольклор, духовное богатство, слова назидания, национальный характер, мораль.

ABENOVA L. U., FAHRIDINOVA K. THE SEMANTICS OF PROVERBS IN THE WORDS OF EDIFICATION ABAY

Proverbs, as an integral attribute of national folklore, and in turn, attribute the culture of the peoples, carry a reflection of life of the nation to which they belong, is a way of thinking and the character of the people. In the works of Abai, in particular, in his words, the edification of the Kazakh Proverbs presented in the form of philological studies. The disclosure of semantic and ethno-linguistic values of folk paremiological stock is an urgent problem of the present day. This article discusses and analyzes the semantics and ethnolinguistic value of the paremiological stock of words for the edification Abai.

Key words: proverbs, folklore, spiritual wealth, words of edification, national character, morality.

ӘӨЖ 398 (574)

ЕЖЕЛГІ ӘДЕБИ МҰРАЛАР НЕГІЗІНДЕ РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ

АЛТЫНБЕКОВ Қ.С., САРТБАЙ Г.Қ.

Мақала авторы Президент Нұрсұлтан Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласында айтылған ойлардың маңыздылығын айта келіп, осыдан туындайтын мәселелердің бірі ретінде ежелгі рухани мұралар негізінде рухани жаңғыру жөніндегі ойларын ұсынған. Мақалада фольклорлық, ежелгі дәуірлердегі әдеби мұралар рухани жаңғырудың негізі ретінде қарастырылған. Сонымен қатар фольклорлық және ежелгі жазба әдеби

ескерткіштердің танымдық-тәрбиелік мәні, оларды оқу, тәрбие беру, насихаттау үдерісінде заманауи жаңа технологияларды, әдіс-тәсілдерді қолданудың маңыздылығы айтылады.

Кілт сөздер: поэзия, рухани жаңғыру, фольклор, әдеби дәстүр, рухани мұра, аударма, нұсқа.

2017 жылдың сәуір айының 12-сі күні «Егемен Қазақстан» газетінде Еліміздің тұңғыш Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласы жарық көргенін бәріміз де білеміз. Елбасымыздың бұл мақаласын халықтың, көпшіліктің көкейінде жүрген ойларын іске асыруына негіз болатын стратегиялық бағдарламалық құжат, идеологиялық тұғырнамасы деуге болады.

Президент бұл мақаласының Кіріспесінде еліміздің жаңа тарихи кезеңге аяқ басқанын айта келіп: «Біздің мақсатымыз айқын, бағытымыз белгілі, ол – әлемдегі ең дамыған 30 елдің қатарына қосылу. Мақсатқа жету үшін біздің санамыз ісімізден озып жүруі, яғни одан бұрын жаңғырып отыруы тиіс» екендігіне, «Бұл саяси және экономикалық жаңғыруларды толықтырып қана қоймай, олардың өзегіне айналады», – деп әрбіріміздің саналы ісіміздің қаншалықты маңызды екендігіне баса назар аудартты.

Президентіміздің елімізді рухани жаңғырту мақсатындағы ойлары бұдан бұрынырақ қолға алынған «Мәдени мұра», «Халық – тарих толқынында» бағдарламалары арқылы іске асып, тарихи-мәдени ескерткіштер жаңғыртылып, фольклорымыздың әлем елдерінде теңдесі жоқ 100 томдық «Бабалар сөзі» топтамасы жарық көріп, сонымен қатар әлемнің ең беделді архивтерінен төл тарихымызға қатысты құжаттар алдырылып, олар зерттеліп ел игілігіне айналуға.

Мақалада Елбасы еліміздің бірлігі мықты Біртұтас Ұлт – «Мәңгілік ел» болуы үшін ауқымды да іргелі жұмыстарды бастауымыздың қажеттілігі жөніндегі ойларын нақтылай тарата айтып ортаға салды. Күн санап өзгеріп жатқан дүбірлі дүниенің ағынында кетпей сана-сезімімізді жаңғыртып, болашаққа бағдар жасауымызға ерекше назар аудартты. Елбасы мақаласында: «Жаңғырту атаулы бұрынғыдай тарихи тәжірибе мен ұлттық дәстүрлерге шекеден қарамауға тиіс. Керісінше, замана сынынан сүрінбей өткен озық дәстүрлерді табысты жаңғыртудың маңызды алғышарттарына айналдыра білу қажет. Егер жаңғыру ұлттық-рухани тамырынан нәр алмаса, ол адасуға бастайды», – деп ұлттық сананың дамуында рухани жаңғырудың қаншалықты маңыздылығын баса көрсетті.

Президент мақаласының «XX ҒАСЫРДАҒЫ ҰЛТТЫҚ САНА ТУРАЛЫ» деп аталатын бірінші бөлімінде тұтас қоғамның және әрбір қазақстандықтың санасын жаңғыртудың бірнеше бағыттары ретінде бәсекеге

қабілеттілікті, парагматизм, ұлттық бірегейлікті сақтау, білімнің салтанат құруын, Қазақстанның революциялық емес, эволюциялық дамуын, сананың ашықтығын атап көрсетіп, «ТАЯУ ЖЫЛДАРДАҒЫ МІНДЕТТЕР» атты екінші бөлімінде алдағы жылдарда қолға алынып, жүзеге асырылуды қажет ететін бірнеше жоба, бағдарламаларды көрсетті.

Олардың алғашқысы ретінде латын әліпбиіне көшуге немесе қайта оралуға тоқталды. Мұнда біртіндеп латын әліпбиіне көшу жұмыстарын бастаудың қажеттілігіне, қазақ әліпбиінің тамыры тереңде жатқандығына, оның «Орхон-Енисей жазуларынан» бастау алатындығына, Орта ғасырларда көне түркі тілінің ұланғайыр Еуразия құрылығының ауқымды бөлігінде ұлтаралық қатынас тілі болғандығына, Ислам дінін қабылдағаннан кейін 900 жыл араб әліпбиінің қолданылғандығына, XX ғасырдағы жазу тарихына – латын, одан кейін кириллицаға ауысқанын айта келіп, қазақ тілінің әліпбиін өзгерту тарихы негізінен нақты саяси себептермен айқындалып келгеніне тоқталып өтті.

Латыншаға көшуде қазақ әліпбиінің жаңа графикалық бірыңғай стандартты нұсқасын қабылдаудың, оның мәні мен маңызын, жаңа графикаға көшу кезеңдерін, ол кезеңдерде атқарылатын жұмыстар, олардың орындалу ретін көрсете отырып, қоғамдық және гуманитарлық ғылымдар бойынша «Жаңа гуманитарлық білім. Қазақ тіліндегі 100 жаңа оқулық» жобасы қолға алынатындығын, оның мәнін, соның негізінде сапалы білім алу мүмкіншілігіне қол жететін нәтижелерін де атап көрсетті.

Осы, яғни «Жаңа гуманитарлық білім. Қазақ тіліндегі 100 жаңа оқулық» және «Туған жер» жобаларын биыл Үкімет жұртшылықпен ақылдаса отырып әзірлеуі керектігіне тоқталды.

Президент бұдан кейін «Жаһандағы заманауи қазақстандық мәдениет» жобасын іске асыруға тиіспіз дей келіп, осы жоба арқылы әлем бізді мәдени жетістіктерімізбен де тануы керектігіне, ол үшін мақсатты ұстанымдар, мемлекеттік қолдау болу қажеттілігіне, шығармашылық зиялы қауым өкілдері, ғалымдар, қоғамдық ұйымдар қандай жұмыстар атқарады, олардың рөлі қандай деген мәселелерді, сонымен қатар «Қазақстандағы 100 жаңа есім» жобасының қажеттілігі мен оны шешудің бағыттарын да атап көрсетті.

Елбасымыз сенім артып ұсынып отырған осы жобалар біздің алдымызға үлкен міндеттер жүктейді. XX ғасырдағы және Тәуелсіздігімізді алғаннан кейінгі кездердегі қол жеткізген жетістіктер, ұлттық рухани мұра негізінде жастарды тәрбиелеудің өзекті мәселелері, болашағымызға бағдар жасау, рухани жаңғыруымыз үшін қандай жұмыстар атқарылуы керек деген мәселелер жөніндегі ойларымызды ортаға салғымыз келеді.

Болашақты бағдарлау, рухани жаңғыру үшін бірінші кезекте жастарды отаншылдық, ұлттық рухта тәрбиелеу, тиянақты білім беру қажеттілігі – басы

ашық мәселе. Елбасы мақаласында «Табысты болудың ең іргелі, басты факторы білім екенін әркім терең түсінуі керек. Жастарымыз басымдық беретін межелердің қатарында білім әрдайым бірінші орында тұруы шарт», – делінген. Осы орайда Жоғары оқу орындары ғылым жетістігіне негізделген білім беру мен жас ұрпақты тәрбиелеу орталығы ретінде қоғамдық сана жаңғыруының қозғаушы күші болуы керек. Бүгінгі студенттің алған білімі солар тәрбиелейтін жастардың – ертеңгі еліміздің тірегі болатын азаматтардың қалыптасуына негіз болады. Сондықтан алған білімді жеткізудің заманауи әдіс-тәсілдерін жан-жақты игеру де аса маңызды.

Қазіргі кезде екі жарым мың жылдан аса уақытты қамтитын рухани, әдеби мұраларымыз ғылыми айналымға түсті. Бұл үлкен жетістік, әрине.

Ендігі басты мәселе – осы мұраларды рухани жаңғыруымызға пайдалану, күнделікті өмірімізге арқау, тірек ету. Оны қалай іске асыру керек? Кітаптан оқу арқылу танып-білудің тиімділігі дау тудырмаса керек. Әйтсе де, қазіргі сандық технология құралдарының сандаған түрлерінің дамуы, жастардың соларды кеңінен пайдалануына көңіл аудартады. Қазіргі кезде ғаламтор мен теледидар, смартфондар жастардың қолданысына кеңінен енуде. Осы жағдайларды ескере отырып, ұлттық рухани мұраларды жеткізудің жаңа технологияларын, әдіс-тәсілдерін қолдану заманның талабы болып тұр.

Халқымыздың терең тарихын, мәдениетін білу, ұлттық қасиеттерімізді бойымызға сіңіру – отаншылдықтың – патриотизмнің қайнар бастауы. Кешегі кеңестік дәуірдің өзінде бастарын қауіп-қатерге тіге отырып, ежелгі Сақ, Ғұн, Түркілік дәуірлердің мәдени, әдеби мұраларын зерттеп мәдениетіміздің, әдебиетіміздің тарихына енгізген ғалымдардың еңбектерінің нәтижесін еліміздің қажетіне жарату аса маңызды міндеттердің бірі болуы тиіс. Ол әрқайсысымыздың рухани жаңғыруымызға, еліміздің беріктігі мен іргелілігіне негіз болатыны анық.

Ата-бабаларымыздың сан ғасырлық даналығын бойына жинақтаған адамгершілік асыл қасиеттерге тәрбиелейтін 100 томдық «Бабалар сөзіндегі» телегей теңіздей мол мұра біздің өткенімізді танытып қана қоймай, болашаққа бағдар жасауымызға, рухани жаңғыруымызға негіз болатын рухани дүниелерге айналуы қажет. Олар сол кітапта ғана сақталып тұрмай, заманауи өнер құралдары арқылы күнделікті қолданысқа еніп, рухани дамуымызға пайдаланылуы керек. Оқырмандар мен көрермендердің жас ерекшеліктері ескеріле отырып, балалар үшін ыңғайлы кітапшалар түрінде шығарылып, сонымен қатар сахналануы, фильмдер түсіріліп ұсынылуы керек деп ойлаймыз.

Сол сияқты ежелгі дәуірлеріміздегі ел-жұрты мен туған елінің тәуелсіздігі үшін күресіп өткен Тұмар, Заринадай Сақ көсемдері мен Шырақ

сияқты батырларының ерліктерін, туған елінің тұтам жері үшін жанын пидә етуден тайынбаған Мөде сияқты ел көсемдерінің отаншылдығы, көзсіз ерлігі жаңғыртып ұсынатын өнер түрлеріне сұранып-ақ тұрған жоқ па?

Сонымен қатар есімдері Орхон-Енисей жазбалары деп аталатын Мәңгі тастарға ойып тұрып жазылған Түркі қағанатының Мәңгілік елдікті, бірлікті, ерлікті ту етіп, «Бастыны еңкейткен, Тізеліні бүктірген» Тәңірі текті Бумын, Елтеріс, Білге, Күлтегін сияқты даңқты қағандары мен батырларының, Елі үшін «Күндіз отырмай, түнде ұйықтамай, тара тері мен қызыл қанын төккен» сөз иесі болған Тонькөктей ақылгөй данышпандарының елшілдігін, отаншылдығын, қайраткерлігін – өнегелі өмір жолдарын қазіргі ұрпаққа өнер тілімен жеткізудің тәсілдерін іске асыру, қолдану маңызды да игілікті шаралар болар еді деп ойлаймыз.

Осы сияқты, мысалы, әрбір жыры адамгершілік асыл қасиеттерді – отаншылдықты, ерлікті, туыстық сыйластықты, махаббатты, адалдықты, достықты, ел бірлігін арқау еткен «Қорқыт ата кітабындағы» 12 жырды, т.б. ежелгі әдеби шығармаларды заманауи технологиялар арқылы өнер туындыларына айналдырып жаңғыртсақ, қазіргі кезде теледидарымызды жайлап алған кейбір шетелдік мәнсіз сериалдарын алмастырған алар еді.

Елбасымыз мақаласында «Жаһандағы заманауи қазақстандық мәдениет» жобасын іске асыруға тиіспіз», – деп, осы жоба арқылы әлем бізді мәдени жетістіктерімізбен де тануы керектігін атап көрсетті. Осы жобаны іске асыру еліміздің шығармашылық саласының өкілдеріне үлкен міндет жүктейді. Жоғарыда аталып өткен, т.б. сол сияқты көптеген рухани-мәдени мұралар өзімізге ғана танылып-білініп қоймай, олардың басқа халықтардың тілдеріне аударылуы да аса маңызды.

Осындай сипаттағы шаралар тиянақты түрде іске асырылып отырса, Қазақстан Республикасы – Қазақ елінің тарихы, мемлекеттігі, сол мұралардың қасиетін бойына сіңірген қазіргі ұрпақтары – қазақтар, қазақстандықтар туралы өзге ұлт өкілдері де әрбір сөзін ойланып айтқан болар еді. Мәселен, Ресей президенті Владимир Путиннің 2014 жылы «Селигер» форумында жастармен кездесуінде Қазақ мемлекеттігіне қатысты айтқан үстірт, негізсіз сөзі сияқты, т.б. осы мазмұнда ара-тұра айтылып қалатын шовинистік пікірлерге үлкен тосқауыл болған болар еді.

Ежелгі әдеби мұраларды рухани жаңғыртуға қатысты жайттардың бірі – олардың кейінгі және қазіргі дәуірлердегі әдебиетке қатысын, өзара байланысын айқындау, зерттеу мәселесі.

Алтын Орда, Ноғайлы дәуірлеріндегі эпикалық қаһармандық топтама (цикльді) жырлардың, сол сияқты Қазақ хандығы дәуіріндегі батырлық жырлар мен Махамбетке дейінгі жыраулардың, кешегі Қасым мен бүгінгі Темірхан Медетбек сияқты ақындарға дейінгі философиялық иірімге толы

толғаулары мен ерлік рухтағы жырларының қайнар – бастауы Сақ, Ғұн дәуірлеріндегі аңыз-әңгімелер мен жырлардан, Түркі қағанаты дәуіріндегі Йолық тегін мен Тоныкөктерден бастау алады. Өр рухты жыраулар поэзиясы қазіргі кезде кейбір әдебиеттанушыларымыз қасарыса айтып жүргеніндей тек Қазақ хандығы дәуірінде ғана бірден пайда бола салған құбылыс емес. Ол сабақтастықты айқындауда жырлардың ішкі мазмұны мен оны тудырған сөз шеберлерінің басты ерекшеліктеріне, тұлғалық сипаттарына баса назар аударылуы керек. Философияның тілімен айтқанда – Жоқтан бар пайда болмайды, бар нәрсе жоғалып кетпейді. Мазмұн – тұрақты, пішін – өзгермелі. Осы қағидаға сәйкес ежелгі жырлардың мазмұны кейінгі дәуірлерде тым алшақ кетпеген жаңа пішінмен дәстүрлі сабақтастығын сақтап отырған.

Осы сияқты Әбунасыр әл-Фараби, Жүсіп Баласағұни туындыларында басты мәселе ретінде айтылатын толық адам, кісілік қасиетті сақтау мәселесінің ұлы ақынымыз Абайда жалғастық тапқан, кешегі Қадыр, Жүмекен, Әбіш ағалар сияқты сөз зергерлері мен бүгінгі қаламгерлеріміздің шығармалары арасындағы сабақтастықты зерттеу де маңызды.

Халқымыздың ежелгі түркілік дәуірлерден келе жатқан әдет-ғұрып, салт-дәстүрлерімен астасқан ислам дінін ұстанған 1000 жылдан аса тарихы бар екендігі бәрімізге белгілі. Қожа Ахмет Ясауи негізін салып қалыптастырған, Сүлеймен Бақырғани, Ахмет Йүгінеки, Алтын Орда ақындары дамыта жалғастырған, «Мұсылман мен кәуірдің, арасын бұзып дінді ашқан» Қазтуған, бір Аллаға жазбасқа тілек еткен Бұқар сияқты жыраулар поэзиясының, XIX ғасыр мен XX ғасыр басында заман күйін толғап, заман адамын түземек болған «зар заман», «кітаби ақындар» туындыларының өзара сабақтастығын, мазмұнын, ішкі сыр, ерекшеліктерін, халықтық дәстүрмен байланысы сияқты мәселелерінің де зерттей, айқындай түсетін қырлары жоқ емес. Олардың шығармаларының негізгі мәнін түсіндіру, насихаттау қазіргі кездегі мұрты жоқ ебедейсіз сақалды діншілдердің таным-түсінік, ұстанымдарының ішкі сырларын тануымызда өзіндік орны бар. Бұл бағытта жүргізілген жұмыстар да келелі істердің бірі болар еді.

Президент мақаласында бүгінгі замандастарымыздың жетістіктерінің тарихына да назар аударуды ұсына отырып, «Бұл идеяны «Қазақстандағы 100 жаңа есім» жобасы арқылы іске асырған жөн» екендігін, оның өңірлік нұсқасын жасау керектігін, «Ел-жұрт» ұлтымыздың алтын қорына енетін тұлғаларды білуге тиіс» екендігін атап көрсетті. Елбасымыздың бұл сөзі ұлтымыздың, еліміздің дамуындағы өзіндік елеулі орны бар азаматтарды, тұлғаларды тануға, насихаттауға міндеттейді.

Осы орайда Кеңес дәуірінде қазақ әдебиетінің тарихы XVIII ғасырдан, яғни Бұқар жыраудан басталады дейтін тұжырымды өзгертіп, оның Түркі

қағанаты дәуірінен бастау алатындығын ғылыми түрде дәлелдеп, әдебиетіміздің тарихын 1000 жылға ұзартып ғылыми айналымға түсірген, ғылыми мектеп қалыптастырған Бейсенбай Кенжебаевтың есімін айтуға міндеттіміз. Б.Кежебаев мектебінің шәкірттері – Орхон әдеби жазбаларын зерттеп, қазақша сөйлеткен М.Жолдасбеков, алғашқы болып Қараханид дәуірі әдебиеті өкілдерінің діни мазмұндағы шығармаларының адамгершілік асыл қасиеттерін астарлай ұсынып ғылыми еңбектерін жазған Х.Сүйіншәлиев, хандық дәуірдегі жыраулар поэзиясын әдебиет тарихына берік орнықтырған М.Мағауин, жыраулар поэзиясының көркемдік ерекшеліктеріне жан-жақты талдаулар жасалған зерттеулерін жазған Қ.Сыдықов, сыншы Р.Нұрғалиев, ізденуді Алтын Орда әдебиетін зерттеуден бастап түркі әдебиетінің тарихын Сақ, Ғұн дәуірлерінің әдеби мұраларымен жалғастырған А.Қыраубаева, Н.Келімбетовтер – қазіргі кезде елге кеңінен танымал болған қазақ әдебиеттану ғылымының көрнекті өкілдері. Кенже шәкірттерінің бірі Қ.Ергөбектің өзі қазіргі кезде Түркі халықтарының рухани астанасы Түркістанда ТМД елдерінде жоқ түркі халықтарының тұңғыш кітапханасын ашып, жыл сайын түркі ғалымдарының басын қосып Конгрестер, т.б. шаралардың өткізілуіне ұйытқы болып жүр. Міне, бұл да – ұстаздың шапағаты.

Бөгеннің бойында туылып қазақ әдебиеттану ғылымының атасына айналған Бейсенбай Кенжебаевтың есімі қай кезде де ұмытылмауға тиіс. Оңтүстік өңірінің алғашқы әдебиеттанушы ғалымы, ғылым докторы, профессор Ә.Байтанаев деушілер Б.Кенжебаевтың осы өлкенің перзенті екендігінен хабары жоқ сияқты немесе айтқысы келмейді.

Қазіргі жастарымыздың талғамы мен танымын төмендетіп алмауымыз керек. «Болмасаң да ұқсап бақ, Бір ғалымды көрсеңіз» деп Абай атамыз айтқанындай жастар болашағына бағдар, үлгі тұтатын тұлғалардан тағлым алып отыруы қажет. «Атамның аты – ауылға, көкемнің аты – көшеге» дегендей көзқарастың жастардың танымына, рухани дамуына берері шамалы.

Жастарды туған жерін, елін сүйетін азамат етіп тәрбиелеуге, ғылым жолына бағдар алуға осындай ғылыми мектеп қалыптастырып, көрнекті ғалымдар тәрбиелеп әдебиеттану ғылымының дамуына өлшеусіз үлес қосқан Б.Кенжебаевтың тағлымы мол болары анық. Сондықтан «Б.Кенжебаев тағлымы» деген атпен ғылыми іс-шаралар Оңтүстік өңіріндегі білімнің қара шаңырағы болып саналатын Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институтында дәстүрлі түрде өтіп тұрса жастардың рухани дамуына, ғылыми ізденісіне игі әсері болар еді деп ойлаймыз.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Назарбаев Н. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру. «Егемен Қазақстан» газеті. 12 сәуір, 2017 жыл.
2. Сартқожа Қаржаубай. Орхон мұралары. 1-кітап. – Астана. 2003.
3. Қыраубаева А. Ежелгі әдебиет. – Астана, 2001.
4. «Қорқыт ата кітабы». Ауд. Ә.Қоңыратбаев, М.Байділдаев. – Алматы: Жазушы 1994.

АЛТЫНБЕКОВ Қ.С., САРТБАЙ Г.Қ. ДУХОВНОЕ ВОЗРОЖДЕНИЕ НА ОСНОВЕ ДРЕВНЕГО ЛИТЕРАТУРНОГО НАСЛЕДИЯ.

Авторы, раскрывая значение статьи Президента РК Н. А. Назарбаева «Взгляд в будущее: духовное возрождение», отмечают, что из работы Лидера нации вытекает ряд задач, одной из которых является духовное возрождение Казахстана. В статье фольклор и литературное наследие древности рассматриваются как основа духовного возрождения. Также отмечается, что устное народное творчество и древние памятники литературы имеют познавательное и воспитательное значение для молодёжи. Авторы подчёркивают, что для пропаганды богатого духовного наследия народа необходимо использовать инновационную технологию и другие современные средства агитации.

Ключевые слова: поэзия, духовное возрождение, фольклор, литературная традиция, духовное наследие, перевод, вариант.

ALTYNBEKOV K.S., SARTBAI G.K. SPIRITUAL REVIVAL BASED ON AN ANCIENT LITERARY HERITAGE.

The author, revealing the significance of the article by the President of the Republic of Kazakhstan NA Nazarbayev, «A Look into the Future: Spiritual Revival,» notes that the work of the Leader of the Nation entails a number of problems, one of which is the spiritual revival of Kazakhstan. In the article, folklore and the literary heritage of antiquity are considered as the basis of spiritual revival, it is also noted that oral folk art and ancient monuments of literature have cognitive and educational significance for the youth. The author emphasizes that for the propaganda of the rich spiritual heritage of the people it is necessary to use innovative technology and other means of agitation.

Keywords: poetry, spiritual revival, folklore, literary tradition, spiritual heritage, translation, version

УДК 82.09

РАССКАЗ Л.Н. АНДРЕЕВА «БЕЗДНА» КАК ПРЕДВЕСТИЕ СОЦИАЛЬНЫХ КАТАКЛИЗМОВ НАЧАЛА XX ВЕКА

БАЙМУСАЕВА Б.Ш.

В статье рассматривается проблема отражения социальной атмосферы начала XX века в рассказе Л. Андреева «Бездна». Сюжет произведения писателя-модерниста анализируется в необычном ракурсе – как предвестие будущих социальных катаклизмов. В архитектонике рассказа различаются три уровня (плана), они рассматриваются в сопоставительном аспекте, т.е. событийный и психологический планы проецируются на социальный. В статье делается вывод о том, что рассказ Л. Андреева предупреждает о грядущих революциях, хотя, может быть, это и не входило в первоначальный авторский замысел.

Ключевые слова: предвестие, предупреждение, социальные катаклизмы, многоуровневый, архитектоника, стилистическое мастерство, модернизм, реализм, символизм.

Что привлекает нас в классике? То, что она многомерна, т.е. то, что у нее «на одно измерение больше» (Г. Гессе). К такому многомерному произведению относится ставший эпатажным и скандальным в момент своего появления в печати, а затем обойденный вниманием читателей и благожелательных критиков рассказ Л.Н. Андреева «Бездна».

О себе Л. Андреев писал М. Горькому в декабре 1912 г.: «Кто я? Для благородно рожденных декадентов – презренный реалист; для наследственных реалистов – подозрительный символист» [1, с. 4]. Рассказ «Бездна», написанный в 1901 году, на наш взгляд, как сейчас модно говорить о литературных произведениях, многослойное произведение. Действительно, разве мог бы признанный модернист начала века написать банальный, «традиционно» реалистический бытописательский рассказ? Написать бытовую зарисовку о том, как «низкие» люди из низов общества поглумились над девушкой из высшего сословия, а ее спутник, из благородных, «заразился» низостью, и в нем проснулись темные инстинкты, о которых он и сам не подозревал в себе? В таком «плоскостном» восприятии рассказ в лучшем случае тянет на бульварное чтение с его эпатажирующим освещением табуированной тематики. Но, разумеется, Л. Андреев не был бы Андреевым, если за видимым планом текста не скрывался, как подводная часть айсберга, не видимый невооруженным глазом, но важный философский и символический план, ради которого и написаны все его произведения.

Рассказ «Бездна» – трехслойное, или, используя литературоведческий термин, трехуровневое произведение. В нем присутствуют три уровня:

- 1) реальный (бытовой) – события, пейзаж (место и время событий);
- 2) ирреальный (психологический) – чувства, предчувствия героев, инстинкты;
- 3) символический (социальный) – атмосфера жизни общества накануне социальных катаклизмов начала XX века.

Все произведения Л.Н. Андреева, включая и объемные повести, филигранно отделанные, по своей стилистической обработке (композиционной, лексической) напоминают «хорошо сделанные» рассказы О. Генри. Это большое мастерство, стилистическое, это то, что создает из языкового материала произведение искусства. Но в отличие от рассказов Генри, в прозе Андреева есть и другое, главное достоинство – мысль, философский подтекст, ради которого, собственно, и написан рассказ. Слова и образы – лишь средство выражения мысли, и это делает рассказы Андреева многоплановыми.

Причина «обделенности» мастерски «сделанного» (в стиле О. Генри) рассказа вниманием публики кроется в том, что в нем видят только первый слой и, если читатель или критик более «прозорливый», то иногда замечают и

второй, психологический, уровень. В связи с этим можно напомнить, что у некоторых современников автора доходило даже до медицинского (физиологического) анализа поведения главного героя. Например, современник Л. Андреева Л. Войтоловский писал: «Конец рассказа – это физиологический абсурд с медицинской точки зрения. Но его задача – дать коллизию «идеального» (мысли) с реальным» [2]. Философскую глубину рассказа, его подтекст можно постичь, лишь проецировав события из жизни героев на социальную, политическую жизнь общества того времени.

Цель данной статьи – показать, что в рассказе главным является третий, символический уровень, который призван расширить и углубить видение перспективы политических событий не только настоящего, но и будущего России. Л. Андреев написал рассказ в 1901 году, но он, как истинный поэт, видит на много лет вперед, когда политическая слепота и самолюбование Временного правительства во главе с прекраснодушествовавшим А.Ф. Керенским привели к национальной катастрофе – Октябрьскому перевороту, когда низменные инстинкты низов взяли верх как бы неожиданно. Но социальные катаклизмы начала XX века были неожиданными для нарциссов-либералов – представителей интеллигенции (как для Немовецкого из рассказа неожиданным было поведение пьяных мужиков), а не для людей искусства, задолго до катастрофы услышавших подземный гул, музыку революции (А.А. Блок), увидевших первые сполохи будущего «мирового пожара» (Л.Н. Андреев), узнавших в толпе «грядущего хама» еще в конце благополучного XIX века (Ф.М. Достоевский, Д.С. Мережковский).

В своем маленьком рассказе Л. Андреев символически показал весь будущий путь страны от еле слышного диссонанса 1901 г. через ужасы Первой мировой войны и трех русских революций до завершающего аккорда 1917 года. Спокойное, эпическое начало рассказа с лексическими повторами и перечислениями союзов «и», «ни» оказалось обманчивым. Оно передает спокойствие, умиротворенное настроение двух героев, для которых ничего не предвещало беды. А писатель «видит» эту беду и показывает читателю ее предвестия. Они вокруг, в природе, поэтому пейзаж в рассказе не только и не столько реалистический, сколько символический. Все символично в пейзаже: цвет (черный, красный), предметы (огонь, тени, канава, ямы), события (разговор двух героев, неожиданная встреча мужиков, сцена насилия). В природе беспокойно, все в движении: мы видим блики света, смену красного и черного цветов, кое-где проблескивает золотисто-огненный цвет. Цветовой колорит создает тревожное настроение, ощущение чего-то зловещего. Образ огня, создаваемый метафорами «пылало солнце», «зажигало воздух», «огненная золотая пыль», «ствол сосны горел» (сиял на солнце), предвещает будущие пожары социальной катастрофы 1917 года, в пучине которой сгорят

не только все «прекрасные темы» пустого разглагольствования Немовецкого и Зиночки («сила, красота, бессмертие любви»), но и они сами. Тени героев, сопровождающие их по всей дороге и не замеченные ими, – темная сторона их личности, о которой они сами и не подозревали. Тьма, причудливым образом вдруг обступившая их, – это тьма невежества, дикости и темной стороны человеческой природы встретившихся им по дороге пьяных мужиков.

Сами же герои – дети и внуки той дворянской интеллигенции, которая прекраснодушествовала в течение всей истории идеологической жизни России, начавшейся, по мнению А.И. Герцена, с декабристов и завершившейся, как предсказал Л. Андреев в рассказе и как знает современный читатель, в октябре 1917 года. Зиночка же, как и подобает образу истинно русской женщины русской классики XIX века (Елена Стахова, Ольга Ильинская, Матрена Тимофеевна), – еще и символ России, над которой надругался темный мужик в ту роковую годину. А Немовецкий, в традициях истинного мягкотелого интеллигента, не смог защитить ее, как не смогли отстоять не только Россию, но и свою жизнь лучшие представители дворянской интеллигенции.

В уплотненном тексте Л. Андреева нет ни одного слова без определенной функции: кроме основного, словарного, значения слова имеют второе и чуть ли не главное значение – символическое (образное). Начало рассказа, как в быстрой прозе Пушкина, сразу вводит в созданный автором художественный мир: обозначены время и место и представлены герои: «Уже кончался день, а они двое все шли и шли, все говорили и не замечали ни времени, ни дороги» [1]. Уже в первом предложении использованы основные художественные приемы, на которых будет построен весь рассказ, – контраст и повтор. Настораживает союз «а», который вроде бы здесь пока не нужен, но он ненавязчиво намекает на будущий конфликт. Герои даны как у художников-абстракционистов, без деталей, как бы издалека, отстраненно, штрихами. В их характеристике существенны не они сами как личности, а их действия: «шли», «говорили», «не замечали». Повторы «все», «все», «ни», «ни» передают атмосферу неторопливого, монотонного, ничему не обязывающего светского разговора, который может не иметь ни начала, ни конца. Пунктирно намечены главные характерные черты героев, которые проявляются в их действиях, – «говорили», «не замечали». Эти «говорили», «не замечали» находят свое продолжение через равные промежутки текста, рефреном повторяются в начале нескольких следующих абзацев. Проследим развертывание данного мотива в тексте [1]:

- «Уже кончался день, а они двое все шли и шли, все говорили и не замечали ни времени, ни дороги»;

- «Т то, что впереди стало темно, не прервало и не изменило их разговора»;
- «И снова они шли и говорили»;
- «Дорожная пыль стала серой и холодной, но они не заметили этого и говорили»;
- «И снова они вспоминали»;
- «И снова они шли и говорили, а за ними двигалась, нехотя, темная туча».

Как видим, главное, что видит и отмечает в героях автор, – это умение говорить и ничего не замечать вокруг себя. А умение говорить прекрасные слова об абстрактных понятиях и неспособность к трезвой оценке реальности, ничего вокруг не замечать, кроме себя (вспомним Рудина И.С. Тургенева) – это главная черта дворянской интеллигенции. Вот эти две главные черты героев Л. Андреева в дальнейшем развиваются в художественной ткани произведения до самого его финального трагического конца. Немовецкий кроме умения говорить «все об одном: о силе, красоте и бессмертии любви» ни на что не способен, он не смог защитить ни себя, ни подругу.

Если бы все закончилось на этом «неумении», то ничего нового Андреев не сказал бы своим рассказом, так как публика привыкла к таким прекрасноразумствующим героям по произведениям классиков XIX века. Но герой нового времени идет дальше своих предшественников: он не только не защищает свою пассивность от надругательства пьяных темных мужиков, но и сам становится одним из таких же, довершает их дело. Именно такого поворота сюжета не могли простить Андрееву. А Андреев утверждает: человек не ангел и не дьявол, в нем есть и доброе, и злое начало. О темной стороне своей природы Немовецкий не подозревал (на реальном плане рассказа – не замечал своей тени) считал себя идеальным. Он не знал и того, что не может «умереть за того, кого любит» [1]. Внезапно открылась бездна – обнажилось темное начало в человеческой психике, достаточно было незначительного толчка – и получился «сдвиг по фазе» (В. Токарева). Зло оказалось заразительно. Прав был Сократ, говоривший: «Человек, познай себя».

Немовецкий и Зиночка не замечают опасности впереди себя, продолжают благодушествовать. Не только пейзаж, но и контраст между пейзажем и темой их разговора усиливает ощущение неизбежной беды: «И как и речь, все у них было молодое, красивое, чистое». Автор повторяющимися деталями и приемом контраста как бы предупреждает, что вся эта красота (во внешности, в словах, мыслях, голосах, поступках) будет растоптана.

Пейзаж в конце первой главы как бы ставит жирную точку в борьбе между светом и тьмой, едва намеченной в начале рассказа. Теперь уже нет света, нет жизни: «Свет погас, тени умерли, и все кругом стало бледным, немым и безжизненным. Оттуда, где раньше сверкало раскаленное солнце, бесшумно ползли вверх темные груды облаков и шаг за шагом пожирало светло-голубое пространство. Тучи клубились, сталкивались, медленно и тяжело меняли очертания разбуженных чудовищ и неохотно подвигались вперед, точно их самих, против их воли, гнала какая-то неумолимая, страшная сила. Оторвавшись от других, одиноко металось светлое волокнистое облачко, слабое и испуганное» [1]. Впервые открыто появляются мотивы смерти («умерли», «безжизненным», «пожирало») и страшной, неумолимой силы рока («разбуженных чудовищ», «гнала против их воли»). Тьма, смерть, страх полностью победили, утвердились в мире. Поражает образ «разбуженных чудовищ», который так и требует проекции на символический (в нашем случае, социальный) план. Автор, может, даже не осознал, что же вышло из-под его пера, не успел понять, а это как бы голос сверху говорит: «доигрались, весь век звали чудовища, заклинали его (призывали: «К топору зовите Русь!»), любовались «бешеной тройкой»), вот и дождались».

«Леонид Андреев, как и всякий истинный талант, владеет философским камнем алхимиков: к чему ни коснется этот писатель, он все превращает в чистейшее золото поэзии» – писал Л.Троцкий [3]. Поражает не только новая мысль, но и стилистическое мастерство писателя. Пейзажные зарисовки в начале и конце рассказа завершаются одинаково: «Один тонкий вьющийся волос отделился от других и вился и колебался в воздухе, как золотая паутинка» – «Оторвавшись от других, одиноко металось светлое волокнистое облачко, слабое и испуганное». Добавляется мотив одиночества среди враждебного мира. Это одинокая человеческая душа (душа Зиночки) мечется в страхе. По философии нового «века-волкодава» (О. Мандельштам), человек человеку враг. Этого еще не знают мирные люди мирного века, тем более, наши герои – романтики по натуре, которые неисправимы, как говорил В.Г. Белинский.

Дальше враждебная природа уступает место людям. Вроде бы герои должны вздохнуть с облегчением. Но какие это люди встретились им! «Две женщины, сидевшие на краю глиняной ямы», грубые, грязные. Зиночка почувствовала в них что-то враждебное, жалкое и злое. «Что-то тревожное, больное и страшно безнадежное было» и в следующей женщине, которая прошла мимо с «мужчиной в картузе и пиджаке, но босиком». Немовецкий слеп по-прежнему, но Зиночка с истинно женской интуицией почувала

опасность, встрепенулась ее душа. Но, как и полагается быть потомку беспечного Адама, спутник успокоил ее, уверяя, что город близко.

Как в сказке, героям были даны три предупреждения, если два предостережения не поняты, то третье станет роковым. В рассказе же первый знак судьбы – природа с ее борьбой света и тьмы, закончившейся победой тьмы и в небе, и на земле; второй знак – встреча с грязными женщинами легкого поведения с босым мужчиной. Даже этот намек судьбы не понят, даже после второго, явного предупреждения «и снова они шли и говорили». Бесмысленные речи героев («умереть за любовь», «что такое бесконечность?») говорят об их инфантильности и, как ни странно, об их душевной пустоте. О каких отвлеченных предметах и премудростях можно говорить, когда вся природа, вся вселенная кричит: «Впереди пропасть, опомнитесь, остановитесь» («и туча уже прошла над их головами и спереди точно заглядывала в их побледневшие, опущенные лица»).

Третья преграда – трое выпивших мужчин, сидящих на поляне. Они «молча, выжидательно смотрели на подходящих». Звериное начало в них автор подчеркивает такими художественными деталями, как «как медведь, оперся на лапы и встал», «ломаю сучья, как медведь, побежал», «круглые, выпуклые и страшные глаза», «желтоватый гной на ресницах». Один с криком погнался за побежавшей Зиной. Ирония судьбы: две чистые души, полюбив друг друга, хотели выразить свою любовь бегом, догонялкой, «древней формулой первобытной любви среди лесов и гремящих водопадов» [1], но чувство приличия не позволило им этого. А тут – мужик погнался, как зверь за добычей. Тот же бег, о котором мечтал Немовецкий, но уже бегут не влюбленные, а жертва и палач.

Примечательна первая реакция пришедшего в сознание Немовецкого – «не поверил». Так же не верили в случившуюся катастрофу вышвырнутые ураганом революции за границу русские эмигранты (в основном представители интеллигенции), придя в себя в спокойной Европе. Весь ужас России, «кровью умытой» (Артем Веселый), и своего положения, в одночасье превратившихся в бездомных беженцев, казался им страшным сном, как и Немовецкому случившееся с ним и Зиной вначале казалось кошмарным сном.

Л. Троцкий в своей неожиданно обстоятельной для человека, далекого от литературы статье «О Леониде Андрееве», опубликованной в газете «Восточное обозрение» 5 июня 1902 г., тонко подмечает такую особенность писателя, как облекать в совершенно новую форму «набившее беллетристическую оскомину» старое содержание. «Леонид Андреев ставит наши обыденные, наши затрапезные, наши «нормальные» чувства лицом к лицу с какой-нибудь могучей эмоцией. Он освещает мерзость душевного

запустения сверкающей молнией ужаса, отчаяния, отваги, вообще порыва, – пишет Л. Троицкий. – Молодое полуобнаженное истерзанное тело девушки опрокидывает в юном, хорошем, нежном студенте Немовецком все установившиеся понятия и чувства, отбрасывает его «по ту сторону» человеческой, простой и понятной жизни и превращает его на миг в дикого лесного самца» [3]. Именно из-за этого последнего эпизода почти все критики говорили о влиянии на Л. Андреева Мопассана, у которого подобные сцены в лучшем случае – средство раскрытия характера героя, и не больше. У Л. Андреева цель другая, масштабная, да и стиль совершенно другой, что отметил Л.Троицкий, написавший: «В «Бездне» Л. Андреев, становясь до известной степени на общую почву с Мопассаном, не уступает ему в болезненной яркости, ни на волос не поступаясь в то же время чисто русским целомудрием художественных приемов и всецело оставаясь самим собою» [3].

А цель Л.Н. Андреева, глубинный смысл, философский подтекст, ради которого написан рассказ, – на первый взгляд вполне заурядный, реалистический в духе «знаниевцев» М. Горького, – можно «увидеть», только лишь прослеживая развитие символического уровня произведения. Только под таким углом зрения можно увидеть те детали, которые скрыты под толщей первого (событийного) и второго (психологического) уровней. Самое ценное в рассказе – предвидение будущих катастроф и предостережение – «упрятано» в нижнем слое, т.е. на символическом (образном) уровне. Таким образом, основная тема «Бездны» не только и не столько бездна психики индивида, как считали некоторые критики-современники автора, сколько бездна социальных катастроф, ожидавшая впереди всю страну. Это мировая война и три революции, которые, как «черная бездна» [1], поглотили всю страну. И прав был Д.С. Мережковский, посвятивший Л. Андрееву статью «В тихом омуте», в которой писал: «Произведения Андреева напоминают письма самоубийц: под ложью правда, как под пеплом огонь; огня не видать, а дотроньтесь – обожжет», и угадавший особенность таланта Л.Н. Андреева: «у него гений всей русской интеллигенции – гений общественности» [4].

Многие современники писателя считали образ Немовецкого неубедительным, а другие, немногие, которые поняли политическую подоплеку образа героя, чуть ли не поклепом на интеллигенцию. Но нам кажется, Л.Н. Андреев, несмотря на свою любовь к эпатажу (особенно в начальный период своего творчества), к экспериментам над словом, реалист в понимании Л. Троицкого: «Реалист ли Леонид Андреев? Да, реалист, если этим словом хотят обозначить не какие-нибудь специальные приемы, но лишь то, что автор не лжет против жизни. Да, реалист. Но его правда – не правда конкретного протоколизма, а правда психологическая. Андреев,

употребляя выражение старой критики, «историограф души» и притом души преимущественно в моменты острых кризисов» [3].

Рассказ «Бездна» благодаря своей многоуровневой архитектонике и почти филигранной отделке каждой детали (словесной, образной, психологической и др.) может служить прекрасным материалом для углубленного филологического анализа литературного произведения. Поэтому мы бы порекомендовали его для анализа на спецсеминарах по литературоведческому анализу и на практических занятиях по истории русской литературы начала XX века.

ЛИТЕРАТУРА

1. Андреев Л.Н. Том 1. Рассказы 1898-1903. – М.: Художественная литература, 1990.
2. Цит. по: Духовная С. Размышления о «Бездне» Леонида Андреева http://az.lib.ru/a/andreew_1_n/text_0240.shtml
3. Троцкий Л.Д. О Леониде Андрееве // Восточное обозрение, 5 июня 1902 г. <http://www.magister.msk.ru/library/trotsky/trotl478.htm>
4. Мережковский Д.С. В тихом омуте (о Леониде Андрееве) <https://unotices.com/book.php?id=49489&page=3>

БАЙМУСАЕВА Б.Ш. Л.Н. АНДРЕЕВТИҢ «ТҮПСІЗ ТҰҢҒИЫҚ» ӘҢГІМЕСІ ХХ ҒАСЫРДЫҢ БАС КЕЗІНДЕГІ ӘЛЕУМЕТТІК КАТАКЛИЗМДЕРДІҢ БЕЛГІЛЕРІН АЛДЫН АЛА КӨРСЕТКЕН ШЫҒАРМА РЕТІНДЕ

Мақалада Л.Н.Андреевтің «Түпсіз тұңғыық» әңгімесі ХХ ғасырдың бас кезіндегі әлеуметтік катаклизмдерді алдын ала көрсеткен шығарма ретінде қарастырылады. Модернист жазушының шығармасының сюжеті жаңа ракурста көрсетіледі – алдағы болатын әлеуметтік катаклизмдерді болжай алған шығарма ретінде. Әңгіменің архитектурасында үш деңгей (тұрғы) белгіленіп, олар салыстырмалы түрде қарастырылады, яғни оқиғалық және психологиялық деңгейлер әлеуметтік деңгеймен шендестіріледі. Мақалада Л.Н.Андреевтің әңгімесі болашақ революциялар жайлы ескертеді деген қорытынды жасалған.

Кілт сөздер: алдын ала болжау, ескерту, әлеуметтік катаклизмдер, көп деңгейлі, архитектоника, стилистикалық шеберлік, модернизм, реализм, символизм.

BAJMUSAEVA B.SH. THE STORY OF L.N. ANDREEVA «ABYSS» AS A PRELUDE TO THE SOCIAL UPHEAVALS OF THE EARLY TWENTIETH CENTURY

Describes an issue reflect the social atmosphere of the beginning of XX century in the story l. Andreeva "Abyss". The plot works modernist analyses in an unusual perspective-as a harbinger of future social cataclysms. In the architecture of the story differ in three levels (plan), they are considered in comparative terms, i.e. event and psychological plans are projected onto the social. The article concludes that the story l. Andreyev, warns of future revolutions, though, maybe this was not the original author's intent.

Keywords: prediction, prevention, social upheavals, multilevel, architectonics, stylistic mastery, modernism, realism, symbolism.

ӘОЖ 811.512.122

ҚАЗАҚ ӘЛІПБИІНІҢ ЛАТЫН НЕГІЗІНДЕГІ НҮСҚАСЫ ЖАЙЛЫ

ЖҮНІСБЕК Ә.

Мақалада әліпби ауыстырудың үш деңгейі, тілдің әліпби құрамы дұрыс болса, орфографиялық ережелер де өзінен өзі дұрыс болатындығы айтылады.

«Жоба» қазақ сөзінің: -тіліміздің дыбыс құрамын, үндесім әуезін, -морфем құрамын, -буын тұрқын, -тасымал жігін, сөйлем (сөйлеу) ырғағын бұзып жазуға еш мүмкіндік берілмейтіні талданады. Сонымен қатар, «Жоба» мазмұнынан ешқандай тіл бұзар жаңсақ емле-ереже туындамайтындығы қарастырылған.

***Кілт сөздер:** төл дыбыстар, кірме (бүлдіргі) дыбыстар, ұлттық жоба, үндесім әуезі, морфем құрамы, буын тұрқы, тасымал жігі, сөйлем (сөйлеу) ырғағы.*

Қазіргі кезде қазақ әліпбиінің жайы көптің көңілін мейлінше алаңдатып отыр. Өйткені бүгінгі әліпбиіміз бен оның еміле-ережелерінің ғылыми-практикалық тұрғыдан реттелуге тиіс жаңсақ тұстары баршылық. Ғылыми және оқу-әдістемелік мамандар арасында да мәселенің ортақ шешімі табылмай келеді. Ендеше қазақ әліпбиі мен еміле-ережелерін орнықты бір қалыпқа түсіріп алудың реті енді келіп отырған сияқты. Алдымен қазақ тілінің төл дыбыс құрамы ғылыми тұрғыдан анықталып, *төл дыбыстар* өз алдына, қазақ тіліндегі *кірме (бүлдіргі) дыбыстар* мен *әріптер* өз алдына топтастырылу керек. Өйткені кірме дыбыстар мен таңбалар қазақ сөзінің айтылым әуезін, морфем құрамын, буын тұрқы мен тасымал ретін, тіптен, сөйлеу (сөйлем) ырғағын бұзып бітті. Сонда қазақ тілінің фонетика деңгейінен (дыбыс құрамы) бастап, лексика, морфологияны қамтып, синтаксиске дейінгі табиғи қалпын сәтінетіп отыр. Ендеше, бірінші кезекте, төл дыбыстардың құрамы мен әріп таңбалары анықталып, қазақ тілінің төл «Әліпбиі» түзіледі. «Әліпби» төл дыбыстар құрамын түгел қамтып, олар үйлесімді орналастырылуға тиіс.

Қазақ тілінің төл дыбыс құрамы:

А	Ә	П	Б	М
Ы	І	Т	Д	Н
	Е	Қ(-К)	Ғ(-Г)	Ң
Ұ	Ү	С	З	Р
О	Ө	Ш	Ж	Л
				Й
				У(w)

Ендеше, қазақ тілінің төл дыбыс құрамын қоспасыз, таза күйінде анықтап алуымыз керек (қазақ тілінің төл дыбыс құрамы академиялық деңгейде әлдеқашан анықталып қойылған).

Себебі «айтулы қырық екімен» байланып қалған көпшілік санасын оятып, «өзіміздікі деген – мынау, өзгенікі деген – анау» деп, түсіндіріп алу. Біздің ойымызды дұрыс түсінген жөн. Өйткені басқаларды былай қойғанда, қазақ тілі пәнінің мектеп мұғалімдері мен жоғары оқу орындары оқытушыларының өздері төл дыбыстардың басын ажыратып ала алмай жүр. Кірме әріптерді «дыбыс» деп жазып беріп отырған оқулықтар мен «дыбыс» деп оқытып отырған мұғалім/оқытушылар әлі баршылық. Әрине, бұл олардың кінәсі емес. Мектептен бастап, жоғарғы оқу орнын бітіргенше бір ғасырға жуық «қазақ тілінде 42 дыбыс (әріп) бар» деп тоқпақтай берсе, кімде болса сеніп қалады. Сеніп қалған соң бұрыстың өзі дұрыс көрініп, дұрыстың өзі бұрыс көрініп жатады. Біз бәріміз қазір осы күйді бастан кешіп отырмыз. Өз ағайындарымыздың өзінен *қазақтың бар дыбысын жоқ деп, жоқ дыбысын бар* дейтін уәжді әлі көп еститін боламыз. Құлақ үйренген орыс тілінің дыбыстарынан, көз үйренген орыс тілінің әріптерінен арылтып алу оңай болмайды.

Әліпби ауыстырудың үш деңгейі бар: бірінші - әліпби деңгейі, екінші - таңба деңгейі, үшінші – емле-ереже деңгейі. Егер біз әліпби құрамын өзгертетен болсақ, онда оның ар жағындағы таңба және емле-ережелеріне де өзгеріс ендіруіміз керек. Таңбаға өзгеріс ендіретін болсақ, онда оның емле-ережеге әсері қандай болмақ, алдымен соны ойлап алуымыз керек. Бұл - тіл мамандары мен әдіскерлердің шешетін мәселесі.

Ең жақсы жазу деп ереже-ескертпелері мейлінше аз жазуды айтады. Ондай жазу үлгісі тілдің төл дыбыстары мен төл таңбалар үйлесімін тапқанда ғана құрастырылады. Ендеше, әліпби құрамы дұрыс анықталып, оның таңбалары қазақы реттелсе, емле-ережені жөнге салудың төте жолы ашылады. Сауат ашуды тек сауатты жазу деп түсінбеген жөн, сауат ашу сауатты қазақы дыбыстаудың да амалы болып табылады. Ал сауатты қазақы дыбыстаудың дағдысы қазақы сауатты жазудың арқасында ғана қалыптасады.

Егер тілдің әліпби құрамы дұрыс болса, онда орфографиялық ережелер де өзінен өзі дұрыс болады. Егер тілдің әліпби құрамы бұрыс болса, онда орфографиялық ережелер де ешқашан дұрыс болмайды.

Әлем жұртының жазу үлгілеріне назар салатын болсақ, ең кең тарағаны латын әліпбиі екенін көруге болады. Түркі жұртының ала-ғұла жазу үлгілерін бір ізге тек латын әліпбиі арқылы ғана түсіруге болады. Осыған орай, түркі мемлекеттері ұсынған ортақ әліпби үлгісін басшылыққа алған жөн болады.

Түркі мемлекеттері ұсынған ортақ ӘЛПБИ

A a F f K k Ö ö Ü ü
 Ә ә G g Q q P p V v
 B b Ğ ğ L l R r W w
 C c H h M m S s X x
 Ç ç I ı N n Ş ş Y y
 D d İ i D ɗ T t Z z
 E e J j O o U u

Түркі мемлекеттері ұсынып отырған ортақ әліпби үлгісі түркі жұртының жазуын бірдейлендіру ұлысаралық ынтымақтастығын одан әрі нығайта түсу мақсатын көздеп отыр. Ортақ жазу кез-келген түрік тілінің мәтінін кез келген түрік жұрты оқып-түсіне беруге мүмкіндік береді. Түркі сөзінің оқылымы әртүрлі бола беруі мүмкін, алайда сөздің жазба тұрқына қарап мағанасын оп-оңай түсініп кете беруге болады. Әр тілдің әліпби нұсқасы осы ортақ әліпбидің ішінен алынса деген мақсатпен ұсынылып отыр, сонда бүкіл түркі жазуының жазылым/оқылымы бір ізге түсер еді.

Қазақ тілінің дұрыс әліпби құрамы 28 таңбаға барып тіреледі. Қазақ әліпбиінің бұл үлгісін *ұлттық жоба* деп отырмыз. Өйткені қазақ дыбыстарының әрқайсысына тән өз таңбасы бар.

№№	кирилше	латынша	аталуы	№№	кирилше	латынша	аталуы
1	А а	A a	а	14	Ң ң	D ɗ	ың
2	Ә ә	Ə ə	ә	15	О о	O o	о
3	Б б	B b	бы	16	Ө ө	Ö ö	ө
4	Ғ ғ(-Г г)	Ğ ğ(-G g)	ғы(-гі)	17	П п	P p	пы
5	Д д	D d	ды	18	Р р	R r	ыр
6	Е е	E e	е	19	С с	S s	сы
7	Ж ж	J j	жы	20	Т т	T t	ты
8	З з	Z z	зы	21	У у	U u	ұу
9	Й й	Y y	ый	22	Ұ ұ	Ü ü	ү
10	Қ қ(-К к)	Q q(-K k)	қы(-кі)	23	Ү ү	U u	ү
11	Л л	L l	ыл	24	Ш ш	Ş ş	шы
12	М м	M m	мы	25	Ы ы	I ı	ы
13	Н н	N n	ны	26	І і	İ i	і

Мұндағы *у* таңбасының дыбыс мәнін латын әліпбиінің құрамындағы *w* әрпімен белгілеп беріп отырмыз. Өйткені қазақ тілінде *ерін-еріндік, жуысыңқы, үнді* дауыссыз бар, осы күні оны дауыстымен шатастырып келеміз. Ол дауыссыз халықаралық практикада осы таңбамен беріледі. Ондай дыбыс ағылышын тілінде де бар. Ағылшын тілінде сауатты өсіп келе жатқан жас ұрпақ оны тез аңғарып, жеңіл қабылдайды. Ал орыс тілінде ондай дауыссыз дыбыс жоқ. Қазақ тіліндегі дауыссыз *у/w* мен орыс тіліндегі дауысты *у/u:* дыбыстарын естілім (перцепция) ұқсастығына қарап өзара шатастырып жүргеніміз сондықтан. Тіптен *и* мен *у* әріптерін (дыбыстарын емес) өз алдына дауысты «фонема» деуге де жеттік.

Қазақ тіліндегі кірме сөздер деп жүргеніміздің бәрі орыс тілінің айтылым үлгісіндегі сөздер. Сол сөздерді қазақы айтылым үлгісіне бағындырып аламыз ба, жоқ әлде оның тәркін айтылымын сақтаймыз ба? Егер қазақ тілінің айтылым үлгісіне икемдеп алатын болсақ, онда мәселе оп-оңай шешіле кетеді де сол жоғарыдағы әліпбиіміз толығымен жетіп жатыр, оған ешнәрсе қосып-алып керегі жоқ. Ал, шын мағанасындағы халықаралық сөздерді (орыс тілінің айтылым үлгісіне икемдемей) сол өз латын үлгісіндегі жазылымын ала салуға болады. Күнделікті шет тілін көріп-тыңдап, оқып-жазып жүрген балаға да, ересекке де оның еш қиындығы жоқ. Қайта оқу-әдістемелік тұрғыдан ұтымды болып шығады.

Қазақтың төл сөздерінің жазылымындағы кірме әріптер әліпби тізімінен түгел шығарылып тасталады. Олар:

И У Я Ю Щ Х Ъ

Өкінішке орай, орыс тілінің емле-ережесі арқылы қазақ тілінің төл сөздерінің жазылымына енген *и, у, я, ю* таңбаларының (дыбыстарының емес) әрқайсысын өз алдына дербес дауысты дыбыстар деп қабылдау бар. Көпшілік (тіптен, тіл мамандарының өздері, қазақ тілі пәнінің мектеп мұғалімдері мен жоғары оқу орындарының оқытушылары) осыған әбден ден қойып, психологиялық тұрғыдан мойындап алған. Олай етпеске амалы да жоқ, өйткені мектептен бастап, жоғары оқу орнын бітіргенше оларды дауысты дыбыс деп санасына құя берсе, кімде болса сеніп қалады. Оның үстіне оқу бағдарламалары мен оқулықтар түгелдей осы ережені құптап отыр. Қазақ тілі дыбыстарының құрамына зорлықпен енгізіліп отырған «дауысты дыбыстардың» жөнін табу үшін олар «дауыстыдан кейін дауыссыз болады, дауыссыздан кейін дауысты болады» деген күлкілі ереже ойлап таптық.

Енді кеңінен талдап көрейік.

Морфем талданым:

-**оқы** етістігінің көсемше түрі **оқи** болса, сонда көсемшенің көрсеткіші дауысты **и** дыбысы болғаны ма? Онда көсемшенің бір «көрсеткіші **дауыссыз й [y]**» деген ереже қайда қалады?

-**оқы** етістігінің тұйық рай түрі **оқу** болса, сонда тұйық райдың көрсеткіші дауысты у дыбысы болғаны ма? Онда тұйық райдың «көрсеткіші дауыссыз у [w]» деген ереже қайда қалады?

Ең бастысы, осы жердегі «дауысты **ы** дауысты у-мен алмасады» деп түсіндіретін ереженің барын қайтерсің! Ал **оқы** етістігі дауысты **ұ**-ға (жарайды, тіптен, көз елес **ы** дауыстысы бола қойсын) аяқталып тұрғаны, оған келіп дауыссыз **у[w]** тіркесіп, тұйық рай **оқуу [oquw]** жасалатыны қаперімізге кірмей-ақ қойды.

Қазақтың **ұу** дыбыс тіркесінің естілімі орыстың **у** дауыстысының, қазақтың **ый(-ій)** дыбыс тіркесінің естілімі орыстың **ы(-и)** дауыстысының естілімімен *жалған* ұқсас екеніне сеніп қалғанбыз (жоқ, сеніп қалғансыз!).

Буын талданым:

-**миы** сөзінің буын құрамы **ми-ы** болып, алғашқы буын дауысты **и** дыбысына аяқталып, келесі буын дауысты **ы** дыбысынан басталып тұр ма? Онда қазақ сөзінің ішінде «буын дауысты дыбыстан басталмайды» (А.Байтұрсынұлы) деген ережені қайда қоямыз? Оның үстіне сөз соңында «дауысты буын тұрған деген не?» деп, аң-таң боламыз.

-**суы** сөзінің буын құрамы **су-ы** болып, алғашқы буын дауысты **у** дыбысына аяқталып, келесі буын дауысты **ы** дыбысынан басталып тұр ма? Ендеше қазақ сөзінің ішінде «буын дауысты дыбыстан басталмайды» деген ережені тағы еске сала кетеміз. Оның үстіне «сөз соңында дауысты буын неге тұр?» деп, тағы аң-таң боламыз.

Тасымал талданым:

-**жиын** сөзі **жи-ын** болып тасымалданып, тасымал жігі екі дауыстының арасынан өтіп тұрады ма? Онда «қазақ сөзінің ішінде екі дауысты қатар тұрмайды» деген ережені қайда қоямыз? Оның үстіне «сөз соңында тұйық буын тұрған деген не?» деп, әрі-сәрі боламыз.

-**суық** сөзі **су-ық** болып тасымалданып, тасымал жігі екі дауыстының арасынан өтіп тұрады ма? Ендеше «қазақ сөзінің ішінде екі дауысты қатар тұрмайды» деген ережені тағы қайталаймыз. Оның үстіне «сөз соңында тұйық буын неге тұр?» деп, әрі-сәрінің үстіне дел-сал боламыз.

Көріп отырғанымыздай, аттаған сайын сұрақ белгісі алдымыздан шығып отыр. Бұл – бүгінгі қазақ жазуының, жұмсартып айтқанда, күманды тұстары көп деген сөз.

Сонымен, оқулықтар мен оқу құралдарындағы дауысты аталып жүрген **и, у** әріптеріне «дауысты мен дауыссыздың тіркесін белгілейтін таңба» деген академиялық грамматикадағы ақиқат анықтама берілген. Біз бұл жерде қазақ тілі оқулықтары мен ғылыми грамматикаларында кездесіп жүрген бір-біріне қарама-қарсы пікірлердің негізгілерін ғана келтіріп отырмыз.

Өзара артикуляциялық үйлесімі күшті, естілімі ұқсас болып келетін қысаң дауыстылар мен үнді дауыстылар тіркесінің құрамды бөліктерін ажыратып алу оңай болмайды. Оның үстіне орыс тілінің **ы, и, у** дауыстыларының естілімі мен қазақ тілінің **ый, ій, ұу, үу** дыбыс тіркестерінің естілімі өзара ұқсас болуы да өз әсерін тигізді. Кезінде қазақтың төл сөздерінің құрамында **и, у** таңбаларын жазу туралы тоталитарлық ереже қабылдауға да, сөз жоқ, осы жай себеп болған.

Бүгінгі қазақ жазуына, тек әліпби ауыстыру ғана емес, түбегейлі реформа керек деп жүргеніміз сондықтан. Реформа бір ғана әліпби ауыстырумен тынбайды. Жоғарыда айтылғандай, реформа үш мәселені - дыбыс, әліпби және айтылым емле-ереже (орфоэпия) - бірдей қамтиды: дыбыс – өзге тілдерден бөлектеп тұратын тілдің тұрпат-тұрқы; әліпби (таңба) сол дыбыстың қауызы, басқаша айтқанда, қорғаны мен оққағары; емле-ереже - дыбыстардың басын біріктіріп, сөзді қазақы етіп құрап тұратын дәнекері. Осы үш мәселе бір-бірімен байланысты және қатар шешілмей төл жазу қалыптаспайды. Ал әліпби ауыстыру қазақ жазуына реформа жасаудың алғы шарты және ең төте жолы болып табылады. Егер латын таңбаларын баптап қабылдай алсақ, онда көптеген тіл бұзар әріптер мен емле-ережелер өзінен-өзі түсіп қалады.

Қазақтың төл дыбыстарын түгендеп, соған лайықтап таңба санын ықшамдау А.Байтұрсынұлынан басталған болатын. Сол кезде таңба санын қорғаштап Ахаңның «жағасынан алғандар» болған. Оларға Ахаң «таңбаларды қысқартып, артығын борышыма берейін деп отырған жоқпын» деген екен. Біздің де 42 таңбаны байлығымыз деп масаттанып отырған ағайындарымызға айтарымыз: артық таңбаларды еншілеп кетейік деп отырған ойымыз жоқ.

Сонымен, қазақ тілінің төл дыбыстары: **а, ә, б, ғ(-г), д, е, ж, з, й, қ(-к), л, м, н, ң, о, ө, п, р, с, т, у(w), ұ, ү, ш, ы, і**. Бас-аяғы 26(-28) дыбыс. Осы дыбыстардың сыртында қазақ тілінің дыбыстарын іздеп әуре болмау керек, өзге дыбыс жоқ. Латын әліпбиіне де осы құрамда өткеніміз жөн.

Ұлттық жоба негізіндегі мәтін үлгісін көрейік. Бұл мәтіннен, оны қаншалықты созсақ та, қазақ сөзінің үндесім әуезін, буын тұрқы мен морфеманың дыбыс құрамын, сондай-ақ сөйлем ырғағын бұзып тұрған ешбір белгі табылмайды. Қазақ әліпбиінің ұлттық жобасының арқасында мәтін бір тегіс түзіліп шығады. Ерін үндестігін осы күнгі үлгісінде қалдырдық, алайда бұл - алдағы латын әліпбиіне көшу үстінде ойланатын жай.

ABAY JOLI

Üş kündik joldıñ bügingi, soñğı künine bala şekirt barın saldı. Qorıqtan kün şıǵa atqa mineyik dep asıqqan-dı. Bunı qaladan alıp qaytqalı barǵan aǵaymı Baytastı da tañ atar-atpasta özi oyatıp turǵızıp edi. Kün uzın attan da tüspey, özge

jürğinşilerden oq boyı alda otırған. Key-keyde özine tanıs Köküyirim men Buwratiygen, Taqırbulaq sıyaqtı qonıs-qudıqtardıñ tus-tusına kelgende bala oqşaw şıǵıp, astındaǵı jaraw qula bestisin aǵızıp-aǵızıp ta aladı...

-Mına balanıñ awılǵa asıǵuwin-ay!

Төменде латын таңбалары негізіндегі қазақ тілінің «Ұлттық жоба» оңаша үлгісі беріліп отыр.

Қазақ латын әліпбиінің оңаша «Ұлттық жобасы»

A a	J j	N n	T t
Ә ә	Z z	Ŋ ŋ	W w
B b	Y y	O o	U u
Ğ ğ	Q q	Ö ö	Ü ü
G g	K k	P p	Ş ş
D d	L l	R r	I ı
E e	M m	S s	İ i

Латын әліпбиінің үлгісін дайындап, оны қабылдау ұжымдық әрекет болып табылады. Басқаша айтқанда,

-тіл мамандары тілдің дыбыс құрамын анықтап, әліпби ретін белгілейді, емле-ережесін құрастырады;

-математиктер әрбір дыбыс пен таңбаның кездесім жиілігін есептеп шығады;

-информатиктер компьютер түйметақтасына оңтайлы орналастырудың амалын (бағдарламасын) қарастырады;

-сызбашылар әріп сұлбасының қарапайым үлгісін іздейді;

-әдіскерлер оның сауат ашу дағдысын бағалайды;

-көз дәрігерлері көзтанымға әсерін байыптайды;

-психологтар бала жүйкесіне шақ келу жағын пысықтайды т.с.с., сөйтіп бәріне жұмыс табылады.

Қорытынды орнына:

«Жоба» қазақ сөзінің:

-тіліміздің дыбыс құрамын,

-үндесім әуезін,

-морфем құрамын,

-буын тұрқын,

-тасымал жігін,

-сөйлем (сөйлеу) ырғағын

бұзып жазуға еш мүмкіндік бермейді. «Жоба» мазмұнынан ешқандай тіл бұзар жаңсақ емле-ереже туындамайды.

Осы талапқа сай түзілмеген әліпби жаңсақ болып шығады.

ЖУНИСБЕК А. О КАЗАХСКОМ АЛФАВИТЕ НА ОСНОВЕ ЛАТИНИЦЫ

В статье рассматриваются вопросы правописания казахского языка на латинице. Автор считает, что при трёхуровневом построении казахского алфавита на латинице, при верном подборе состава алфавита, сама собой решится проблема орфографии.

«Проект» не даст возможности неверной передачи звукового своеобразия языка, созвучия, состава морфемы, слога, правил переноса, ритма слова.

Ключевые слова: *исконные звуки, заимствованные звуки, национальный проект, благозвучность гармонии, состав морфемы, размер слога, стык переноса, ритм речи.*

ZHUNISBEK A. ABOUT THE KAZAKH ALPHABET BASED ON LATIN

The spelling of Kazakh in Latin are considered in this article. The author says that at three-level creation of the Kazakh alphabet based in Latin, at right selection of structure of the alphabet, by itself the spelling problem will be solved.

«Project» will not give the chance of incorrect transfer of a sound originality of language, the accord, structure of a morpheme, a syllable, rules of transfer, a word rhythm.

Keywords: *primordial sounds, the borrowed sounds, the national project, a harmony harmony, structure of a morpheme, the syllable size, a transfer joint, a speech rhythm.*

ӘОЖ 811.512.122

I. ЖАНСҮГІРОВТІҢ «ҚҰЛАГЕР» ПОЭМАСЫНЫҢ ТІЛІ МЕН СТИЛЬДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

ТАНАБАЕВ Ғ.Ө., ЫБРАҚ А.

Қазақтың ақыны Илияс Жансүгіровтің өмірі мен ақындық шығармашылығы, стильдік ерекшеліктері мен тілі айрықша. Оның қазақ әдебиетінде алатын орны және өзіне тән ерекшеліктері бар. Ақын І.Жансүгіровті метафоралық стильдің үздік шебері деп айтуға болады

«Құлагер» поэмасын ақын туралы, оның ән-күйі, өлеңі туралы толғаған лирикалы поэма ғана деуге сыймайды. Бұл – негізгі өзегі Ақанның трагедиясы болғанмен, әлеуметтік өмірдің кең саласын қамтыған шығарма, ірі лиро-эпикалық поэма. «Құлагер» – ақынның ақындық өнерінің кемелденіп, биік дәрежеге көтерілгендігіне кепіл боларлық шығарма. Мақалада І. Жансүгіровтің «Құлагер» поэмасының тілі, көркемдік және стильдік ерекшеліктері, бейнелеу тәсілдері кеңінен талданған.

Кілт сөздер: *поэма, эпик ақын, романтикалық леп, нәзік лирикалық сезім, стильдік бейнелер, поэтикалық шеберлік.*

«Құлагер» І.Жансүгіровтің соңғы поэмасы және ақын поэмасының шырқау шыңы болды. Бұл шыңға кең тынысты эпик ақын табиғи жолмен өрмелеп шыққан болатын. Ілиястың бұрынғы «Дала», «Күй», «Күйші» поэмалары «Құлагер» шыңына апаратын сатының баспалдақтары іспетті еді. Расында да, «Құлагер» отызыншы жылдардың ғана емес, осы күнге дейінгі қазақ поэзиясының әлі ешкім аспаған саңлақ шоқысы ретінде өз алдына дара тұр.

Мұның негізгі себебі – І.Жансүгіровтің асқан ақындық шеберлігі, оның сол оқиғаны көркем тілмен әсірелеп, бейнелі теңеулермен, метафоралы сөз қолдану, сөйлем құрылысы, контекст, тілдің экспрессивті-эмоционалды тәсілдерін шебер пайдалана білгендігінде.

Ақан тағдырының трагедиясын халық санасында қалыптасқан күйінде терең түсініп қол ұрған аса талантты Ілияс ақынның поэзиялық құдіретінің шарықтау шегіне байланысты. Турасын айту керек, ол тұста болсын, одан бері де болсын, Ілиястан басқа ақын Ақан мен Құлагер оқиғасын мұншалық кең эпикалық тыныспен, мұншалық терең де нәзік эмоциялық әсермен, мұншалық қуатты интонациямен жеткізе алмайтынына күмән келтіруге болмайды.

Адам тағдырында кейде әлденендей кездейсоқ құбылыстардың арасында әлдеқалай дөп келген біртүрлі қисын, заңдылық бар сияқты көрінеді де тұрады. Мұны ақын поэмасын тілдік құралдармен жетік жеткізуінен анық байқаймыз. Айталық, поэма мазмұнына бойласақ, Ақан тағдыры мен Ілияс тағдырының арасында ешқандай сабақтастық та, қисын, заңдылық та жоқ. Алайда Құлагердің (түпкілігінде Ақанның) дүлдүлдігі мен Ілиястың дүлдүл ақындығының арасында, Құлагердің (оның ар жағында Ақанның) жау қолынан мерт болуы мен Ілиястың жау жаласынан мерт болуының арасында қандай да болса (мейлі, кездейсоқ дейік) үндестік бар сияқты. Сондықтан басқасын былай қойып, алдына ат салмаған Құлагер сықылды Ілиястың кезінде алдына ақын салмаған майталман эпик болуының өзі мұны бейнелі түрде немесе символ ретінде қазақ поэзиясының Құлагері деп алуға толық дәлел боп табылды. Бұл айтылғандардан аңғартынымыз, тіл – көркем шығарманың негізгі элементі, «қаланатын кірпіші».

Ілиястың «Құлагер» поэмасы – өзінің тақырыбы, көтерген мәселесі жағынан сол кезеңдегі қазақ топырағындағы тың туынды. Поэма бірнеше тараудан тұрады. Солардың бірінің арқауы – Ақан. Поэманың бүкіл бөлім-бөлшектерінің басын біріктіріп тұрған – сол. Үздік өнер иесінің трагедиясын көрсету үшін ақын сан алуан оқиға-ситуацияларды іріктеп алған [1, 78 б.].

«Құлагер» поэмасын сырт қарағанда, ақынның сәйгүлік тұлпарының өліміне арналған, соған байланысты туған сияқты.

Ақын Ілияс өзі де:

Әңгіме Ақан емес, Құлагер ғой

Осынан бастамақшы екі сөздің басын, – деп шығармаға өзек болған Құлагер тағдыры дегенді меңзегендей.

«Құлагер» поэмасының кіріспесінде Ілияс айтқан мына бір балама сөздерді ешбір артықтығы жоқ, тура өзі туралы, өзінің ақындық ерекшелігі туралы тауып айтқан тілдік тәсілдер деуге болар еді.

Ұзаққа жүгіретін өрен жүйрік
Секілді тыз етпесе қандай күйбік,
Көсіліп өресі ұзақ поэмаға,

Жай тастап, кең құлаштап желдей жүйіткіп.

«Қазақ поэзиясының Құлагері» – қазақтың атышулы ақыны Ілияс Жансүгіровтің өмірі мен ақындық шығармашылығы мен стильдік ерекшеліктері, тілі айрықша. Ақын І. Жансүгіровті *метафоралық стильдің* үздік шебері деп айтуға болады [2, 62 б.].

1915 жылы жазған «Жанды сөз» деген өлеңінде Ілияс:

Ұйқтап жатқан көңілді өлең түртер,
Қайғы зарын, қуанышын жақсы тінтер.
Жүрегімнің айнасын шаң басқанда,
Орамалым осы өлең бетін сүртер.
Өлең, мақал, жаңылтпаш, ертегі, жыр –
Мұның бәрі жанды сөз, ішінде сыр.
Елдің сәні сақталар жанды сөзбен,
Қай жұрт болсын талассыз осыған құл, –

деп сол тұстың өзінде халықтың көркем сөз өнерінің маңызын өте терең түсінетінін танытқан. Бұл түсінігінен дарынды ақын еш уақытта тайған емес. Кейін өзінің ең соңғы шығармасы «Құлагер» поэмасында да Ілияс ауыз әдебиетін еліге зерттеп жүрген кезін еске алып былай дейді:

Ежелден ескеруші ем елдің сөзін,
Бұлақтың тазалауға тінтіп көзін.
Бар ма деп ашпаған сыр, айтпаған жыр,
Құлақты қырға түріп жүрген кезім.

Бұл – халықшыл ақынның «ел сөзінің» бұлағына деген сүйіспеншілігінің ешқашан кемімгендігінің айқын кепілі.

«Құлагер» поэмасы бұл – Жансүгіровтың ән-күй туралы жазған шығармаларының соңғысы, зәулімі және ең сәулеттісі.

Ақынның осы сарындағы алуан сырлы асыл ой, сезімдерінің тарамдалып келіп құйған кең саласы, терең арнасы. Мұны ақынның өзі де біледі. Поэmanın басындағы «Толғануында» ол өзіне-өзі мынадай талап қояды:

Ұзаққа жүгіретін өрен жүйрік,

Секілді тыз етпеге қақпай күйбік.

Көсіліп өресі ұзақ поэмаға,

Жай тастап, кең құлаштап, желдей жүйткіп [3, 266 б.].

Оңай талап емес. Өзінің күшіне, қиялына, шабытына сенген ақынның биік талабы. Шынында да, «Құлагер» – ерен жүйріктің өресі ұзақ поэмасы болып шыққан шығарма. Бұл шығармаға өзек болған оқиға, осы тараудың басында ескерткендей – Арқаның ардагер әнші ақыны, халықтың сүйікті композиторы Ақан серінің өміріндегі үлкен трагедия. Осы ретте поэманың мазмұнында тарихи шындықтың дәні бар. Бірақ ол – жалаң шындық емес, аңызға айналған шындық, халық сезіміне оранған шындық. Ақын жүрегін тербеткен де – осы тарихи шындық пен халық сезімінен туған аңыз. «Бай, бай, Құлагерім» деп салатын шерлі әнді қазақта кім білмейді, оны естігенде қалың халықтан кімнің сай-сүйегі сырқырамайды?! Бұл бір кезде теңіне қосыла алмай сорлап бара жатқан қазақ қызына: «Лашынға лайық, қарағым-ай, бір құзғынға қор болып барасың ба?» – деп адал жүрегінен аяныш әнін сорғалатқан Ақанның енді өз басы сұм заманнан соққы жеп, жалғыз аты, жан серігі Құлагерден айрылғанда айтқан әні емес пе? Әрине, бұл жайт ақынның сезімін тасытып, қиялын шарықтатқан жәйт екені өзінен-өзі белгілі. Сондықтан да Ілияс поэманың сюжетіне желі етіп Ақан өмірінің Құлагерге байланысты ел аузында аңызға айналған ең бір қайғылы кезеңін алып, шығармасының атын «Құлагер» қойған.

Ақын әуелі оқушыны өзінің кіріспе «Толғануымен» тербетіп алады да, салған жерде тамаша тау суреттерін бейнелейді. Соның ішінде Ақанның туып-өскен жерінің көркі, Ақан өмірінің өрісі және поэма оқиғасының фоны болған керемет Көкшетау образын көз алдына әкеледі:

Көкшетау жер жәннәт жеке біткен,

Бұл сұлу кең далада бойын күткен.

Жомарт тау дастарқанды момақан тау,

Шипа тау тазартатын барлық дерттен.

Осы таулардың ортасында, ғажап әдемі жерлерде бір кезде ерлік құрған, ойын-думан қыздырған жігіттің гүлі, сұлулықтың құмары – әрі әнші, әрі ақын Ақан – ақырында зәрлі өмірден күйініп, безіп, жапанда жалғыз өмір сүреді. Ақанның осы күйін көрсетуден бұрын ақын оқиғаның басталар жерінде сюжет желісінің қазығы іспетті кейіпкер бейнесін жұмбақтай суреттейді:

«Ол күнде осы тауда жалғыз жан жүр,

Дүниеден аулақтаған дабыр-дүбір.

Қара шал қайыңды отыр көлеңкелеп,

Бір қу бас шал үстінде ілулі тұр...»

Қара шал кім? Қайыңға ілулі тұрған қу бас ненің басы? Бұл – түйінді сұрақ! Міне, «Құлагер» поэмасы осы сұрақтың шешімін береді.

Байлық пен биліктен, мансап пен молдалықтан басынан аулақ, тек қана ән мен әсемдікті сүйген, сауық-сайран, жастықты сүйген Ақан өмірде сүйген жары Ақмарқа қызға қосыла алмай, би, болыстардың қудалауымен елден шығады.

Жатталып Ақмарқаның аузында аты,
Телміріп таста отырып жазған хаты.
Жары да, жолдасы да тек біреу-ақ, –
Онысы астындағы жалғыз аты.

Осы жалғыз аты Құлагерді Ақан Ереймендегі Керей Сағынай дегеннің асына апарып, бәйгеге қосады. Бұл жерде ақын аттың суретін орасан үлкен шеберлікпен бейнелеген.

Асқа жиылған жұрт алдына ат салмағын атақты Құлагерге көз тігеді. Мұнда Күреңбай сыншының сөзімен берілген Құлагер аттың сипатын Абайдан кейінгі теңдесі жоқ классикалық сипат деп тану керек. Бұл сипатты тұтас алу мүмкін болмағандықтан, екі-үш шумағын алып көрейік:

Тәует бас, қамыс құлақ, қуарған жақ,
Құлан жал, бұлан мойын, қой жұтқыншақ.
Қоян жон, жазық жая, жауырынды,
Күс топшы, қос шынтағы қалқынқырақ.
Жүрсе де жаздай құры, болмайды тоқ,
Кез жарым кесер баста кесім ет жоқ.
Қақпан бел, қалбағайлы, үңгір сағақ,
Шапса – жел, мінсе – жайсаң, тұрса – селсоқ [4, 289 б.].

Бұл сипатта ат күйттеген елдің саятшыл ат танығыштығымен қабат қаншалықты сыңғыр ақындық күш жатыр десесеңізші. Осы күш тау мен көлдің, ас пен аттың ғана емес, сонымен бірге ат бәйгенің, балуан күрестің әсерлі суретінен және әсіресе поэманың басты геройы әнші Ақанның оңды шыққан поэзиялық образынан айқын көрінеді. Сондықтан асқа жиылған шаршы топтың алдында Құлагерден бұрын өзінің «майда көмей», нәзік әнімен, аққудай әсем танылған дауысты үнімен Ақанның әдемі әуенін көріктеген поэманың «Егес» деген тарауын түгелімен Ілиястың тегеурінді поэзиялық талантының зор айғағы деп бағалау керек. Ақын әнін тыңдаған жұрт мынадай рақатқа батады:

Көкшеден құйылғандай бір бал бұлақ,
Тәтті әнге халық қандай, ел сусындап,
Соққандай жаздын желі Арқа жақта,
Елжіреп жүрек, әнге, жусап құлақ.

Халықтың осындай көмейінен бал ағызған ардақты Ақаны үлкен апатқа ұшырайды. Оның жалғандағы ең аяулысы жалғыз серігі Құлагерді мың үш жүз аттың алдында келе жатқан жерінен Батыраш байдың суық қол қарақшысы қастықпен ұрып өлтіреді.

Бұл сұмдық Ақанды төбеден жай түскендей күйретеді. Онсыз да улы өмірден безіп жүрген Ақан енді жалғыз жұбанышы Құлагерден айрылған соң, шексіз күйзеліп, күңіреніп, Көкшетауға қайтады. Алдына өңгергені – Құлагердің басы, артына мінгескені – атқа шапқан жетімек бала. Нендей кайғылы хал?! Нендей қаралы, әділетсіз өмір?! Қара ниет сұм, қылмысты Батыраш жазасыз кетті. Ақанның аңырап қайтқаны тілдік тұрғыдан көркем суреттеледі.

Міне, «Бай, бай, Құлагерім» дейтін азалы ән осы жолы ақынның ішкі сезімі жан дүниесінен туған. Ол жолдар поэмада төмендегіше суреттеледі:

Бай-байлап «Құлагер» ән бебеу қақты,
Талда құс, белдеулерде бедеу қатты.
Зарлы әнін Құлагердің жылқышылар
Сүйеніп құрығына тындап қапты.
Жолшыбай жол көп елді аралапты,
Бұрылмай бас өңгерген баран атты.
Керең түн, кең даланы күңіrentіп,
Бай-байлап «Құлагерге» бара жатты.

Ақанның трагедиясы феодалдық заманда зар шеккен бүкіл халықтың трагедиясы еді, үздік туған халық таланттарының таптық қоғамдағы табиғи тағдыры еді.

Қайдағы пәле-жаланы жауып, ардақты әншіні ел ортасына сыйғызбаған би, болыстар Ақанның сыртынан көптеген өсектер таратып, оған «пері қаққан», «жын соққан» деген секілді сөздер таңған. Сондықтан Илияс Ақан тағдырын дәл осы сықылды өсекке шалынып мерт болған Пушкин мен Лермонтовтың тағдырына дұрыс ұқсатып, былай дейді:

Лермонтов болмағанмен біздің Ақан,
Кісі ме еді ақындықтан құр алақан?
Ортасын олқы көрген бұл да дара,
Имеген иттерге бас сері, дарқан.

Шынында да, Ақан тағдырының түрі басқарак болғанымен, мағынасы жөнінен қанаушылар қоғамынан таяқ жеген талай сол тәрізді талант иелерінің тағдырымен негіздес екені рас-ақ. Ақан трагедиясының себебі – тек қана Құлагердің өлуінде емес, ол – қанның өскен ортасын билеп-төстеуші «иттерге бас имеген сері, дарқан» ақын және әнші екендігінде. Құлагерді өлтіру Ақанның өміріндегі ең соңғы тірегін сындыру еді, тәкашпар талантты қудалаудың шектен асқан жері еді.

Сондықтан Құлагердің өлімі – Ақанның тірі өлген өлімі. Дүниеден түңіліп, үмітінің бәрі үзіліп, бойындағы бар байлығы дарыны болса, одан да ажыраған шағы.

Жер де жоқ, жалын да жоқ, жақсы ат та жоқ,
Оларды енді көксер мақсат та жоқ.
Күңіренген күні- түні Құлагерге.
Асқақ ән, әсем үнді зар жақ та жоқ.

Сөйтіп сұм заман өзіне қарсы шапқан қандай асыл адамды болса да езіп, таптап келген, ал Ақан да сол сықылды өмір бойы қуғын көріп, мойымай қасарысып келіп, барлық тірегінен айрылғаннан кейін мерт болған өр ақиық еді деген идеялық түйінін Ілияс шығармасында нағыз тілдік құралдармен көрсете білген.

Бұл – поэманың негізгі арқауынан түйілген түйін. Мұнымен қабат басқа да көптеген түйіндердің ұшы бар, көптеген образдар ақын тілінің шеберлігімен берілген. «Күй» мен «Күйшінің» кейіпкерлері тар шеңберде, бір ізбен ғана алынған болса, «Құлагерде» кең алқап, көп сүрлеуді көреміз. Мұнда халық өмірі, тұрмысы, әдет-ғұрпы, дала табиғаты, әлеуметтік қайшылықтар кең өрісте ауқымды суреттелген.

Сондықтан да «Құлагер» поэмасын ақын туралы, оның ән-күйі, өлеңі туралы толғаған лирикалық поэма ғана деуге сыймайды. Бұл – негізгі өзегі Ақанның трагедиясы болғанмен, әлеуметтік өмірдің кең саласын баяндаған шығарма, ірі лиро-эпикалық поэма. «Құлагер» – ақынның ақындық өнерінің кемелденіп, биік дәрежеге көтерілгендігіне кепіл боларлық шығарма.

Мұндағы аса сұлу картиналар, айқын әдемі образдар, шындықтан туған романтикалық леп, нәзік лирикалық сезім, серпінді кең эпикалық құлаш, құнарлы, бай тіл, шебер ұйқас, ондағы автордың өзіне ғана тән тілдің стильдік бейнелері, суреттеулері, бір буынды қара өлеңнің үлгілері «Құлагер» поэмасын шын мағынасында «Жансүгіров шығармашылығының биік шыңы» деуге толық дәлел бола алады [5, 78 б.].

Ақынның:

Тегінде кәріқұлақсын, сұңғыласың,
Сондықтан сұлу сөзді жыр қыласың.
Соғайын сөзіммен бір сұлу сарай,
Я көрсін, я көрмесін тұрғыласым.

деген сүйкімді уәдесін тұрғыластары да, кейінгі ұрпақтары да ойдағыдай орындалған ардақты борышы деп қабылдайды.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Нұртазин Т. Шеберлік туралы ойлар. – Алматы. «Жазушы», 2012. №5. – 88 б.

2. Әлімбаев М. Өрнекті сөз – ортақ қазына. – Алматы, 1967.
3. Мұсабекова Ф. Қазақ тілінің практикалық стилистикасы. – Алматы: «Мектеп», 1982.
4. Жансүгіров І. Шығармалар жинағы. 1, 2-том. – Алматы: «Көркем әдебиет» баспасы. – 1960
5. Бектаева Ш. Қазақ тілі стилистикасынан методикалық талдау. – Алматы, 1997

ТАНАБАЕВ Г.У., ИБРАК А. ЯЗЫКОВЫЕ И СТИЛИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПОЭМЫ «КУЛАГЕР» И ЖАНСУГУРОВА.

Жизнь, творчество, язык и стиль казахского поэта И.Жансугурова особенны. Поэма «Кулагер» занимает важное место в казахской литературе. И.Жансугуров – мастер использования метафоры. Поэма «Кулагер» не является обычной лирической поэмой, где красочно описана жизнь и чувства поэта. Хотя в основе произведения лежит трагедия Акана, поэма характеризуется как лиро-эпическая, где охвачена социальная сторона жизни казахов. «Кулагер» – произведение, которое доказывает, что автор достиг художественного совершенства.

В статье рассмотрены языковые и стилистические особенности поэмы «Кулагер» И.Жансугурова.

***Ключевые слова:** поэма, поэт-эпик, тонкое романтическое чувство, стилистический образ, поэтическое мастерство.*

TANABAEV G. U., IBRAC A. LINGUISTIC AND STYLISTIC FEATURES OF I.ZHANSUGUROV'S POEM «KULAGER».

Life, creativity, language and style of Kazakh poet I.Zhansugurov is special. The poem «Kulager» has an important place in Kazakh literature. I.Zhansugurov is a master the use of metaphor. «Kulager» is a simple lyrical poem in which colorfully describes poet's life and feelings. Although the basis of work is the Akhan's tragedy, it is a lyric-epic poem, which includes the social side of Kazakhs' life. «Kulager» is a work, which shows that the author has reached perfection.

The article describes the linguistic and stylistic features of I. Zhansugurov's poem «Kulager».

***Keywords:** poem, poet, epic, subtle romantic feeling, stylistic image, poetic skill.*

КӘСІПТІК БІЛІМ, БЕЙНЕЛЕУ ӨНЕРІ. МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ СПОРТ

УДК 782

**КЮЙ В ДРАМАТУРГИИ ОПЕРНОГО ПРОИЗВЕДЕНИЯ
(НА ПРИМЕРЕ ОПЕРЫ «КУРМАНГАЗЫ»)**

ДЖОЛАМАНОВА Г. ДЖ.

Статья посвящена изучению драматургических функций кюя в рамках оперы как синтетического театрально-сценического жанра. Изучены его возможности как средства художественного обобщения, роль в развитии драматического конфликта, в обрисовке художественных образов, создании жанрово-бытового и психологического фона действия. Указывается на изменение структуры образного содержания первоисточника, связанного с влиянием на него драматических методов развития, реализацией присутствующих в кюях элементов театральности и внемузыкального начала.

Ключевые слова: драматургия оперы, национальные традиции, домбровский кюй, художественный образ.

Опера Ахмета Жубанова и Газизы Жубановой «Курмангазы» занимает особое место в казахском оперном искусстве с точки зрения претворения национальных традиций. Посвященная образу великого казахского кюйши Курмангазы и насквозь пропитанная интонациями его кюев, она является примером глубокого и последовательного претворения особенностей этого жанра народной инструментальной музыки в рамках сценического музыкально-драматического произведения.

Синтетическая театрально-сценическая природа оперного жанра определила некоторые характерные особенности претворения кюев.

Остановимся на наиболее важных из них.

Прежде всего, необходимо отметить, что опера открыла новые возможности для реализации присутствующих в кюях элементов театральности и внемузыкального начала. Включаясь в контекст оперного действия, этот жанр вступает во взаимодействие с такими важными элементами оперы, как слово, жест, сценическое действие. В результате этого, изменяется семантическая наполненность тематизма кюя, который подвергается своеобразному жанровому «переинтонированию», переосмыслению.

В рамках оперы, прежде всего, широко реализуются возможности кюя как средства художественного обобщения. Органичность включения его в оперу в этом качестве предопределена известными эстетическими особен-

ностями кюев, которые Б.Асафьев определил как «этически высокая настроенность», «серьезность, строгость», «высокое обобщение в сочетании с эмоциональной отзывчивостью и мудрой философской созерцательностью». [1, С. 102]

Умение быстро схватывать явления действительности, постигать их сущность и отображать их в своем творчестве неоднократно отмечал и А. Жубанов в искусстве Курмангазы. Именно эта способность к глубоким обобщениям в сочетании с исключительной широтой образного содержания кюев сделала возможным их многообразное применение в опере как важного драматургического средства.

Кюи в опере «Курмангазы» активно участвуют:

а) в создании фона действию, как жанрово-бытового, так и психологического;

б) в обрисовке художественных образов;

в) в развитии драматического конфликта и др.

При использовании кюя в качестве жанрово-бытового фона он реализует, прежде всего, присущие ему как продукту устной культуры связи с внехудожественным, внемузыкальным контекстом.

Участвуя же в создании художественных образов и в развитии драматического конфликта кюй передает «выразительную наполненность» жанра, представляя относительно самостоятельное обобщение. Можно сказать, что с реализацией именно этой его важнейшей эстетической закономерности (способности к обобщению, философскому осмыслению конкретных жизненных явлений) связаны наиболее яркие и драматургически значимые эпизоды оперы «Курмангазы». Так, кюй здесь может служить для обобщения определенного этапа в развитии действия или выражения основной идеи произведения (пролог, эпилог – кюй «Адай», «Ксен ашкан»). Иногда драматургическая значимость кюевого эпизода проявляется и в его способности самостоятельно представлять действенную сторону спектакля, как бы «перенимая» на себя часть действия. Такова функция кюя «Серпер». В опере нет изображения сцены побега Курмангазы из тюрьмы, ее заменяет решенное оркестрово-хореографическими средствами обобщенно-символическое выражение одной из главных идей произведения – утверждение неукротимого стремления человека к свободе.

Особенностью драматургии оперы «Курмангазы» является сочетание эпического и драматического начал. С драмой ее связывает наличие драматического конфликта, который концентрируется, главным образом, в диалогических и ансамблевых сценах. Но композиция оперы складывается не только из ситуаций действия, но и ситуаций-состояний, в которых раскрывается психологическое состояние героев, их мысли и переживания.

Образно-сюжетная подвижность (как признак драмы) сочетается здесь с образно-смысловой обобщенностью (как признаком эпики), прочувзованностью каждого момента действия. Это проявляется в развернутых эпизодах-отступлениях, монологических высказываниях героев и т.д.

Жанровое содержание первоисточника подвергается в опере как бы «вторичному обобщению», при котором можно наблюдать своеобразный синтез методов, сложившихся, с одной стороны, в искусстве устной традиции, с другой – в европейском музыкально-драматическом искусстве. Так, в хоровой сцене из 3 действия кюй «Ксен ашкан» используется как средство самовыражения героя и связан с формированием в сознании героя действенного решения: Курмангазы решает на побег. Обобщенно-философский характер высказывания сочетается в данном номере с внутренней динамикой, результативностью движения эмоции, постепенно переходящей в новое качество. В действенности рассматриваемого эпизода, в его узловом значении ощущается влияние драматических методов мышления, характерных для оперного жанра. [3, С.88]

Своеобразное решение синтеза указанных принципов художественного обобщения (национальных и европейских) можно найти во 2-ой картине первого акта оперы, где используется кюй «Ақсақ киік». В рассматриваемой картине (Курмангазы находится в тюрьме после ареста) в сознании героя всплывает случай на охоте с раненым куланом, явившийся поводом для сочинения кюя. Образ хромой сайги вызывает у героя горестные размышления о судьбе своего обездоленного и страдающего народа. Автор оперы находит здесь оригинальный и художественно впечатляющий прием, как бы «расслаивая» внешний, событийный, и внутренний, глубинный смысл содержания домбрового первоисточника и воплощает его в двух, следующих друг за другом, номерах – хореографической сцене, рисующей картину охоты и Монологе Курмангазы, передающем его размышления. В первом – акцент делается на программно-изобразительном начале и сопровождается показом сценического действия, во втором – на раскрытии внутреннего слоя содержания и выражается в медленно-сосредоточенном раздумье.

В оркестровом номере характеристичность, образная ассоциативность музыки достигается средствами синкопированного, нерегулярного ритма, как бы передающего бег хромой сайги. Тематическое развитие направлено к возрастанию индивидуализации, конкретности в результате вариантного развития исходного тематизма.

Монолог Курмангазы – относительно замкнутый в образном и музыкально-структурном плане номер, отражающий сложную гамму чувств героя и смены его душевного состояния: напряженно-сосредоточенное раздумье,

лирическую взволнованность, протест и мужественную решимость. Интонационно-тематическая связь вокальной партии Курмангазы с домбровым первоисточником здесь более опосредована, чем в предшествующем оркестровом эпизоде. Она проявляется, главным образом, через раскрытие семантики, содержащейся в его тематизме интонации «вопроса». Эта интонация, завуалированная в домбровом кюе ритмом скачки, является сквозной в монологической сцене и приобретает различные оттенки: от сомнений, поисков разрешения мучительного вопроса до глубоко эмоциональных восклицаний, подчеркивающих ее восходящий, вопрошающий характер.

Таким образом, подвергая кюй Курмангазы яркой театрализации (сцена охоты), авторы в то же время раскрывают глубокую философскую сущность его содержания. Для этого используется сценическая дуплановость с активным переключением средств художественного воздействия: от конкретно-смыслового (программно-образительные, хореографические средства) к обобщенно-эмоциональному. Проявляющаяся здесь ассоциативность, метафорическая образность отражает одну из важнейших черт композиторского мышления.

Важная функция кюя как средства, несущего в себе определенную содержательную информацию в опере, заключена также в создании музыкальных образов. В целом, в «Курмангазы» преобладают цельные, непротиворечивые образы. Это еще раз свидетельствует о присутствии эпического начала в драматургии оперы. Прежде всего, это касается образа главного героя оперы. Из всего разнообразия индивидуальных черт кюйши автор развивает, подчеркивает наиболее существенные с точки зрения эпико-драматического произведения черты, которые придают образу цельность, гражданскую и общественную значимость.

Курмангазы показан в опере во взаимоотношениях с матерью (Алкой), в столкновениях с царской властью, в размышлениях наедине с самим собой. При всем этом доминирующими в его характеристике остаются героико-драматические черты, преобладание возвышенного над обыденным. Естественно, что это накладывает отпечаток на выбор выразительных средств и трактовку используемых кюев («Аман бол, шешем, аман бол», «Кішкентай» и др.) Вокальная речь Курмангазы в наиболее значимых высказываниях (ария и монолог из 1 действия, ария из 3 действия) носит эмоционально-приподнятый, декламационный характер с преобладанием драматического типа речи — со сменой темпов, драматической насыщенностью, напряженностью тесситуры. Не случайно и само привлечение жанра монолога и близких ему по музыкально-стилистическим средствам форм (ария 3 действия).

Взаимоотношения Курмангазы с другими действующими лицами своеобразно отражаются в интерпретации первоисточников – кюя «Ақбай» (линия Курмангазы – Акбаев), кюй «Қайран шешем» (Курмангазы – Алка), «Перовский марш» (Курмангазы – Перовский) и т.д. Интонации одного и того же кюя в вокальных партиях этих действующих лиц могут приобретать различную эмоциональную окраску в зависимости от сценической ситуации.

Характерность образа или сценической ситуации в опере нередко подчеркивается звучащим в оркестре или в вокальной партии интонационным оборотом, обладающим конкретной семантической выразительностью. В определенном смысле здесь можно говорить о лейтмотивном использовании кюевых интонаций. Так, интонации кюя «Ақбай», ассоциирующиеся с образом Акбаева, звучат не только в его вокальной партии, но и в партиях Курмангазы и Перовского (при упоминании о нем). К этому располагает и наличие в тематизме первоисточника нескольких тематических образований. Для характеристики образа Акбаева используется начальная тема домбрового кюя, отличающаяся сдержанно-суровым, сумрачным характером. Вокальная речь его отличается некоторой тяжеловесностью, однотипностью ритмических структур. Возвышенно-приподнятому, декламационному характеру высказываний Курмангазы же больше отвечает тематизм среднего и кульминационного разделов кюя.

Эпизод «Көбік шашқан» содержит конкретизацию образно-эмоциональной выразительности, которая происходит в результате реализации заложенного в первоисточнике программного начала. В соответствии с характером используемых здесь кюев (преимущественно эпико-драматического содержания), подобная трансформация связана с более открытым выражением драматического начала. Повышение экспрессивности интонаций сопровождается обострением внутритематического контраста в тематизме кюев, который иногда перерастает в образно-драматургический контраст отдельных эпизодов и разделов формы.

Усиление экспрессивных качеств тематизма наблюдается и при выражении напряженного развития какого-либо одного эмоционального состояния, воплощенного не как нечто статическое, а непрерывно развивающееся, разрастающееся. Пример тому – указанный выше хоровой эпизод на основе кюя «Кісен ашқан». Целенаправленное саморазвитие исходного эмоционального состояния в нем является драматургической основой композиции.

Можно сказать, что введение кюя с его преимущественно эпическим модусом в музыкально-драматическое произведение (оперу) зачастую влечет

за собой такое изменение структуры образного содержания первоисточника, которое связано с влиянием драматических методов развития.

Характер сюжетно-сценических ситуаций или создаваемых в опере музыкальных образов также влияет на особенности выразительных средств, используемых при разработке кюев, в особенности, на выбор конкретных оперных форм и жанров. При этом происходит взаимодействие национального традиционного жанра с их эстетической основой. В результате, в образной структуре первоисточника могут акцентироваться различные черты: повествовательность («Баллада об Исатае»), философское обобщение или субъективное начало (Монолог и ария Курмангазы, хоровые эпизоды из 3 действия), конкретный программный замысел (симфонический эпизод на основе кюя «Аксақ киік» из 1 действия), драматическая конфликтность (сцены Акбаева и Курмангазы в 1 действии, сцена Перовского, Акбаева и Курмангазы во 2 действии и др.)

Таким образом, домбровые кюи Курмангазы в качестве элемента более сложного жанра профессиональной музыки – оперы – участвуют в формировании художественного содержания на уровне целостности. И органичность включения их в художественную структуру оперы во многом определяет силу их воздействия.

ЛИТЕРАТУРА

1. Б. Асафьев. 3 Статьи о казахской музыке.// О народной музыке «Музыка», 1987г.
2. Аманов Б. Ж., Мухамбетова А. И. Казахская традиционная музыка и XX век. //Алматы, 2002. С.119-153, 217-229.
3. Джоламанова Г.Д. Казахский кюй и его претворение в вокальных оперных формах. // Materiały XII międzynarodowej naukowi-praktycznej konferencji «naukowa myśl informacyjnej powieki -2016» 07 - 15 marca 2016 roku volume 9 filologiczne nauki historia filozofia przemysł nauka i studia 2016

ЖОЛАМАНОВА Г.Ж. ОПЕРАЛЫҚ ШЫҒАРМАЛАР ДРАМАТУРГИЯ-СЫНДАҒЫ КҮЙ (МЫСАЛЫ «ҚҰРМАНҒАЗЫ» ОПЕРАСЫ)

Мақалада кюйдің драматургиялық функцияларын, операның синтетикалық, театрлық шеңберінде зерттеуге арналған. Оның көркемдік жалпылама құралы, драмалық қақтығыстарды дамытудағы ролі, көркемдік бейнесін бейнелеу, жанрлық-тұрмыстық және психологиялық фон жасауға арналған мүмкіндіктері зерттеледі. Бұл бастапқы дереккөздің дамытушы драматикалық әдістердің әсерінен бейнелеу құрамының өзгеруі, театрлылықтың элементтеріне және кюйдегі болған музыкалық емес негізге әсер ететінін көрсетеді.

Кілт сөздер: опера драматургиясы, ұлттық дәстүрлер, домбыра, көркем сурет

ZHOLAMANOVA G.ZH. KUY IN THE DRAMATICS OF OPERATIONAL WORK

The article is devoted to the study of the dramatic functions of kuy in the framework of the opera as a synthetic and theatrical genre. Its possibilities as a means of artistic generalization, a role in the development of a dramatic conflict, in the depiction of artistic images, the creation of a genre-household and psychological background for action are studied. It points to a change in the structure of the figurative content of the primary source, connected with the influence of dramatic methods of development on it, the realization of the elements of theatricality and the non-musical nachala that is present in the kuy.

Key words: opera drama, national traditions, dombra, artistic image

ӘОЖ 372. 8:39

ҰЛЫ ДАЛА ФИЛОСОФИЯСЫ

КЕМЕШЕВ Д.А., ЕРНАЗАРОВА Ж.А.

Тұлға қалыптастыруда дала философиясының тәрбиелік мәні көрсетілген. Оның ішінде әлемнің екінші ұстазы атанған Әл-Фарабидің философиялық еңбектері орта ғасыр кезеңінде ұлы дала өркениетінің тамаша ғылыми-теориялық негізін жасауы. Ғұламаның ғылыми-теориялық трактаттары сұлулық пен өнердің әлемді философиялық тұрғыда тұтас ақиқат түрінде қабылдауды дәлелдегендігі талданады. Өнер – кең ауқымды терең ойды қажет ететін дүние, сондықтан логика, эстетика, поэзия, музыка, педагогика, анатомия, акустика т.б. бөле-жара қарастыруға болмайтын дүние екендігі айтылады.

Қоршаған заттардың көркемдік тұрғысынан ойша қабылдау суреткердің шығармашылық қабілетінің ұшқырлығы екенін айтады. Керемет көркем дүниені адам өзі жасап шығарады, басқа жақтан келмейді. Адам өмірінде барлық болмысымен бақытты болуға, сұлулыққа ұмтылады. Табиғатта сұлулық болғанымен оны ұлы адамдардың қажырлы еңбегімен жасап шығарады. Сұлулық табиғатта мәңгі және бірінші, ал жақсы мен сұлулықты адам жасайтындығы жайында қарастырылған.

Кілт сөздер: дала философиясы, салт-дәстүр, ұлттық салт-дәстүр, өнер, гуманист-философ, эстетикалық талғам.

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Мәңгілік ел Қазақстанның 2050 стратегиялық дамуы атты Қазақстан халқына арнаған жолдауында Еліміз жаңа тарихи кезеңге аяқ басты, Қазақстанның Үшінші жаңғыруы қайта түлеудің айрықша маңызды екі процесі – саяси реформа мен экономикалық жаңғыруы қолға алынды. Әлемдегі ең дамыған 30 елдің қатарына қосылу.

2004 жылы «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында Қазақстан аумағындағы тарихи-мәдени ескерткіштер мен нысандар жаңғырды.

2013 жылы «Халық – тарих толқынында» бағдарламасы арқылы әлемнің ең белді архивтерінен төл тарихымыз жиналып зерттелді.

Жаңа тұрпатты жаңғырудың ең басты шарты – сол ұлттық кодыңды сақтай білу. Сонымен бірге, рухани жаңғыру ұлттық сананың түрлі полюстерін қиыннан қиыстырып, жарастыра алатын құдіретімен маңызды.

Қазақ елінің жасампаздығы бүгінгі күн мен жарқын болашақтың көкжиектерін үйлесімді сабақтастыру ұлт тұғырнамасы.

Қазіргі таңда жеке адам ғана емес, тұтас халықтың өзі бәсекелік қабілетін арттырса ғана табысқа жетуге мүмкіндік алады.

Халқымыз ғасырлар бойы туған жердің табиғатын көздің қарашығындай сақтап келді.

Ұлттық салт-дәстүріміз тіліміз, әдебиетіміз бен өнеріміз, ұлттық рухымыз бойымызда мәңгі қалуға тиіс.

Біз жаңғыру жолында бабалардан мирас болып, қанымызға сіңген, бүгінде тамырымызда бүлкілдеп жатқан ізгі қасиеттерді қайта түлетуіміз керек [1].

Қазіргі қоғамда шынайы мәдениеттіліктің белгісі орынсыз сән-салтанат емес. Керісінше, ұстамдылық, үнемшілдік пен орынды пайдалану көргенділікті көрсетеді.

Ұлттық жаңғыру деген ұғымның өзі ұлттық сананың кемелденуін білдіреді. Біріншіден, ұлттық сананың көкжиегін кеңейту. Екіншіден, ұлттық болмыстың өзегін сақтай отырып, салт-дәстүрімізді, музыка мен әдебиетімізді әлемге таныту.

Замана үрдісінен қалмай алдыңғы қатарлы дамыған елдермен тереземіз тең қадамымыз нық, бәсекеге қабілетті ел болу. Осы орайда «Жаңа гуманитарлық білім. Қазақ тілінде 100 жаңа оқулық» жобасын қолға алу. Студенттерге толыққанды білім беруге қажетті барлық жағдайды жасауға тиіспіз. Қазақ мәдениетін әлемге паш ету философия, психология мен этнопедагогиканың орны орасан зор. Бұл – білім саласындағы жаһандық бәсекеге неғұрлым бейімделген мамандарды даярлау деген сөз.

Адамзат пен ғаламат – уақыт пен кеңістікке бағынары даусыз. Мәдениет адами қасиеттерді ұштастыратын тылсым дүние. Қазақ мәдениетінде ақындар мен жыраулар, хандар мен қолбасшылар, билер мен серілер өздері өмір сүрген дәуірінің майталмандары. Олар шынайы білімнің еркін ойлау мен ізгілік жолында қажырлы еңбек етіп тер төкті.

Қазақ мәдениетінде майталмандар шынайы патриотизмнің, халқына сүйіспеншілігін, оның бақыты, мүддесі және болашағы үшін күресуге дайын және оған жету жолдарын анықтап отырды. Қазіргі таңда қазақстан мәдениеті

әлемдік мәдениетке тікелей әсер етуде. Қазақ мәдениетінің дамуы тарихи кезеңдерге қарамастан ұлттық мәдениетімізді жан-жақты терең философиялық тұрғыда қарастырып әлемдік деңгейге шығу мақсатында қажырлы қадам басудамыз.

Мәдениеттің өзекті бөлігі – өнер. Тастағы таңбалардан бастау алып, мәңгілік туындыларымен жалғасқан, халықтың шығармашылық рухынан туған жасампаз сұлу дүниелері арқылы мәдениеттің рухын сезіне аламыз. Шынында да өнер мәдениеттің алтын қазынасы, адамның ұлылығын білдіретін ғажап көріністердің бірі – оның әсемдікке, сұлулыққа ұмтылуы. Мәдениет – адам әлемі, адамдық парасат, ақыл-ой, ізгілік пен әдемілік дүниесінен құралған.

Әлемнің екінші ұстазы атанған Әл-Фарабидің философиялық еңбектері орта ғасыр кезеңінде ұлы дала өркениетінің тамаша ғылыми-теориялық негізін жасады. Ұлы дала ғұламасы Әл-Фараби түркі тілдес халықтардың өнері мен поэзиясының терең философиялық ойының адам жан-дүниесінің сұлулығы мен табиғат үйлесімділігінің сырын аша білді. Ұлы дала топырағы негізінде мәдениеттің бастауын ала отырып ежелгі өркениеттің көркемдік ерекшелігімен салыстырды. Әл-Фарабидің (поэзия, музыка, живопись, архитектура мен би өнері т.б.) эстетикалық көзқарасы сұлулық пен өнердің дамып жетілген ғылым екені әлем ғалымдары әлі зерттеуде. Ғалым өнерге терең философиялық ой негізінде зерттеп іргелі ғылымға негізделген. Ғұламаның ақиқатты бейнелеуі материалдық тұрғыда шығармашылықты қарқынды терең ақылмен еңбек етуді айтады.

Орта Азия және Қазақстан өңірінде дәстүрлі мәдениеттің дамуы ежелгі өркениеттің ажырамас байланысын байқаймыз. Осы мәдени мұралардың әлемдік деңгейдегі ақын, музыка мен ауыз әдебиетінің ғұламаларының еңбектері ұшан теңіз. Бұл кезеңдерде этика мен эстетиканың негізін қалаушылардың бірі Әл-Фараби еді. Ғұламаның ғылыми-теориялық трактаттары сұлулық пен өнердің әлемді философиялық тұрғыда тұтас ақиқат түрінде қабылдауды дәлелдеді.

«Өнер – айна моделі» дейді данышпан терең ойда қорытындыланып жарыққа шығару. Ақиқатты тұтас дүние ретінде қабылдау. Адам баласы о бастан бақытқа ұмтылуда. Сұлулық табиғатта тұнып тұрған жаратылыс болғанмен адам оны дүниеге әкеледі.

Әсемдік әлемде мәңгі. Бірінші – табиғат, екінші – әсемдікті адам жасайды. Адам бақыты мен адами қасиеттерінің ақыл-ой күдіретінің күші тек адам екендігін айтады. Ұлы дала ғұламасы Әл-Фараби орта ғасырдың екінші ұстазы атанған ғалым сұлулықтың генезисін философиялық оймен тұжырымдады. Эстетикалық концепциясы табиғаттың тамаша сұлулығы ол – заттардың бояу мен форманың гормониялық тұрғыда қабылдауы. Ғалам

гармониялық жүйеде қозғаласта бола отырып сұлулықтың қайнар – көзін жасайды.

Өнер – кең ауқымды терең ойды қажет ететін дүние, сондықтан логика, эстетика, поэзия, музыка, педагогика, анатомия, акустика т.б. бөле-жара қарастыруға болмайтын дүние. Әл-Фараби ежелгі ғұламалар Аристотельдің, Евклидтің еңбектеріне терең зерттей келе ғылыми негіздеп ол келе Шығыс пен Европаның дамуына үлкен әсерін тигізді. Әл-Фараби көп қырлы ғұлама өнерпаз, ақын, музыкант, музыка зерттеуші, геометрия, математика, физика, астрономия, философия, психология, педагогика т.б. ғылымдарды жете меңгерген. Ұлы адамдар мың жылда бір келеді дегендей қазақ топырағынан шыққан ойшыл данышпан Абай мен Әл-Фараби арасы шамамен мың жыл. Осы екі алып тұлғаның алып сипаты мен рухани сабақтастығын ұрпағымызға жеткізу азаматтық борышымыз. Заман ойшылы М.Әуезовтың рухани қайнар көз деп қазақ халқының көнеден келе жатқан мәдениеті мен өнері.

Гуманист – философ Әл-Фараби өнерді тарихи эволюциялық дамудың көрінісі ретінде қарастырады. Өнерді адамның рахатқа бөленуін тек бір адамның немесе халықтың жетістігі емес ол бүкіл адамзаттың жеткен жетістігі деп санайды ғұлама ғалым. Әл-Фарабидің латын тіліндегі қолжазба еңбектері XI-XII ғғ. Оксфорд, Париж бен Мадридта сақталған. Әл-Фараби Аристотелдің бүкіл логикалық білім жүйесін кеңітті. Эстетикалық талғамның дамуы логикалық жүйе негізінде құрылмаған жағдайда көркем өнер туындысы шығуы мүмкін еместігін айтады. Суреткер табиғатынан дарынды және логикалық ойлауы мен қажырлы еңбек етпесе онда керемет дүние жасай алмайды. Адам логикалық өнер арқасында әлемді эстетикалық тұрғыда қабылдайды.

Ұлы дала ғұламасы Әл-Фараби көне грекия эстетикасын еңбегіне арқау ете отырып дамытты. Эстетикалық ұғымның негізгі түпнұсқасы табиғат ақиқатын дәлелдеп, идеялық көзқарасқа теріс баға берді. Қоршаған ортаның ақиқат екенін «Өнер поэзиясының каноны трактаты», «Өнер поэзиясы жөнінде» атты ғылыми еңбектерінде дәлелдейді. Қоршаған заттардың көркемдік тұрғысынан ойша қабылдау суреткердің шығармашылық қабілетінің ұшқырлығы екенін айтады. Керемет көркем дүниені адам өзі жасап шығарады, басқа жақтан келмейді. Адам өмірінде барлық болмысымен бақытты болуға, сұлулыққа ұмтылады. Табиғатта сұлулық болғанымен оны ұлы адамдардың қажырлы еңбегімен жасап шығарады. Сұлулық табиғатта мәңгі және бірінші, ал жақсы мен сұлулықты адам жасайды [2].

Жастарға білім берумен қатар жан-жақты дамуы, философиялық ойын, танымдық және шығармашылық қабілеттілігін қалыптастыру негізгі мәселе. Жастардың дүниетанымын дамыту үшін оларға адамзат жинақтаған білімдер, біліктер мен дағдылардың жүйесін меңгерту керек. Білім беру мазмұны

жоғары мектеп алдына қоятын ағымдағы және болашақ мақсаттары арқылы айқындалады. Айта кететін жайт, оқу мазмұны әрқашан саяси, идеологиялық күрес сахнасы. Саяси күштер мектеп арқылы барша қоғамға өз ықпалын таратуға тырысады. Оқу мазмұны қоғамның әлеуметтік-экономикалық және ғылыми-техникалық қажеттіліктеріне сай қалыптасады. Еліміздің тәуелсіздігі, Республикамыздағы әлеуметтік-экономикалық және саяси өзгерістер мектеп түлектері жаңа қоғам құруға, мәдени және рухани өрлеуге дайын болуын талап етеді. Білім мазмұнына әлеуметтік және ғылыми жетістіктер деңгейі де өз әсерін тигізеді. Қоғамның дамып, жаңаруына, ғылыми жаңалықтардың өсуіне байланысты оқу бағдарламалары қайта қаралып латын әліпбиіне көшу өте орынды. Білім беру саласын демократияландыру, гуманитарландыру, ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтарды меңгеруге сай білім беру саласының құрылымына, мазмұнына, сипаты мен оқу жоспарына, оқу бағдарламасы мен оқулықтарға өзгерістер енгізілді. Осы орайда өнер саласын оқыту барысында қойылатын негізгі талаптар:

- жастардың философиялық ой-өрісін кеңейту;
- психологиялық сезімталдығын дамыту;
- патриотизмдік тәрбиенің мәнділігін тереңдету;
- көркемдік білім беру;
- эстетикалық талғамын дамыту;
- ғылыми-шығармашылық қабілетін арттыру.

Өнерде шындықты көрсететін өзіндік ерекшелік көркемдік өнер, оның формасы мен тұтастығында өзіндік мазмұнды көрсетеді. Осы өзіндік тұтастық пен индивидуализм, рационалды және эмоционалды, сезімдік - нақтылық, көркемдік образдар түсінігін сипаттайды. Өнер- нақты шындық, көркемдік шындыққа айналған өмір шындығын іске асырады. Осы орайда отандық өнер өкілдері қоршаған әлем мен күнделікті өмірді үнемі өзгерістерімен бейнелеп, өздерінің бірізеттік әсерін көрсетуге тырысты. Өнер жаңашылдық жаршысы, өмірді тікелей бақылау, тарихи оқиғаларды бейнелеу жүйесі қалыптасты. Табиғат пен адам арасындағы тылсым дүниенің қайталанбас байланысын сезінді, табиғаттың шексіз бояу байлығы, ортада көлемді форманың жоғалуы, жарық және әуе вибрациясын жасады. Бұған колористік реформа әсер етті, – таза күн спектрі түсіне күрделі тондарды жағу, бұл түстік көлеңкемен рефлекстермен ашық, желпінген кескіндемені тудырды. Қоғам, адам және қоршаған ортамен қарым-қатынасы, шындықты эстетикалық қабылдаудың бекітілуі, табиғаттың барлық сұлулығын нәзік сезінуін байқатты [3].

Көркемдік идея – суретшінің философиялық ойы, оның идеялы – шығармашылық концепциясы, оның әлем мен адамға деген қарым-қатынасын

білдіретін өнер шығармасында іске асырылған түсінік. Өмір көрінісінің эстетикалық бағалығы мен көркемдік идея көркемдік шығармалар мазмұнының бір компоненті болып табылады. Ол шектен тыс емес, көркемдік образда, көркемдік форманың барлық элементінде нақты ойды іске асырады. Көркемдік идея көркемдік шығарманың барлық тұтастығымен, оның тақырыбы, сюжеті, бейнелеу және түстік, композициясы, бейнелеу – мәнерлік тәсілдер жиынтығымен беріледі.

Сондықтан да көркем ой шектен тыс түсініктер тіліне толық өтпеген, тек көркемдік шығармашылық талдауда негізгі ой, өмірлік, өнегелі, философиялық ой ретінде ерекшеленеді. Көркемдік идея тереңдеген сайын өнер шығармаларының қоғамдық маңызы жоғарылайды. Көрерменнің өнерді философиялық тұрғыда қабылдауы, бейнені терең, тұтас ой әсемдігі, нәзіктілігі, өмірді бақылаудың туралығымен, орындау шеберлігімен, шынайы мотивтер мен сюжеттердің орындалуына таңырқаумен баурап алады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Назарбаев Н.Ә. Қазақстандықтардың өсіп-өркендеуі, Нұрлы жол, Болашаққа бастар жол атты Қазақстан 2050 стратегиялық даму бағыты. -А. Егемен Қазақстан, 2017 17 сәуір.

2. Әл Фараби «Трактаты о музыке и поэзии». -Алматы, 1992. Ғылым

3. Ж.Алтаев, Т.Ғабитов, А.Қасабеков Философия және мәдениеттану Алматы. Жеті жарғы 1998

КЕМЕШЕВ Д.А., ЕРНАЗАРОВА Ж.А. ФИЛОСОФИЯ ВЕЛИКОЙ СТЕПИ

В статье рассматриваются вопросы философии как основы воспитания личности. В формировании личности большое значение имеет философия степи. В период средневековья философские труды великого просветителя Аль-Фараби и его замечательные научно-теоретические основы стали наследием цивилизации. Анализируются научно-философские трактаты о красоте и искусстве, которые показывают вселенную с философской точки зрения как непреложную истину. Искусство требует глубокомыслия, поэтому такие предметы, как: логика, эстетика, поэзия, музыка, педагогика, анатомия, акустика, и др. – нельзя рассматривать отдельно друг от друга. Восприятие окружающей среды с точки зрения прекрасного подтверждают исключительность творческих способностей художника. Вся сущность человека стремится к счастью и красоте. Даже если есть красота в природе, она творится руками великих людей. Красота в природе вечна и первобытна. В данной статье аргументируется тезис о том, что красота и добро творятся руками человека.

Ключевые слова: философия степи, традиции, национальные обычаи и традиции, искусство, гуманист-философ, эстетический вкус.

KEMESHEV D.A., YERNAZAROVA ZH.A. PHILOSOPHY OF THE GREAT STEPPE

The article considers the questions of philosophy as a bases of education of the individual. Philosophy of the steppe has the great importance in the formation of personality. In the period of the Middle Ages philosophical works of the great educator Al-Farabi and his remarkable scientific-theoretical bases became heritage of a civilization. Scientific and philosophical treatises about beauty and art, which show the Universe from the philosophical point of view as an indisputable truth, are analyzed. Art demands insight therefore such objects as: logic, an esthetics, poetry, music, pedagogics, anatomy, acoustics, etc. - it is impossible to consider separately from each other. Perception of the environment from the point of view of fine confirm exclusiveness of creative abilities of the artist. All essence of the person aspires to a schasye and beauty. Even if there is beauty in the nature, it is created hands of great people. Beauty in the nature is eternal and primitive. In this article, the thesis that beauty and good are created hands of the person is reasoned.

Keywords: *steppe philosophy, traditions, national customs and traditions, art, humanist philosopher, aesthetic taste.*

ӘОЖ 796.4

ҚАЗАҚТЫҢ ҰЛТТЫҚ ОЙЫНДАРЫНЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

ШЕГЕНБАЕВ Н.Б.

Мақалада халық ойындарын мектеп оқушыларының елжандылық тәрбиесі мен дене тәрбиесінің ажырамас бөлігі ретінде қарастырып, олардың бойында өз халқының мәдениетіне деген тұрақты, қызықты, құрметтеу қарым-қатынасы зерттеледі. Дене тәрбиесі мазмұнын ұлттық ойындармен толықтыру арқылы оның тиімділігін арттырудың педагогикалық шарттарын анықтау. Қазақтың ұлттық ойындарының мазмұнын сипаттап, олардың тәлім-тәрбиелік мүмкіндіктері мен тиімділік шарттарын айқындау жолдары қарастырылған.

Кілт сөздер: *халқымыздың ұлттық ойындары, педагогикалық үрдіс, оқу, оқыту, тәрбиенің негізгі мақсаты дамыту.*

Қазақ халқының ұлттық ойындары алуан түрлі, сан қырлы, мазмұнға бай, адам баласының сәбилік шағынан бастап, бүкіл өмірін тұтас қамтуға негізделіп жасалған. Бұл мемлекеттік тәрбие беру мекемелері мен халық жасаған, барлық мәдени іс-әрекеттерді өз бойына жинақтап, халыққа білім және тәрбие беру мәселесін шешудің құралы қызметін атқарады. Өйткені ұлт ойындары балалардың жас ерекшеліктеріне орайластырып жасалған. Баланың сәби шағынан бастап ер жетіп, азамат санатына қосылғанға дейінгі

өмірін қамтып қана қоймайды, адамның бүкіл өмір бойғы жан серігіне айналады. Атап айтқанда, дүниеге жаңа келген нәрестеден бастап, ер жеткенге дейін ойын арқылы тәрбие алады. Жігіттік шағында байсалды ұлт ойындарына қатынасып, жарыс аренасына шығады[1]. Одан кейінгі жігіт ағасы жасында, ойынды ұйымдастырушының ролін атқарады. Келесі кезеңде сол халық дәстүріне өз ұрпағын тәрбиелеуші, баулушы, ақылшы-кеңесші ретінде де, сондай-ақ көрермен ретінде де қатынасады.

Осы күнге дейін біреулер ойын десе, күлкіні, жеңіл-желпі көңіл көтеруді көз алдына елестетеді. Дәл осылай ойлағанның өзінде де ойын өз дегеніне жетіп, әлеуметтік-педагогикалық бір мақсатты көздеп, тәрбие құралы қызметін атқаратыны анық.

Кеңестер одағының құлап, тоталитарлық құрылыстың ыдырауына байланысты, еліміздің еркіндік алуы, ел өмірінің барлық саласына айтарлықтай жаңалықтар әкелді. Ендігі жерде өткен өміріміз бен өнерімізге жаңаша қарап, ұрпақ тәрбиесін халқымыздың ежелгі арманы болып келген, өз халқының мүддесіне сай қайта құруға мүмкіншілік туды. Бүгінде оқу орындарының алдында тұрған негізгі мақсат – заманымызға сай ұлттық мүддені көздейтін, отанын сүйе білетін, қазақстандық патриотизмді жастар бойына сіңіріп, оны өмірдің өзі талап етіп отырғандай етіп күн тәртібіне қою. Алайда, көптеген авторлар өз зерттеулерінде, ойынды халық педагогикасының бір саласы ретінде ала отырып, оны тек тәрбие құралы ретінде ғана қарастыруды өздерінің басты міндеттері ретінде көрсететіндіктерін айта отыруды жөн көрдік[2]. Ұлт ойындарын, жалпы ойын атаулыны, тек тәрбие құралы ретінде бөліп алып қарау, біржақтылыққа апарып соғатынын ескерген жөн деп білеміз.

Бұл ойын туралы пікірдің дұрыс қалыптаспағандығын көрсетеді. Сонымен бірге, әр ұлттың өзіне тән даму барысындағы қалыптасу ерекшелігін ескермеуден, олардың әлеуметтік-экономикалық, тарихи-жарнамалық орындарын жете тексермегендіктен туған жаңсақтық деп білеміз.

Қазақтың ұлттық ойындары – адамның дене, ақыл-ой, адамгершілік қасиеттерінің шыңдалып өсуіне жан-жақты әсер ететін әмбебап құрал. Ол өзін-өзі тәрбиелеп, өзіне өзі білім берудің бүгінгі біртұтас педагогикалық талаптарға сай келетін дидактикалық негіздегі педагогикалық-әлеуметтік ахуалды байыта түсетін оқу-тәрбие құралы.

Ұлттық спорт түрлерімен, ойындармен, билерімен шұғылдану бос уақытты өткізуге көмектеседі, денсаулықты нығайтады және ең бастысы мінездердің қалыптасуына ықпал етеді.

Халық ойындары, спорт түрлері мен билері педагогиканың дәстүрлі тәсілдері болып табылады. Көп ғасырлардан бері оларда адамдардың өмір

салты, олардың тұрмысы, еңбегі, халықтық тұғырнамалары, ар-намысы, ерлігі, ептілікке, төзімділікке, күшке ие болуға деген ұмтылысы, қимылдар жылдамдығы мен әдемілігіне, күле жүріп орындауға, шығармашылықты ақыл-ойға, тапқырлыққа, ерік күші мен жеңіске деген талпынысы көрінісін табатын. Халық ойындары мектеп оқушыларының интернационалдық тәрбиесі мен дене тәрбиесінің ажырамас бөлігі болып табылады. Олардың бойында өз халқының мәдениетіне деген тұрақты, қызықты, құрметтеу қарым-қатынасы қалыптасады.

Балалар мен жеткіншектерді ерте жастан бастап халықтық дәстүрлер негізінде тәрбиелеу қоршаған табиғатқа, қоғамда өзара қарым-қатынас қалыптастыруға ықпал етті.

Ұлттық спорт түрлері мен ойындардың, бұқаралық спорт мерекелері мен жарыстардың негізгі қызметі адамның өмірлік маңызы бар дене және рухани сапаларын жетілдіру басты мұраты болып табылатын спорттық қызметтің ең басты маңызынан келіп шығады. Олардың педагогикалық маңызы кең мағынасындағы тәрбиелеу әдістері мен тәсілдері категориясына жатады. Бұл дегеніміз, қазақтың қазіргі ұлттық спорт түрлері осы спорт түрлерімен және ойындарымен шұғылданатындарға тәрбиелік әсер етуді ұйымдастыру тәсілінің нақты негізі екендігін білдіреді.

Ұлт ойындарының бойында тұтас педагогикалық процестің негіздері бар. Тұтас педагогикалық үрдістің құрамына - оқу, оқыту, білім беру, тәрбие, дамыта оқытып, дамыта тәрбиелеу процестерінің табиғи бірлігі жатады. Ал ұлт ойындарының бойына ақыл-ой, адамгершілік, эстетикалық, еңбек, дене тәрбиесінің негіздері сіңіскен. Сондықтан ұлт ойындарының әлеуметтік-педагогикалық негіздерін сөз еткенде оның дидактикалық негіздері туралы сөз айтпай өтуге болмайды. Дидактика-оқу теориясы ретінде «нені оқыту керек», «қалай оқыту керек» деген сұрақтарға дәйекті жауап беруді іздейді. Оқу – оқушының іс-әрекеті болса, оқыту екі жақты процесс. Оқыту процесі оқушы мен оқытушының бірлескен әрекетінен тұратын күрделі процесс. Оқушы білім алуға, оның қажеттігіне түсінбейінше оқытушы өз міндетін дәйекті түрде атқаруы қиын. Олай болса, оқытушы ең алдымен оқудың түрткісін оқушының анық түсініп білуіне жол ашуы керек. Ал түрткі белгілі бір әрекеттің мақсаттылығы, соған итермелейтін, бағыттайтын қозғаушы күш. Оқудағы оқушы мақсаты – білу, құбылыс пен уақиғаның сырын білуге ұмтылу. Сондықтан оқыту – оқушы мен оқытушының іс-әрекеті болғанымен, көп жағдайда абстракциялық рөл атқарады. Егер оқушы оқу мотивін анық, айқын түсінген болса, оқушы мен оқытушының бірлескен іс-әрекеті оң нәтижесін береді.

Ұлт ойындарының дидактикалық негіздерін сөз еткенде, ең алдымен ойын мотивінің айқындығы мен анықтығын айтуымыз тиіс. Ойын түрткісі-

жеңіс. Ойын шиеленіскен тартысқа негізделеді. Сондықтан, қандай ойын болмасын оның қорытындысы жеңіспен аяқталуға тиіс немесе тең аяқталады. Қандай жағдайда болмасын белгілі бір қорытындыға келеді.

Педагогиканың негізгі ұғымдары – оқу, оқыту, тәрбиенің негізгі мақсаты дамыту. Баланың дамуы – күрделі қайшылықтары бар ішкі және сыртқы факторлардан тұрады. Олар тұқым қуалаушылық, орта және тәрбие.

Педагогикалық үрдістің нәтижелі болуы оның ішкі (тұқым қуалаушылық) қозғаушы күштеріне байланысты. Қозғаушы күш деп қойылатын талаптар мен оларды орындауда оқушылардың мүмкіншілігі арақатынасындағы қайшылықты айтады. Егер қойылатын талап оқушылардың мүмкіншілігіне, яғни даму дәрежесіне сай келсе, онда қайшылық даму үрдісінің көзіне айналады. Орта мен тәрбие бір-бірімен байланысып, ұштасып жататын, адам өміріне ықпал жасайтын сыртқы әсерлерді құрайды. Адамға сырттай әсер ететін сан алуан құбылыстардың жиынтығын, әдетте орта деп түсіндіреді. Орта көбінесе адамға стихиялық (санасыз) түрде әсер етіп, ішкі сезімді оятады. Сыртқы әсерлерді қабылдау қабілетіне қарай жеке бастық дара психологиялық ерекшеліктермен қалыптасады. Адамға сырттай болатын маңызды да анықтаушы ықпал-әлеуметтік ортаның ықпалы болып табылады. Әлеуметтік ортасыз, адаммен араласпайынша, адам өздігінен, тәжірибе жинақтап, білімді адам бола алмайды. Адам дегеніміз – қоғамдық қатынастардың жиынтығы деп айтудың негізі осыдан болса керек. Ұлт ойындары балаларды әлеуметтік-педагогикалық негізде бір-бірімен араластырып тәжірибе, білім ауыстыру мен қарым-қатынас, тіл табысу, еңбек үрдісіне, басқа да іс-әрекет түрлерін әзірлеуге айтарлықтай әсер етеді.

Адамға сырттай әсер ететін әсердің үшінші түрі – тәрбие. Ортаның ықпалынан оның айырмашылығы-адам бойына, оның дамуына сырттан жасалатын ықпалдың белгілі бір мақсатқа сай, саналы және ұйымдасқан түрде жасалатындығы.

Оқу-тәрбие жұмысында ұлт ойындарын саналы түрде пайдаланудың нәтижесінде-сабақтың мазмұнын байытып, оқушының білім алу мен білуге деген ынтасын арттырып, дүние танымын кеңейтіп, өмірге құштарлығын күшейту мақсаты көзделеді.

Педагогикалық үрдістің нәтижелі болуы оның ішкі қозғаушы күшіне байланысты. Қозғаушы күш деп қойылатын талаптар мен оларды орындаудағы жеке оқушылардың ішкі-жеке бастық мүмкіншілігі арасындағы қайшылықты айтады. Егер қойылатын талап оқушылардың мүмкіншілігіне, яғни даму дәрежесіне сай келсе, онда қайшылық даму үрдісінің көзіне айналады.

Ұлт ойындарын дидактикалық материалдар ретінде пайдалану бірыңғай ойын сабақтарын өткізу деген сөз емес. Оны тиімді пайдаланудың жолдары бар. Ол сабақтың тиімділігін арттырып, оқушылардың сабақтың әр кезіңінде сергектікпен жұмыс істеу қабілетін сақтауға мүмкіншілік береді.

Ойын адам баласының алғашқы және саналы әрекеті. Кейін табиғат құбылыстарының өзгеруіне байланысты, адам баласының сан жағынан өсіп, көбейуіне қарай тұрмыс, күн көріс әрекеті еңбек етіп өз өмірін сақтап қалу қамын жасауға әкелді, оны өз тұрмысын жеңілдету ол үшін тамақ тауып жан сақтау қам-қарекетіне мәжбүр етті. Өмірдің осы қайшылықтарын ойлауға, оны шешуге талпыныс жасауға, ойлылыққа жетеледі. Осыдан келіп саналы әрекет күрделене түсті. Еңбектен бос кезінде ол әрекетсіз отырмайтын болды. Еңбек пен ойын әрекеті адам баласын саналылыққа жетеледі. Әрбір ру, тайпаның өзінің сүйіп ойнайтын, қайталап ойнайтын тұрмыс-салт ойындары қалыптасты. Ол кейін ру, тайпалар өсіп, халыққа, одан кейін ұлтқа ұласып өскенде әр халық пен ұлтты бір-бірінен ерекшелеп тұратын ұлттық ойынға ұласты[3]. Адам баласының қоғамдасқан алғашқы дәуірінде ұлт ойындары әмбебаптық рөл атқарды. Оның диапазоны, қолданыс әрекеті кең болды. Ұлт ойындары сан салаға бөлініп, адам баласын ойлылыққа, саналылыққа бастады. Дене жаттықтыру дене шынықтыру, денсаулық кешілі, салауатты өмір тек ойын арқылы іске асты.

Ұлттың негізгі ерекшелігі оны басқаларға ұлт ретінде танытатын тілі десек, бала сол тіл негізін ойын үстінде меңгеріп, үйреніп, ілгері дамытады. Әдет-ғұрып, салт-сана, дәстүр ұлтты өзінше көркейтіп, басқалардан ерекшелеп көрсететін құбылыс десек, соның бәрі балаға жастайынан беріледі. Оны бала ойын үстінде қабылдап, ұжымдық өмірдің алғашқы сабағын алады. Адам бойында ділді (менталитетті) қалыптастыратын да ұлттық ойындар. Ол бұл салада күнбе-күнгі өмір барысында көзге көрінбей, бала бойына біртіндеп кіріп, бүкіл өміріне негіз қалайды.

Ұлттық ойындардың бойындағы осы қасиеттері бүгінгі егемен елдің өз ерекшелігін айқындап беретін, тілін, ділін айқындайтын өткен тарихынан хабар беріп, ойлау жүйелерінің ұлтқа тән логикалық негіздерін қалайтын, денсаулығын оңдап, салауаттық өмір салтын мұра тұтқан жан-жақты дамыған дара тұлғаларды қалыптастыратын адам өмірінің даму барысында басқа да тәрбие құралдарымен астаса отырып, бүгінгі егемен елдің белсенді азаматтарын тәрбиелеуге өз үлестерін қосатын пәрменді құрал.

Қазақтың ұлттық ойындарының тәрбиелік негіздерін бір сөзбен айтып жеткізуге болмайтын, күрделі іс-әрекеттердің басын құрайды. Ұлт ойындарының жастарға берер тәрбиелік негіздерін, олардың тәжірибедегі қолдану мүмкіншілігінің пайдалы салмағын ескере отырып, былайша топтастырмақпыз. Атап айтқанда: Ақыл-ой тәрбиесі, адамгершілік тәрбиесі,

дене тәрбиесі, дене саламаттылығы тәрбиесі, салауатты өмір салты тәрбиесі, еңбек тәрбиесі, эстетикалық және өнер тәрбиесі, патриоттық тәрбие, интернационалдық тәрбие т.б.

Сонымен қатар, бүгінге күнге дейін тәрбиенің ең басты кемшіліктері ұлдарды да, қыздарды да бір әдіспен бір мазмұнда тәрбиелеп және бала тәрбиесінде олардың жеке қасиеттерін бөліп қарап, оны бір ғана қырынан дамытуға күш салып, тәрбие барысында ақыл-ой немесе дене тәрбиесін дамытуға бет бұрдық. Бала тәрбиесінде бұл қасиеттердің бірінсіз-бірін дамытуға болмайтынын, олардың бірімен-бірі тығыз байланыста болатынын [4] өздерінің ғылыми еңбектерінде атап көрсетеді.

Ұлттық қимыл-қозғалыс және спорт ойындарымен жүйелі түрде жаттығу кезінде балалар мен жасөспірімдердің ағзасы және мүше жүйелерінің функционалдық мүмкіндіктері жоғарылап бұлшық-ет жұмыс қабілетінің тиімділігі едәуір артады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Таникеев М. Қазақтың ұлттық ойындары: оқу құралы / М.Таникеев. – Алматы: Жазушы, 1996. 96 бет
2. Төтенаев Б.Т. Халық ойындарының тәрбиелік маңызы: оқу құралы / Б.Т.Төтенаев.– Алматы: Мектеп,1988. 79 бет
3. Бекбатшаев Б.Т. Казахские национальные виды спорта и игры: учебное пособие / Б.Т.Бекбатшаев. – Алматы: Мектеп, 1984. 127 бет
4. Сағындықов Е.С. Қазақтың ұлттық ойындары: оқу құралы / Е.С.Сағындықов. – Алматы: Санат, 1991 118 бет

ШЕГЕНБАЕВ Н.Б. ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ КАЗАХСКИХ НАЦИОНАЛЬНЫХ ИГР

Казахские национальные игры имеют самую широкую взаимосвязь со всеми сферами жизнедеятельности человека. Национальные игры положительно воздействуют на занимающихся, способствуя не только их физическому развитию, но и укреплению силы воли, психическому состоянию. Да и в целом они оказывают на молодых людей огромное воспитательное значение.

Ключевые слова: национальные игры, педагогический процесс, обучение, воспитание

SHEGENBAEYEV N.B. PEDAGOGICAL BASES OF KAZAKH NATIONAL GAMES

Kazakh national games have the widest relationship in all spheres of human life. National games have a positive impact on those engaged not only in physical development, but also strengthen willpower, mental development before and as a whole have great educational significance.

Keywords: national games, pedagogical process, education, upbringing

ЖАС ҒАЛЫМДАР ІЗДЕНІСІ

УДК: 37.013

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ СОТРУДНИЧЕСТВА СЕМЬИ И ШКОЛЫ В ГРАЖДАНСКОМ ВОСПИТАНИИ И РАЗВИТИИ ЛИЧНОСТНЫХ КАЧЕСТВ УЧАЩИХСЯ ПРИ ПЕРЕХОДЕ НА 12-ЛЕТНЕЕ ОБРАЗОВАНИЕ

ДАРМЕНОВА А. М.

В данной статье рассматриваются предпосылки плодотворного взаимодействия семьи и школы, ряд педагогических условий, необходимых для развития у учащихся личностных, нравственных качеств и гражданского воспитания.

При рассмотрении педагогических условий взаимоотношения семьи и школы для обеспечения оптимального разностороннего развития учащихся следует учитывать, что по характеру воздействия выделяются объективные и субъективные педагогические условия, рассмотренные в данной статье. Объективные условия побуждают участников целостного педагогического процесса – учащихся и учителя – к позитивным само-проявлениям и обеспечивают функционирование педагогической системы, включающей нормативно-правовую базу образования. Субъективные условия, в свою очередь, показывают степень согласованности действий педагогических субъектов, их потенциал и значимость основополагающих идей образования для учащихся. В данной работе основными являются субъективные условия, обеспечивающие взаимодействие семьи и школы в гражданском воспитании.

Ключевые слова: условия, педагогические условия, личностные качества, гражданское воспитание, нравственные качества.

В первую очередь, в этой статье хотелось бы отметить, что, как известно, образование состоит из трех компонентов, это: обучение, воспитание и развитие. И до определенного времени обучение было центральным понятием, а воспитание сводилось только к знаниям о правилах жизни и нормах поведения в обществе. Но на данный момент, когда мир полон всевозможной информации, у растущего ребенка с несформированным мировоззрением с первых лет жизни происходит перенасыщение по средствам Интернета, телевидения, СМИ, что приводит к искажению мироощущения ребенка. Это, в свою очередь, влечет сбой в творческом развитии ребенка. В этой связи, мы уже должны рассматривать ребенка как центр воспитательных усилий, выдвигая воспитание как ось, вокруг которой

и вертятся понятия – обучение и развитие. Ведь как говорил Аль-Фараби: «Образование без воспитания может обернуться катастрофой» [1, с.4].

И все эти изменения: отрицательные и положительные, происходящие в мировом обществе, требуют от образовательной системы Казахстана – страны, которая хочет войти в 30-ку самых развитых стран, – создания условий для самореализации личности, определения собственной самости, социализации и развития способности к адаптации в постоянно меняющихся условиях жизни и рынка труда, в частности, и креативности как одного из ведущих факторов востребованности будущего профессионала. И, несомненно, политической корректности и лояльности для жизни в многонациональном обществе. А переход образовательной системы на 12-летнее обучение позволит сформировать и повысить качество человеческих ресурсов не только как будущего специалиста, но и как Человека. Кроме того, введение двенадцатилетней системы образования позволит достигнуть таких целей, как: сокращение технологического разрыва между Казахстаном и экономически развитыми странами; всесторонняя подготовка выпускников к дальнейшему обучению в высших учебных заведениях посредством выбора индивидуальной образовательной программы и ранней профессиональной ориентации. Но и работы предстоит немало, переход на 12-летнее школьное обучение подразумевает пересмотр содержания образования, учебных предметов и времени, которое будет потрачено на освоение материала. На данный момент, необходимо усовершенствовать, в соответствии с мировыми стандартами, учебно-материальную базу школ и переподготовить преподавательский состав. В связи с этим, Министерство образования и науки Республики Казахстан разработало концепцию 12-летнего среднего общего образования. Это то, что касается технического обеспечения перехода на 12-летнюю систему образования. В отношении духовного воспитания учащихся, к сожалению, потребуется более продолжительное время для внедрения идеи пожизненного образования для нынешних преподавателей. Ведь воспитать и вести по пути «самости» может только тот учитель, кто самоопределился и самоактуализировался сам.

Согласно концепции о 12-летним образовании, 12-летнее среднее образование будет способствовать формированию конкурентоспособной личности, готовой не только жить в меняющихся социальных и экономических условиях, но и активно влиять на существующую действительность, изменяя ее к лучшему [2, с.11]. И, давая возможность конкурировать с западными передовиками образовательной деятельности, создав новую модель образования. Как мы говорили ранее, модернизация образования нужна для создания конкурентоспособного человеческого капитала, от которого зависит постоянное, безостановочное развитие

Казахстана в XXI веке. Глава государства Нурсултан Назарбаев неоднократно говорил, что нам пора самим делать образование, а не импортировать его.

Кроме того, нельзя не отметить, что в современных условиях значительно повышаются требования к всесторонней научной, технологической и гуманитарной подготовке молодежи, которой в будущем суждено укрепить позиции страны на мировой арене. Но в первую очередь, нам, педагогам, предстоит вырастить молодежь, в принципе, способную представлять страну, гордящуюся своей принадлежностью Республике Казахстан. И здесь мы не можем не заметить важность и крайнюю необходимость в гражданском воспитании.

Гражданское воспитание – это целенаправленный, нравственно обусловленный процесс освоения детьми и молодежью навыков демократического самоуправления, укрепления ответственности индивида за политический, нравственный и правовой выбор, за поддержание законопорядка, обороноспособности страны, за максимальное развитие личностью собственных творческих способностей, их реализацию в интересах прогрессивного устойчивого развития общества и достижения собственного жизненного успеха. И все это базируется на общечеловеческих моральных ценностях [3, с.28]. Гражданское воспитание позволит развить в учащихся чувство патриотизма и любви к Родине, уважительного отношения ко всему что нас окружает, и использовать при этом интерактивные методы и формы для формирования сильной гражданской позиции.

Переход отечественной системы образования на мировой стандарт – актуальная тема как для учеников и родителей, так и для учителей. Нововведение должны носить продуманный характер, а сами реформы в столь щепетильной сфере – последовательно реализовываться. И в первую очередь мы должны точно определить, что же такое педагогические условия? Рассматривая, педагогические условия для развития у подрастающего поколения нравственных и духовных качеств, мы не можем не остановиться на понятии «условие». «Условие» рассматривается как категория, выражающая отношение предмета к окружающим его явлениям, без которых этот предмет существовать, развиваться не может [4, с. 121]. В психологии исследуемое понятие, как правило, представлено в контексте психического развития и раскрывается через совокупность внутренних и внешних причин, определяющих психологическое развитие человека, ускоряющих или замедляющих его, оказывающих влияние на процесс развития, его динамику и конечные результаты [5, с.270-271]. Педагоги занимают схожую с психологами позицию, рассматривая условие как совокупность переменных природных, социальных, внешних и внутренних воздействий, влияющих на

физическое, нравственное, психическое развитие человека, его поведение, воспитание и обучение, формирование личности (В.М. Полонский) [6, с.36]. И именно это определение более полно выражает те качества, которые стремится реализовать государство посредством 12-летнего образования. Создание ответственного за свой выбор, осознанного и реализовавшегося человека для развития страны.

Для успешного формирования профессиональной компетентности обучающихся системы начального профессионального образования необходимо определить те педагогические условия, которые будут содействовать этому процессу, и тем самым обеспечивать повышение качества их профессиональной подготовки. Еще Л.С. Выготский утверждал, что необходимо «заранее создавать условия, необходимые для развития соответствующих психических качеств, хотя они еще «не созрели» для самостоятельного функционирования» [7, с.55]. Педагогические условия для успешного внедрения новой идеи образования внедряются, и будут внедряться постоянно, обновляясь и совершенствуясь с каждым разом. Ведь для создания конкурентоспособной, принципиально новой системы нашему государству придется пройти путь проб и ошибок.

Для успешного формирования профессиональной компетентности обучающихся при переходе на 12-летнюю систему начального профессионального образования необходимо определить те педагогические условия, которые будут содействовать этому процессу, и тем самым обеспечивать повышение качества их профессиональной подготовки. По характеру воздействия выделяют объективные и субъективные условия. Объективные условия, обеспечивающие функционирование педагогической системы, включают нормативно-правовую базу сферы образования, средства информации и пр. и выступают в качестве одной из причин, побуждающих участников образования к адекватным проявлениям себя в нем. Эти условия могут изменяться. Субъективные условия, влияющие на функционирование и развитие педагогической системы, отражают потенциалы субъектов педагогической деятельности, уровень согласованности их действий, степень личностной значимости целевых приоритетов и ведущих замыслов образования для обучаемых и пр. [8,с.9]. Для воспитания у учащихся личностных, гражданских и нравственных качеств мы будем рассматривать установление субъективных педагогических условий. Обязательным качеством развитие данных качеств у учеников является согласованное взаимодействие преподавательского состава и семьи, которые и обеспечиваются субъективными условиями.

В этой связи мы можем разделить те действия, которые мы должны выполнить для воплощения партнерских взаимоотношений между семьей

учащегося и школой на несколько этапов. Во - первых, мы должны провести два основных мероприятия, которые позволят узнать запросы и просьбы родителей относительно того, чтобы школа, как образовательное учреждение могла бы выполнить, говоря кратко – мониторинг родительских запросов и ресурсов и собственной «ценностной оценки». Как правило, у каждого учреждения общего среднего образования есть определенное представление о своих приоритетах в образовании детей, одобренные Министерством образования и науки. Однако лучше, если это представление будет обсуждено на педсовете, зафиксировано в каком-либо документе (концепции, декларации, программе) и представлено публично (на сайте, в холле учреждения общего среднего образования, в специальном буклете и т.д.). Это те действия, которые производятся на первом этапе, и заключением его являлось бы появление у родителей желания к осуществлению совместной с учреждением общего среднего образования деятельности.

Второй этап является уже совместной деятельностью, в которой две стороны – школа и родители – определившись с направлением взаимодействия и своими ресурсами, приступают к проектированию конкретных программ совместной работы. На данном этапе важно понятие общего вклада и взаимовыгодности партнерства – разделения ответственности за те или иные стороны совместной деятельности.

В процессе совместной деятельности особую значимость приобретает наличие обратной связи и открытость учебного заведения к коммуникации, о которых мы упоминали в статье выше, как о согласованности действий школы и семьи. И проводить периодический мониторинг мнений семьи о качестве процесса и результатах этой деятельности. Итогом второго этапа должно стать умение родителей или законных опекунов участвовать в совместной со школой деятельности, то есть их определенная компетентность, базирующаяся на доверии к учреждению общего среднего образования. С целью изучения просьб родителей по организации образовательного процесса, мнения родителей об учреждении общего среднего образования могут быть использованы следующие методики: анкетирование родителей с целью выявления уровня комфортности ребенка в семье; методика выявления мнения родителей об оказании образовательных услуг, оказании педагогической поддержки и необходимого педагогического просвещения; методика исследования удовлетворенности родителей работой учреждения общего среднего образования. Результаты диагностики определяют стратегию по оптимизации взаимодействия семьи и школы в течение всего периода обучения ребенка в учреждения общего среднего образования. И впоследствии именно эти субъективные условия создают условия успешной реализации целей Концепции. А партнерские отношения

семьи и школы позволят воспитать в детях ответственность за политический, нравственный и правовой выбор, поддержание законопорядка, максимально развить собственные творческие способности личности.

ЛИТЕРАТУРА

1. Основы имиджологии на примере Первого Президента: В 6 т. Т.6 /Под общей редакцией академика НАН РК А.М. Газалиева. – Караганда: «КарГТУ», 2014. – 151с.
2. «Концепции 12 - летнего среднего общего образования в Республике Казахстан». – Астана, 2005. – 24 с.
3. Философский энциклопедический словарь. – Москва: «Советская энциклопедия», 1989. – 497 с.
4. Философский энциклопедический словарь. – Москва: «Советская энциклопедия», 1989. – 497 с.
5. Немов, Р.С. Психология: словарь-справочник: в 2 ч. - М.: Изд-во ВЛАДОС-ПРЕСС, 2003. - Ч. 2. – 352 с .
6. Полонский, В.М. Словарь по образованию и педагогике / В.М. Полонский. – Москва: «Высш. шк.», 2004. – 512 с.
7. Выготский Л.С. Развитие высших психических функций. – Москва: «АПН РСФСР».- 1960. – 421 с.
8. Ипполитова Н. Анализ понятия «Педагогические условия»: сущность, классификация /Н. Ипполитова, Н.Стерхова// General and Professional Education, 2012. - №1. – 72 с.

ДАРМЕНОВА А.М 12 ЖЫЛДЫҚ БІЛІМ БЕРУГЕ КӨШУ АЯСЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫ АЗАМАТТЫҚ ТӘРБИЕЛЕУ ЖӘНЕ ЖЕКЕ ТҮЛГАЛЫҚ ҚАСИЕТТЕРІН ДАМУЫНДАҒЫ ОТБАСЫ МЕН МЕКТЕП ӘРІПТЕСТІГІНІҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ШАРТТАРЫ

Бұл мақалада отбасы мен мектеп арасындағы тығыз қарым-қатынас оқушылардың азаматтық тәрбиесін жүзеге асыруға және тұлғалық қасиеттерін дамытуға бағытталған педагогикалық шарттар қарастырылады. Осы тұста, екі жақты қарым-қатынас арқылы оқушының жан-жақты дамуының тиімді педагогикалық шарттарын объективті және субъективті болатынын ескерілді. Объективті талаптар педагогикалық үдеріс қатысушыларын: студенттер мен мұғалімдерді өзіндік позитивті көрініс табын және білім берудің нормативтік-құқықтық базасын құрайтын педагогикалық жүйенің жұмыс істеуін қамтамасыз етуге көмектеседі. Субъективті шарттар, өз кезегінде, педагогикалық субъекттердің іс-әрекеттерінің үйлесімділік дәрежесін, олардың әлеуетін және білім берудің іргелі идеяларының студенттер үшін маңыздылығын көрсетеді, субъективті шарттарды қамтамасыз ете отырып, азаматтық тәрбиелеуді іске асыру қарастырылды.

Кілт сөздер: шарт, педагогикалық шарт, тұлғалық қасиеттер, азаматтық тәрбие, адамгершілік қасиеттер.

DARMENOVA A.M. PEDAGOGICAL CONDITIONS OF FAMILY AND SCHOOL COOPERATION IN CIVIL EDUCATION AND DEVELOPMENT OF STUDENTS' PERSONAL QUALITIES IN TRANSITION TO 12-YEAR EDUCATION

In this article prerequisites of fruitful interaction of a family and school, a row pedagogical the conditions necessary for development in pupils of personal, moral qualities and civil education are considered.

By consideration of pedagogical conditions of relationship of a family and school for ensuring optimum versatile development of pupils it is necessary to consider that on the nature of influence the objective and subjective pedagogical conditions considered in this article are allocated. Objective conditions induce participants of complete pedagogical process - pupils and the teacher - to positive most manifestations and provide functioning of the pedagogical system including standard and legal base of education. Subjective conditions, in turn, show degree of coherence of actions of pedagogical subjects, their potential and the importance of the fundamental ideas of education for pupils. In this work as the main the subjective conditions providing interaction of a family and school in civil education are.

Keywords: conditions, pedagogical conditions, personal qualities, civil education, moral qualities.

ӘОЖ 811.512.122

**АҚПАРАТТЫҚ ҚҰРАЛДАРДЫҢ ОҚЫРМАНДАР ТІЛІ
ДАМУЫНДАҒЫ ҚЫЗМЕТІ**

ҚАРАТАЙ А., БАЙҒҰТОВА А.

Рухани мәдениеттілікті жас ұрпақ санасына сіңіру – барлық бұқаралық ақпараттық құралдарының мақсаты. Қазақ халқы тілді тәрбиелеуші құрал, ақыл-ойдың қоймасы деп таниды. Қазақтың айтыс өнерінде, терме-толғауларында, бесік жырларында, аңыз-әңгімелерінде, мақал-мәтел, нақыл сөздерінде ел тағдыры, ұрпақ қамы, ар-ождан мәселелері ақыл-өсиет түрінде айтылады.

Интернеттегі сауаттылық мәселелеріне бейжай қарау ертеңгі күні ұлттық тілге орасан зор қауіп тудыратыны түсінікті. Интернетте тілдік норманы бұзып қарым-қатынас жасау тілдесушілердің тілдік санасындағы «дұрыс графикалық портретті» бұзып, «бұрыс графикалық портреттің» орнығуына ықпал етеді. Сондықтан интернетті қолданушы бүгіннен бастап өз сөзіне назар аударып, сауаттылық және сөз этикеті мәселелерін естен шығармауы керек.

Кілт сөздер: журналистика, бұқаралық ақпарат құралдары, интернет, радио, телевизия, норма, коммуникация.

Тіл байлығы – сөз байлығы. Сөз – ойды білдірудің, сөйлем құраудың материалы. Сөйлем – адам ойын айтудың басты формасы.

А.Байтұрсынұлы: «бір нәрсе турасындағы пікірімізді, яки қиялымызды, яки көңіліміздің күйін сөз арқылы жақсылап айта білсек, сол сөз өнері болады. Ішіндегі пікірді, қиялды, көңілдің күйін тәртіптеп, қисынын, қырын, кестесін келтіріп сөз арқылы тысқа шығару – сөз шығару болады».

Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев айтқандай: «Ақпараттық құралдардың, теледидардың негізгі мақсаты – үйрету, оқыту болса керек». Халықты тәрбиелеуші, әрине, бұқаралық ақпараттық құралдар. Журналистің ең бірінші мақсаты – халыққа ақпарат тарату. Ақпаратты жалған таратуға тілшілердің құқығы жоқ. Бәрі шынайы болуы керек. Журналистің тілі – әдеби тілдік нормаға негізделген, орфоэпиялық заңдылықтарды сақтап, шешен сөйлеу білуі.

Журналист – жолаушы. Өйткені ол өмір бойы жол үстінде. Ол жүрмейтін жол, бармайтын ел, жер жоқ. Ол – қоғамның үні, қоғамның көзі. Журналист қоғамдағы жақсылық атаулыны жаңғыртып, жамандық атаулының жер-жебіріне жететін қаламгер, қайраткер. Қай жерде, кіммен сөйлесе де, оның тілі – әдеп, мәдениеттің тілі.

Журналист – ой адамы. Онда ойсыз күн жоқ.

Журналист – сезімнің адамы. Жасыл жағалауды көрсе жаны жасарып, тылсым табиғатқа қараса, сөзден жыр төгеді.

Журналист – мінездің адамы. Ол кез келген мықтының алдында «ләпбай, тақсыр» деп жүгіре жөнелмейді. Оның пірі – халық.

Журналистика – ғылым. Журналистика – тарих. Зерттеушілер журналистика тарихын тас дәуірінен басталатынын алға тартады. Ендеше, уақыт тұрғысынан оның вторая древнейшина аталуы бекер болмаса керек.

Журналистика – бейресми төртінші билік, әлеуметтік құбылыс, қызық та қиын, құрметті де мазасыз мамандықтың адамы да – осы журналист. Оның тілі – заңның тілі, әділеттің тілі [22, 7].

Сөзбен жұмыс істегенде журналистің алдында тұратын үш міндеті бар. Олар: біріншіден, ол оқып білген мазмұнын, тыңдаушысына сөзбен дәл, нақты суреттеп жеткізе білуі керек. Екіншісі, сөздің оқу мақамын дәл табу, кез келген мәтінді нақышына келтіріп оқи білу шеберлігі. Радиожурналистің ақпараттық хабары көбінесе осы жолмен жетіп отырады. Үшінші, журналист логикалық және экспрессивті акценттерді екпіндерді іздеуі қажет [23, 105].

Қазақ журналистикасының төрт тағаны бар. Олар: газет, радио, теледидар, интернет.

1870 жылдардан бастау алған жаңа медиа, яғни, газеттің миссиясы тәуелсіздік алғаннан кейін де өз миссиясын атқарып келеді. Газеттің өткен тарихын тізбектей берсек, өте көп бірақ негізгілеріне тоқталуды жөн көрдік. Радиожурналистика – дыбыстық коммуникация.

Радиодағы диалог құрудың өзіндік ерекшеліктері бар, яғни сөйлеуші адам мен тыңдаушы арасын кеңістік бөліп тұрады, тікелей байланыс жоқ. Бірақ журналист тыңдаушылардың назарын өзіне аударып, белсенді тыңдаушыларды ойша елестетіп, алдын ала оның реакциясын бағалап, ойын түсініп, әңгіме барысында туындайтын сұрақтарды біліп, екеуара әңгімелесіп, бетпе-бет отырғандай әсерде ақпараттардың берілу ретін, логикалық шешімдердің жүйесін құрып алады. Радиоәңгімені диалогтың, яғни, ауызекі сөйлеу стилінің элементтерін қолдану арқылы шынайы әрі тартымды етіп құруға болады. Радиода журналистің бар ойын, пікірін, сезімін жеткізу құралы тек қана сөз десек, онда ауыздан шыққан әрбір сөзге жете мән беріп, тілдің құдіретін жан-тәнімен сезе білуің қажет. Радиохабарды есту арқылы қабылдайтын болғандықтан, мәтіннің немесе сценарийінің айтылатын әңгімеге, сөйленетін сөзге айналу процесіне аса зор мән беріледі. Бұл жерде басты қызметті атқаратын нәрсе – сөйлеушінің дауыс ырғағы. Адамның жанды дауысы, оның ырғақтары мен үн реңдері хабар мазмұнын, берілу пішінін жандандыратын ең басты құрал [24, 43-47].

Радио мен телевизия – қазіргі заманғы қуатты бұқаралық ақпарат құралдары, тұрмыста кеңінен қолданылатын, адамдардың өмір сүруіне, ақпарат алуына жәрдемдесетін қалыптасқан жүйе. Егер радио – ақпаратты шұғыл таратып, жедел құлақтандырса, телевизия – оқиғаны, болмысты көрсетеді; газет-журнал – деректі, оқиғаны талдап, түсіндіреді.

Интернет – ақпаратты сан қырынан көрсетеді. Жақсы ән мен әуенді танытуда радионың, телевизияның алдына ешбір ақпарат құралы шыға алмайды. Әрине барлық БАҚ- тардың негізгі атқаратын міндеті – ақпарат тарату болса, электронды бұқаралық ақпарат құралдарының басты ерекшелігі сол дыбыстылығында, әуезділігінде жатыр [25, 143].

Рухани мәдениеттілікті игере отырып, бүгінгі ұрпақ санасына сіңіру – барлық бұқаралық ақпараттық құралдарының ұстанған мақсаты. Сара сөзді салмақты бағалайтын халқымыз тілді тәрбиелеуші құрал, ақыл-ойдың қоймасы деп таниды. Телерадиохабардың негізі тілмен өзектес. Қазақтың айтыс өнерінде, терме-толғауларында, бесік жырларында, аңыз-әңгімелерінде, мақал-мәтел, нақыл сөздерінде ел тағдыры, ұрпақ қамы, ар-ождан мәселелері ақыл-өсиет түрінде айтылады.

«Шалқар» радиосы ана тілімізде 100% жаңалық таратады. Тыңдармандар әр аптаның дүйсенбі-жұма күндері аралығында тікелей толқында өтетін «Таңжарық», «Елім менің», «Ұшқын» бағдарламалары арқылы ой-пікірлерімен бөлісіп отырады. «Таңжарық» сазды бағдарламасы таңертеңгі уақытта болады. Оның жүргізушілері өздерінің сөз саптау мәнерлерін, тіл байлықтарын қолдана отырып, бағдарламаның тақырыбын ашып, мол ақпарат береді. Сонымен бірге кешкі уақытта «Ұшқын» жастар

бағдарламасын жүргізеді. Қазақ әдебиетінің сүбелі шығармаларын, ұлттық музыкасын, ғасырлар қойнауынан жеткен ғұламалар ғибратын кеңінен насихаттауды мақсат тұтқан арна әлі де сол қалпынан жаңылған жоқ. Радионың газеттен, теледидардан негізгі ерекшелігі – дәстүрлі ән көрінісінің айрықша көрінуі.

Оқырмандар газетті дер кезінде ала алмайтыны белгілі, тіпті қазір қанша қарыштап дамыдық десек те ауыл-аймақтарға кем дегенде 2-3 күн кешігіп барады. Ал радиодан жаңалықты тікелей тыңдаудың мүмкіндігі туған еді. Қазіргі таңда радионы тыңдаушылар ауылдағы қариялар және қаладағы қоғамдық көліктің жүргізушілері ғана. Ал тұрақты түрде тыңдап, жаңалықтарынан хабардар болатын радио тыңдаушыны бүгінгі таңда шамамен ине іздеген секілді болады. Әрине көпке топырақ шашу ниетіміз емес, дегенмен, радио тыңдаушылардың қатары азайып қалғаны жасырын емес. Бірінші себеп телеарнаның, екіншісі интернет ықпалы. Интернетке қол жетімділік жыл өткен сайын кеңейуде. Енді ақпарат іздеп, шарқ ұрып, газет күтіп, радио толқынын іздеп, телеарна алдында телмірмей, уақытыңызды бос өткізбей интернет желісіне кірсеңіз болды. Арнайы ақпарат сайттары, әлеуметтік желілерде ақпараттар мен мұндалап өзі-ақ алдыңыздан шығып тұрады. Теледидар, радио мен газет парақтарының орнын біртіндеп интернет желісі басып келеді. Ол жасырын емес. Интернеттегі ақпараттың рас-өтірігіне ешкім кепілдік бермейді. Сол үшін жалған ақпаратты сараптап, саралап жеткізетін газет керек, ақпаратты сағат сайын тарататын радио керек. Телеарна жоғарыда аталған екі ақпарат құралдары секілді қызметі бәсеңсіген жоқ, алдағы уақытта да бәсеңсімейді. Өйткені, адам кез келген оқиғаны немесе осыған ұқсас дүниелерді көзбен көргісі, оқиға желісі бойынша білгісі келетіні анық [26,48].

Газет оқылмайды енді, оның орнын электронды бұқаралық ақпараттық құралдары басады деушілерге, «Дара жол» бағдарламасына берген сұхбатында филология ғылымдарының докторы, профессор Н.Омашевтің пікірімен жауап берейік. Ол: «газеттің, радионың, интернеттің, теледидардың яғни, барлық бұқаралық ақпарат құралдарының өз орындары бар. Бұған менің көзім жетті. Дамыған елдерден де көрдім. Қазіргі бұқаралық ақпарат құралдарына жататын салалардың бәрінің келешегі бар деп ойлаймын». Бізде осы пікірді қостаймыз. Болашағы жарқын болуын қалаймыз.

Баспасөз, радио, теледидардың негізгі міндеті – жалпы ақпаратты жинап, өңдеп, халыққа ұсыну.

Үлкен журналист Кольцовтың түйінді ойынша « Журналист болу тек сапар шегу, көру, материал алу, жазу ғана емес – бұл ерекше өмір сүру деген сөз». Журналист еңбегі қалай орындалды, ол үйде немесе редакцияда, жазу үстелінде қалай творчестволық процесті басынан кешірді – мұнда

оқырманның ісі жоқ, оқырманға керегі журналистің газет бетіне шыққан материалы, шығармасы. Мұны творчество иесі ұмытпауы керек, үнемі есте сақтауы қажет. Оқырман журналистің жазу үстеліндегі қиналысын көріп, білмейді. Ендеше ол автордың творчествосын жарияланған дүниесіне қарап қана бағалайды [23, 228].

Теледидардың Қазақстанға енуі туралы зерттеушілердің пікіріне сүйенсек, С.Мақсұтов: «1958 жылы телевизия Қазақстанда да пайда болды. Республика астанасы тұрғындары 8 мартта тұңғыш рет өз экранында қазақ телевизиясының алғашқы дикторлары З.Жұматова мен Н.Омарованың дидарын көрді», – дейді. Ғалым Құдайберген Тұрсын: «Қазақ топырағында «көгілдір экран» деген атпен өнердің жаңа түрі – «теледидар» өмірге келді. Қазақ телевизиясы ресми түрде 16 наурыз күні ашылды», – дейді [1, 44].

Тележурналистиканың бірінші табиғи қасиеті – бейнелілігі, болмысты терең суреттеп, көз алдына келтіруі, соған қарай бейнеақпаратқа деген сенім өте жоғары. Екінші қасиеті – жеделдігі. Соңғы жылдары ақпараттық технологиялардың жетілуіне орай тікелей эфирде хабар тарату, интерактивті пікір таластыру, ойын-сауық ұйымдастыру кең қолданысқа енуде. Телеақпараттың тағы бір қасиеті көрерменіне психологиялық әсері немесе эмоционалдығы, адамның қиялы мен сезіміне әсерінің күштілігі [27,81].

Теледидар газет, радиодан кейін өмірге келсе де, қазіргі кезде солардың әрқайсысы мен бір қатарда тұрған және сол бұқаралық ақпарат құралдарына тән ерекшеліктердің бәрін өз бойына жинақтаған синтезделген өнер түрі болып табылады. Әрине, бұл әр күннің не бір жылдың нәтижесі емес, оған теледидар тарихындағы әрбір талант өз үлесін қосты [27,16].

ИНТЕРНЕТ – бүгінгі заманда БАҚ-тың қатары интернет арқылы толығып отыр. Бұл әлемдегі компьютерлік жүйенің енуіне байланысты келген жаңалық. Бұрын баспасөз қолданылып келсе, енді өткен ғасырдың соңына қарай интернет өмірге енгені мәлім. Интернеттің пайда болуы АҚШ-та 1969ж. төрт компьютерлік фирманың бірігуінен басталған. Одан соң Англия, Норвегияны атауға болады. Жаңадан ақпарат тарататын құрал – интернеттің келуі журналистикаға үлкен үлес болды. Интернет – газеттер осының айғағы. Интернет – қағазды қажет етпейтін сала. Оған арнайы типографияның да қажеті жоқ және оны көлікпен тасымалдауды да керек етпейді. Күнделікті ақпаратты компьютер сайттарынан-ақ қабылдай беруге болады. Сондықтан Интернеттің болашақтағы мүмкіндіктері мол. Демек, БАҚ осылайша алдағы уақытта да өрісі кеңейіп, толығы бермек [28 ,558].

Телеарналарда болған жаңалықтар, сұхбаттар, шоу-концерттер интернетке сол күні-ақ салынады. Қазіргі кезде әлеуметтік желілер арқылы да хабар таратады. Белгілі қоғам қайраткерлері, тілші, ақындар өздерінің

парақшасында өмірден түйіп-білгендерімен, жаңалықтарын халықпен бөлісіп отырады.

«Қазіргі уақытта біз БАҚ-тың жаңа түрі – желілік медианың дүниеге келгендігінің куәсі болып отырмыз... Телевизия және радиостанциялар Интернетте беттерін ашып, хабарларын таратуда, желілік ақпараттық әрі жарнама агенттіктері пайда болуда» – дейді А. Бейсенқұлов.

Интернеттегі ақпараттар халыққа тез таралады, дегенмен ондағы ақпараттардың рас, өтірігіне ешкім кепілдік бермейді.

Ғаламторды бақылауға алғанымен, оның дамуын тоқтала алмаймыз. Бірақ қазақ интернет кеңістігінде ана тіліміздің қолданудың нормалылығы мен сөз мәдениеті, этикеті мәселелерін есте ұстау қажет. Себебі интернеттегі веб-мәтіндерде нормадан уәжсіз ауытқыған көптеген жайттарды байқауға болады. Әсіресе, орфографиялық және стильдік қателер жиі ұшырасады. 1. Стильдік қателер: *Ұлы Абай өмір қоршаған дүние табиғат болмыс сыры олардың заңдылықтары көп ойландырған, ол дүние сырына бойлап, өзін мазалаған сауалдарға жауап табуға тырысқан. Нарығы еңбек және тұрғындарды жұмыспен қамтудың мемлекеттік саясаты.* 2. Орфографиялық қателер: *Жалпы жұмыссыздықтың пайда болу теориялары; Жас қазақтың интернеттегі сайты бар маекен.* Мұндай мысалдарды көптеп келтіре беруге болады.

Әлеуметтік желі коммуникациясында сөйлеу тіліне жақын құрылымдар көп қолданылады, яғни сөздің түлғасын өзгертіп кең жазу да етек алып келеді.

Мәселен:

жіктік жалғауды түсіріп жазу: *отырм-отырмын, ұйқтайм-ұйықтаймын, билмейм-білмеймін* т.б.

егер сөз (мағынасы) жалпыға түсінікті болса, дауысты дыбыстарды түсіріп жазу: *кдрп-қыдырып, мысық-мсқ* т.б.

сөзді жөнсіз қысқартып қолдану: *раха-рахмет, см-сәлем, сб- сау бол* т.б.

шетелдік сөздерге қазақ тілі жалғауларын қосып қолдану: *каксын? (гибрит сөздер жасау тәсілі), маган плизбен (please) сөйлессейши* т.б.

сөзді орфоэпиялық норма бойынша таңбалау: *не істеватсын (не істеп жатырсың?) дийұана (диуана), барат, келет, бошы (болшы), боп жатыр (болып жатыр) өтө-мөте (өте-мөте), жарайма (жарайды ма) [29 ,5]?*

Интернеттегі сауаттылық мәселелеріне бейжай қарау ертеңгі күні ұлттық тілге орасан зор қауіп тудыратыны айтпаса да түсінікті. Интернетте тілдік норманы бұзып қарым-қатынас жасау тілдесушілердің тілдік санасындағы «дұрыс графикалық портретті» бұзып, «бұрыс графикалық портреттің» орнығуына ықпал етеді. Сондықтан интернетті қолданушы

бүгіннен бастап өз сөзіне назар аударып, сауаттылық және сөз этикеті мәселелерін естен шығармауы керек. Кез келген қарым-қатынастың адамның өзі үшін емес, екі жақ үшін жасалатынын еске алсақ, ойын сауатты әрі мәдениетті жеткізу ең алдымен сөйлеушінің (жеткізушінің) екінші тарапқа деген қатынасын, жеке басының әдептілігін, сонымен қатар оның ұлттық тіл алдындағы жауапкершілігін білдіреді. Интернеттегі сауаттылыққа қарағанда, баспасөздегі сауаттылықтың деңгейі жоғары. Газет-журналдарды, кітаптарды күнделікті оқу арқылы бізде орфография және пунктуация ережелері қалыптасады.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Уайдин Ү. Әдеп әлемі және журналистика. – Алматы: Білім, 2015. – 286 б.
- 2 Саутова Т.А. Қазақ тілі «Шет тілдері», «Орыс тілі», «Журналистика» бөлімдеріне арналған оқулық». – Алматы, 2013. – 301 бет.
- 3 Қабылқазы К. Хабар технологиясы. Оқулық. – Алматы: Қазақ университеті, 2011. – 67 б.
- 4 Қазақ журналистикасы. – Алматы: «Таймас», 2008.ІІІт. – 352 б.
- 5 Қазақ журналистикасының төрт тағаны (газет, радио, тв, интернет) //DARABOZ. –2014. – №6. – 113 б.
- 6 Қазақ журналистикасы. – Алматы: «Таймас», 2008.ІІІт. – 352 б.
- 7 Қазақ телевизиясы. Энциклопедия. – Алматы, 2009. – 637 б. I том
- 8 «Ана тілі» газеті, 2014, 6-12 наурыз

KARATAY A., BAIGUTOVA A. РОЛЬ СРЕДСТВ МАССОВОЙ ИНФОРМАЦИИ В РАЗВИТИИ РЕЧИ ЧИТАТЕЛЕЙ

Формирование духовной культуры у молодого поколения – цель средств массовой информации. У казахского народа язык является орудием воспитания, складом интеллекта. В терме, колыбельных песнях, легендах, пословицах, поговорках судьба народа, забота о юном поколении передаются в форме назиданий, наставлений.

Пренебрежительное отношение к проблемам грамотности в интернете может представлять угрозу национальному языку. Нарушение языковой нормы при коммуникации в интернете оказывает влияние на языковое сознание коммуникантов в создании «неправильного графического портрета». Поэтому пользователи интернета должны обратить внимание на грамотность речи и соблюдение речевого этикета.

Ключевые слова: журналистика, средства массовой информации, интернет, радио, телевидение, норма, коммуникация

KARATAY A., BAIGUTOVA A. THE ROLE OF MASS MEDIA IN DEVELOPMENT OF READERS' SPEECH

Formation of spiritual culture at the younger generation is the purpose of mass media. The Kazakh people' language is an educational tool, an intelligence warehouse. In

Terme, lullaby songs, legends, proverbs, sayings the destiny of the people, care of young generation are transferred in a form of edifications, manuals.

Negligence to literacy problems on the Internet can pose a threat to national language. Violation of language norm at communication in Internet exerts impact on language consciousness of communicants in creation of "the wrong graphic portrait". Therefore, Internet users have to pay attention to literacy of the speech and observance of speech etiquette.

Keywords: *journalism, Mass media, Internet, radio, television, norms, communication.*

ӘОЖ 811.512.122

МӘТІНДЕГІ ШЕНДЕСТІРУДІҢ ҚЫЗМЕТІ

ТАШМЕТОВА Н., ТАНАБАЕВ Ғ.Ө.

Шендестіру барлық функционалды стильдерде кеңінен таралған және олардың әрқайсысында өзіне тән ерекшеліктерге ие болады. Мәселен, шешендік және публицистикалық стильдерде сендірудің аса күшті құралы ретіндегі шендестіру басқа стилистикалық тәсілдерге қатысты бағдарламалық қарама-қарсылықта тұрады.

Шендестіруді қоғамдық-саяси лексика материалында зерттеу көрсеткендей, мұнда көбінесе түсінілуі қосымша логикалық операцияларды қажет ететін жеке, субъективті қарама-қарсылықтар қолданылады. Ғылыми стильде қарама-қарсы қою жаңа ақпаратты және ғылыми дәлелдемені хабарлау үшін кеңінен қолданылады.

Шендестіру қағидасы ауызекі өнер шығармаларын, көркем мәтіндерді ұйымдастырудың әмбебап тәсілі ретінде көрінеді. Мақалада қарама-қарсы қою негізінде көркем мәтінді жасаудың лингвистикалық механизмі талданған.

Кілт сөздер: *Шендестіру, контраст, антоним, қарама-қарсылық, функционалдық стиль, логика, композиция.*

Шендестіру (шендестіру) – сөйлеу тілі фигурасы ретінде ежелден бері белгілі. Термин грек тілінде – *antithosis*, «қарама-қарсы қою» мағынасын білдіреді. Шендестіру туралы риторика және стилистика бойынша барлық оқу құралдарында мазмұндалады. Көне дәуір ғалымдары оны тыңдаушыларға әсер етуге көмектесетін аса тиімді шешендік құрал ретінде қарастырған. Шендестіру тілдің фигуралық айшықтарына жатып, ойды әсерлі жеткізу үшін жұмсалады. Француз лингвисті А.Альбала оны дерексіз немесе «интеллектуалдық» стильге көбірек тән тәсілдерге жатқызған, шендестіру –

ойларға баса назар аударту мақсатымен, оларды бір-біріне қарама-қарсы қою деп есептеген [1, 191].

Ш.Балли осы ойды нақтылай және тереңдете отырып, шендестіру осы сөздің ең кең мағынасында – адам санасына тән ұғымдарды қарама-қарсы қою үрдісін жалғастыру және дамыту деп жазады. Шендестіру стильдік тәсілдердің сөйлеу тілінің табиғи үрдістерін жаңғыртудың көңілге қонымды мысалы болып табылады [2, 194]. Сондай-ақ қазіргі кезде шендестіру жеке қабылдау (түйсіну) тұрғысына бағытталған ерекше сипаттау тәсілдеріне жатады деген көзқарас бар.

Тілдің стилистикалық жүйесінің кез келген белгісі сияқты, шендестіру да мазмұн және көріну (форма) тұрғысынан сипатталады. Шендестіру семантикасын зерттеу көрсеткендей, ол «антонимдерден гөрі әлдеқайда көбірек сөздер шеңберінде қолданылады» [3,44]. Шендестіру антонимияны жиі қамтиды, бірақ кез келген шендестіру тілдік антонимдерге негізделе бермейді. Зерттеушілердің көбі көркем таңдалмалылық мақсаттарында қандай да бір автор жасайтын шендестірунің жекелік сипатын көрсетеді. Мәселен, Я.И.Гельблу шендестіруде қарама-қарсы қоюдың субъективті сипаты шешуші фактор болып табылады деп жазады [4,158]. Н.М.Шанский шендестіру құрылымында жалпы қолданыста синонимдер болатын сөздер қарама-қарсы қойылуы мүмкін дейді: «Ешқашан қоштаспаймын, әрқашан кездескенше...» Антонимдік ортаның арқасында синонимдердің нақтылануы, мәндерінің реңктенуі іске асады. Осы сөздердің сәйкестігінің жалпы аясы тарылып, осы синонимдерді айрықшалайтын белгілері (нюанстары) көрсетіледі [5, 64].

Көркем шығарманың белгілі бір тілдік (сөйлеу тілі) жағдаяттарда сөздердің тек лексикалық мағыналары ғана қарама-қарсы қойылмайды. Сөздердің стилистикалық қасиеттері бойынша қарама-қарсы қойылу мүмкіндігі баршаға аян: «қол емес, аяқ (жануардың қолы)...», «жай келе жатқан жоқ, мерекелеп (салтанатты түрде) келеді...» және т.б. [6, 66].

Бұл орайда М.С. Каплан тұрақты қолданылып жүргендіктен, штамптарға (үйреншіктіге) айналған антонимдердің өздерінен гөрі стилистикалық тұрғыда антонимделген сөздер көбірек ақпарат береді деп көрсетеді [7, 108].

Көріну тұрғысында шендестіру – күрделі бірлік. Бұл жерде шендестіруде қарама-қарсы қойылатын сөздердің топтарын (зат есім, сын есім, үстеу, етістік) сипаттайтын парадигмалық аспекті және тілдік (сөйлеу тілінің) қатар бірліктерінің ұйымдастырылуының әртүрлі тәсілдерін, яғни шендестірудің белгілі бір синтаксистік модельдерін білдіретін синтагмалық аспекті бөліп көрсетуге болады [8, 5].

Антонимдердің кез келген тіркесімі шендестіру бола бермейді. Бұл көзқарасты жақтаушылар стилистикалық және логикалық оппозицияларды (қарама-қарсылықтарды) ажыратады. Мәселен, И.Р.Гальперин логикалық қарама-қарсы қоюлар мен шендестіруны ажыратады. Өзінің табиғаты бойынша қарама-қарсы фактілер қарама-қарсы қойылса, бұл жағдайда шендестіруның тілдік тәсілі жоқ. Стилистикалық тәсіл қарсылықты ұғымдарды білдірмейтін сөздер қарама-қарсы қойылып, мағыналардың қосымша реңктерін алған кезде пайда болады. Сонымен қатар, И.Р.Гальпериннің ойынша, шендестіруның логикалық қарама-қарсы қоюдан айырмашылығы – ол әрқашан эмоционалдық бояуға ие болады [8, 241-245].

Л.Т. Бабаханова логикалық қарама-қарсылықтарды стилистикалық тұрғыдан бейтарап дей келіп, жоғарыдағы көзқараспен келіседі. Ол шендестіруның құрылымдық қалыптасқандығына: логикалық қарама-қарсылықтарға тән емес параллелизмге, қайталауға, хиазмге және т.б. көп мән береді [9, 84].

Г.М.Белова осыған ұқсас ұстанымда, ол шендестіруге тек күшейту, баса көрсету мезеттері бар қарама-қарсы қоюларды ғана жатқызады [10, 25].

Т.И.Филиппова «біріктірілген бейнелілікті» білдіретін экспрессивті шендестіруден бөлек, стилистикалық бояудан айырылған логикалық қарама-қарсы қоюларды бейтарап шендестіру деп атайды [11, 118-121]. Логикалық және стилистикалық қарама-қарсылықтарды анық ажырату талпыныстары белгілі бір қиындықтарға соқтырады. И.Р.Гальперин осындай ажыратудың жақтаушысы бола отырып, сонда да болса, қандай да бір полюске тартылатын шекті жағдайлар оңай анықталатынын, бірақ құбылыстардың көпшілігі аралас сипатқа ие екендігін көрсетеді [8, 223].

Шендестіру барлық функционалды стильдерде кеңінен таралған және олардың әрқайсысында өзіне тән ерекшеліктерге ие болады. Мәселен, шешендік және публицистикалық стильдерде сендірудің аса күшті құралы ретіндегі шендестіру басқа стилистикалық тәсілдерге қатысты бағдарламалық қарама-қарсылықта тұрады.

Шендестіруді қоғамдық-саяси лексика материалында зерттеу көрсеткендей, мұнда көбінесе түсінілуі қосымша логикалық операцияларды қажет ететін жеке, субъективті қарама-қарсылықтар қолданылады [12,113]. Ғылыми стильде қарама-қарсы қою жаңа ақпаратты және ғылыми дәлелдемені хабарлау үшін кеңінен қолданылады [12, 102-107; 20, 208-232].

Шендестіру қағидасы ауызекі өнер шығармаларын, көркем мәтіндерді ұйымдастырудың әмбебап тәсілі ретінде көрінеді.

Шендестіру қазақ әдебиетінде фольклордан бастап қазіргі қазақ әдебиетіне дейін аса шеберлікпен қолданылады. Бұған кезінде ғалым А.Байтұрсынов назар аударған. «Жайдағы қайғыдан қуаныш үстіндегі көрген

қайғы жанға көбірек батады. Жарлылық қиындығы жасынан жарлы болғаннан гөрі,байдан жарлы болғанға көбірек сезіледі. Көріксіз беттегі дақтан көріктінің бетіндегі дақ көзге көбірек түседі. Тәттінің артынан ащының, дәмдінің артынан дәмсіздік артығырақ білінеді» деген тұжырым жасай отырып, фигураның бұл түрі бір-біріне кереғар құбылыстарды, мән-мағынасы әртарап ұғымдарды, түр-түсі әр бөлек нәрселерді өзара бетпе-бет қою арқылы бұлардан мүлде басқа құбылыстың, ұғымның, нәрсенің суретін, кескін-келбетін анықтап, аңғартуға, елестетуге болатындығын атап көрсеткен.

Шендестіру қарсы мәнді сөздерді бір-біріне қарама-қарсы қою арқылы жасалады. Мысалы: «Қан мен тер» (Ә.Нұрпейісов), «Соғыс және бейбітшілік» (Л.Толстой), «Қызыл мен қара» (Стендаль), «Сөніп-жану» (М.Әуезов) т.б. шығармалардың аты шендестіру арқылы тура немесе жанама болса да оның мәнін ашуға қызмет етіп тұр.

Қазақ ауыз әдебиетінде шендестіру әдісі шерер қолданылған. Мысалы:

*Қатыны семіз, ері арық,
Үй жұтынан сақтасын.
Иесі семіз, аты арық,
Тұз жұтынан сақтасын* (Мақал).

Мұнда шендестіру арқылы адам бойындағы кемшілік әсерлі бейнеленген.

*Қара жерге қар жауар,
Қарды көрде етім көр.
Қар үстіне қан қамар,
Қанды көрде бетім көр* (Ер Тарғын).

Бұл – сұлулықты эстетикалық талғаммен қарама-қарсы айқын, ашық түстерді салыстыра көрсеткен шендестірудің үздік үлгісі. Мысал жанырында да шендестіру нышандары бар: «Қасқыр мен қозы», «Қарға мен түлкі», «Бұлбұл мен есек», т.б. Қазақ әдебиетінде шендестірудің күрделі, көркемдік қуаты мол, әсері күшті үлгісін Абай жасаған:

*Қар-аппақ, бүркіт қара, түлкі-қызыл,
Ұқсайды қаса сұлу шомылғанға.
Аппақ ет, қып-қызыл бет, жап-жалаңаш,
Қара шаш қызыл жүзді жасырғанда.*

Абай реңі жағынан бір-біріне қарама-қарсы үш түсті алып, шендестіру арқылы негізгі бейне-төртінші суретті қиыннан қиыстырып бере алған.

Көркем әдебиетте әлем әдебиетінің бүкіл даму тарихын сипаттайтын көркем шиеленісті (конфликтті) бейнелеуде шендестіруге маңызды рөл беріледі. Классикалық әдебиет адамның сезім мен парыз, сезім мен сана арасындағы күресін бейнелеген. Романтизмге саналылық пен санасыздық, өмір шындығы мен романтикалық бос қиял (иллюзия) арасындағы шиеленіс

тән болған. Сыни реализм тұлға мен қоғамның, кедейлер әлемі мен байлар әлемінің арасындағы антагонизмді бейнелейді. Шендестіру тәсілі құбылыстардың қарама-қайшылықты мәнін, өмірдің өзінің диалектикасын бүкіл тереңдігінде көрсетуге мүмкіндік береді.

Әдеби тілдегі шендестіру туралы айта отырып, біз «шендестіру» және «контраст» терминдерінің арақатынасы туралы мәселемен сөзсіз кездесеміз. Бұл мәселе, олардың қолданылуын саралауға бірнеше мәрте талпыныс жасалса да, әлі күнге дейін шешілмеген күйінде қалып отыр.

Кейбір зерттеушілер екі ұғымның ортақ қасиеттері олардың айырмашылықтарынан әлдеқайда анығырақ екендігіне сүйене отырып, екі терминді синонимдес терминдер ретінде түсіндіреді. Мұндай жағдайда екі термин де бірге қолданылады, әрі олардың біреуі жақшаға алынады. Мәселен, А.Н.Гвоздев антонимдердің стилистикалық рөлін сипаттай отырып, былай жазады: «Олардың көмегімен тұлғаларды, заттарды, оқиғаларды қарама-қарсы тұлғалармен, оқиғалармен салғастыру арқылы бейнелеудің және сипаттаудың ерекше айқын құралы болып қызмет атқаратын контраст (шендестіру) көріне алады» [13, 66].

М.Н.Кожина: «...мәтіннің байланыстылығын (мағыналылығын) жүзеге асырудың тәсілдері ретінде (сөйлем синтаксисінен өзгеше) қайталаулар (қайталанушылық), контрастар (шендестірулар), параллелизм, градация және басқа да құбылыстар көрінеді...», – деп жазса [14, 218], ал Ю.М.Скребнев кез келген белсенді түрде өзектілендірілетін қарама-қарсы қоюды – мәтінде контрасты (немесе қандай да бір белгілері бойынша контрасты деп қабылданатын) ұғымдардың қатар келуін шендестіру деп санайды. Оның шекараларын анықтаудың қиындығын көрсете отырып, ол контрастың анық, сезілетін констатациясы ретіндегі шендестіруның ең жалпы анықтамасымен қанағаттану қажет болар деп ұйғарады [15, 155].

Анықтамалық әдебиеттегі екі ұғымның анықтамаларының талдауы олардың әрқайсысының ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік бермейді. Керісінше, олардың мазмұн тұрғысындағы (заттар, ұғымдар, сөздер арасындағы қарама-қарсылық қатынас), сондай-ақ олардың көрінуі тұрғысындағы (құбылыстардың, ұғымдардың, сөздердің қарама-қарсы қойылу қатынасы) ортақтығы анықталады.

Сонда да бірқатар зерттеушілер «контраст» және «шендестіру» терминдерінің шектелуін талап етеді. Мәселен, И.Р.Гальперин «контраст» дегеніміз ақиқат болмыс құбылыстарының логикалық қарама-қарсы қойылуына негізделетін көркем шындықты бейнелеудің әдеби тәсілі деп есептейді. Шендестіруді ол таза тілдік, стилистикалық тәсілдерге жатқызады [8, 223]. Л.И.Тимофеев пен Н.Ф.Венгеровтың «Әдеби терминдердің қысқаша сөздігінде» шендестіру әдебиет тілінің стиліне жатқызылады, ал бейнелердің

қарама-қарсылығын көрсету үшін «контраст» терминін қолданады [16]. Алайда бұл жалпы жұртшылық мойындаған көзқарас емес.

О.С.Ахманованың редакциясымен шыққан «Лингвистикалық терминдердің сөздігінде» контрастқа суреткердің ақиқат болмысты контрасты қабылдауын көрсететін лексика-фразеологиялық, фонетикалық және грамматикалық бірліктерін антонимдейтін (қарама-қарсы қоятын, беттестіретін) тілдік фигура ретінде анықтама беріледі. Сонымен қатар бейнелерді қарама-қарсы қоюға қатысты «шендестіру» термині де қолданылады [17, 123].

А.Ф.Поляков үлгілердің контрасты салыстырылуын ішкі табиғаты өте жақын немесе бірыңғай кейіпкерлердің жеке ерекшеліктерін (қылықтарындағы, сыртқы кейпіндегі, ой реңктеріндегі) қарама-қарсы қою ретінде және кейіпкерлердің және олардың жеке ерекшеліктері мен ішкі табиғатын қарама-қарсы қою ретіндегі бейнелердің шендестіруі ретінде бөліп қарастырады [18, 31]. Осындай шектеу контраст пен шендестірудің Л.М.Матвиевская ұсынған анықтамасымен сәйкеседі: контраст – қарама-қарсылықтардың айырмашылығы және ұқсастығы, шендестіру – қарама-қарсылықтардың ең көп мөлшердегі айырмашылығы, қарама-қарсы қойылуы.

Кейбір зерттеушілер контраст шендестіруді сәйкестігіне қарай «үлкен» (бөлім, тарау, тұтас шығарма) және «кіші» (сөйлем, СФЕ, абзац) контекстерге жатқыза отырып, сандық белгісіне қарай шектеуді ұсынады. Шендестіру мен контрасты құрылымдық белгісіне қарай шектеу айтарлықтай көңілге қонымды болмайды, өйткені ол осы құбылыстардың сандық айырмашылығын көрсетпейді деген Л.М. Матвиевскаяның пікірімен келіспеуге болмайды. Жоғарыда айтылғаннан келіп шығатыны, қазіргі кезде біз осы терминдердің белгілі бір пайдалану аясына нақты бекітілгендігі туралы айта алмаймыз.

Осы зерттеуде «контраст» және «шендестіру» терминдерінің саралануы релевантты болып табылмайды. Біз контрастың да, шендестірудің да ұғымдар мен олар белгілейтін құбылыстардың объективті, сондай-ақ субъективті қарама-қарсы қойылуына негізделетіндігіне сүйенеміз. Көркем мәтін жүйесінде осындай қарама-қарсы қою тілдік элементтер қарама-қарсылықтарында жүзеге асырылады. Осындай қарама-қарсылықтардың жиынтығын, сондай-ақ мәтіннің басты семантикалық қарама-қарсылығын жасау кезіндегі олардың өзара әрекеттестігін біз шендестірудің ұйымдастырушы қағидасы ретінде қарастырамыз. Зерттеуде біз термин таңдау кезінде «контраст» әдебиеттану саласына, ал «шендестіру» лингвистика саласына жатады деген көзқарасты негізге алдық. Осы зерттеу мәтін лингвистикасы саласында орындалғандықтан, «шендестіру» термині таңдалды.

Жұмыстың мақсаты – ең алдымен, қарама-қарсы қою негізінде көркем мәтінді жасаудың лингвистикалық механизмін талдау. Қарама-қарсы қойылуы мәтіннің басты қарама-қайшылығын жүзеге асыру үшін маңызды болып табылатын лингвистикалық бірліктердің арасында грамматикалық, лексикалық және композициялық элементтердің қарама-қарсылығын бөліп көрсетуге болады.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Алибейли Ш.Э. Антонимы персидского языка. – Баку: Элм, 1991. – 108 с.
- 2 Балли Ш. Французская стилистика (перевод с французского). – М.: Из-во иностр. лит-ры, 1961. – 394 с.
- 3 Булаховский Л.А. Введение в языкознание. Ч.1. – М.: Учпедгиз, 1954. – 175 с.
- 4 Гельблу Я.И. Антонимия и шендестіру // Вопросы романского и германского языкознания. – Уфа: Уч.зап.Башкирского гос.унив., 1964. – Вып.15. – С.153-159.
- 5 Шанский Н.М. Лексикология современного русского языка. – М.: Просвещение, 1972. – 327 с.
- 6 Сидоров Г.М. Речевые средства антитезы в художественном произведении // Вопросы стилистики русского языка. – Ульяновск, 1978. – С.63-66.
- 7 Каплан М.С. О лингвистической природе антонимизации // – Казань: Учен. зап. Казан. пед.ин-та., 1976. – Вып.154. – С.107-109.
- 8 Гальперин И.Р. Очерки стилистики английского языка. – М.: Из-во литература на иностр. языках, 1958. – 459 с.
- 9 Бабаханова Л.Т. Структурно-семантические особенности антитезы как стилистического приема: автореферат дисс. кан. филолог. наук. – М.: 1967. – 30 с.
- 10 Белова Г.М. Лингвистические средства выражения антитезы: автореф... кан. Филологических наук. – М., 1970. – 27 с.
- 11 Филиппова Т.И. К вопросу об антитезе // Грамматический строй и стилистика романских языков. – Калинин: Калининский гос.унив., 1979. – С.118-121.
- 12 Зверева Е.А. Выражение сравнения, сопоставления и противопоставления в свете ситуативной методики обучения // Функциональный стиль научной прозы. – М.: Наука, 1980. – С. 207-233.
- 13 Гвоздев А.Н. Очерки по стилистике русского языка. – М.: Учпедгиз, 1955. – 463 с.
- 14 Кожина М.Н. Стилистика в соотношении с лингвистикой текста // Теория и практика преподавания русского языка и литературы. – М.: Русский язык, 1979. – С. 213-222.
- 15 Скрбнев Ю.М. Очерки теории стилистики. – Горький: Из-во Горьков. гос.пед.ин-та ин.яз., 1975. –175 с.
- 17 Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М.: Советская энциклопедия, 1966. – 608 с.
- 18 Поляков А.Ф. О композиции литературного произведения // Труды объединения кафедр литературы вузов Сибири и Дальнего Востока. – Ишим, 1962. Уч.зап. Т.4. – Вып.2. – С. 58.

ТАШМЕТОВА Н., ТАНАБАЕВ Г.У. ФУНКЦИОНАЛЬНАЯ РОЛЬ АНТИТЕЗЫ В ТЕКСТЕ

Антитеза широко используется во всех функциональных стилях и имеет разные особенности. В текстах ораторов и публицистическом стиле антитеза, являясь особым инструментом обнадеживания, становится программой противоположности к другим стилистическим способам.

В материалах общественно-политической лексики здесь используются индивидуальные субъективные противоположности, которые требуют дополнительных логических операций. В научном стиле противопоставление широко используется для оповещения новой информации и формулировки научной гипотезы.

Антитеза проявляется как универсальное средство организации фольклорных произведений и художественных текстов.

В статье рассмотрен лингвистический механизм построения художественного текста на основе сопоставления.

Ключевые слова: антитеза, контраст, антоним, противопоставление, функциональный стиль, логика, композиция.

TASHMATOVA N., TANABAEV G.U. THE FUNCTIONAL ROLE OF THE ANTITHESIS IN THE TEXT

The antithesis widely used in all functional styles and has different features. In the texts of speakers and journalistic style, the antithesis, being a special tool of encouraging, it becomes a program contrary to other stylistic ways.

In the public-political vocabulary it uses individual subjective opposites that require additional logical operations. In the scientific style protivopostavlyal widely used for notification of new information and scientific hypotheses.

The antithesis manifests itself as a universal means of organizations of folklore compositions and literary texts. The article considers the linguistic mechanism of the construction of literary text on the basis of comparison.

Keywords: antithesis, contrast, antonym, contradistinction, functional style, logic, composition.

УДК 37.01

**ОТБАСЫЛЫҚ РУХАНИ-АДАМГЕРШІЛІК ҚҰНДЫЛЫҚТАР
ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ПРОБЛЕМА РЕТІНДЕ**

АЙНУР ҮСЕНҚЫЗЫ

Адамзат қоғамының әр кезеңінде отбасы мәселелері әрдайым маңызды орынға ие. Қандай мемлекет болмасын оның өркендеп дамуы мемлекет азаматының әл-ауқатымен қатар оның рухани адамгершілік қасиеттерінің дұрыс қалыптасуы маңызды рөл атқарады. Ең алғашқы тәрбие отбасында бастау алғандықтан, әрбір адамның бойында отбасылық рухани-адамгершілік құндылық болуы шарт. Бірақ қазіргі таңда әртүрлі себептерге байланысты жастар бойындағы бұл құндылықтың әлсіреуі қоғамда келеңсіз жағдайлардың тууына соқтыруда.

Мақалада осы тақырыпқа байланысты статистикалық мәліметтерге, әдебиеттерге, мақсатты мемлекеттік бағдарламаларға шолу жасалынып, бүгінгі күннің көрінісі сипатталған. Ал бүгінгі күннің көрінісі осы бағытта жасалынып жатқан іс-шаралардың жеткіліксіз мөлшерде екені анықталып, әлі де бағдарламалар әзірленіп, тәжірибеде қолдану керектігін көрсетеді.

Кілт сөздер: отбасылық, рухани-адамгершілік құндылықтар, отбасы педагогикасы, отбасы тәрбиесі, болашақ ата-ана, отбасылық өмірге дайындық.

Бағзы дәуірлерден әрбір қоғамның темірқазығы мен дінгегі саналатын отбасы институтының халқымыздың өміріндегі әлеуметтік рөлі мен асыл құндылығы ерекше. Ел дамуының ұзақ мерзімге белгіленген бағдарламасы - «Қазақстан-2050» Стратегиясының түпкі мақсаттарының бірі дені сау, бәсекеге қабілетті, білімді ұрпақ өсіруге, аға буынның қамсыз қарттығына қолдау көрсетуге, ана мен баланың құқығын қорғауға, әр отбасының берекелі өмір сүруін қамтамасыз етуге бағытталған. Қоғамда осындай рухани-әлеуметтік дінгегі берік отбасылық құндылықтарды тереңдету мақсатында Елбасы Н.Ә.Назарбаев 2014 жылы Жарлығымен қыркүйек айының екінші жексенбісін «Отбасы күні» мерекесі ретінде бекітті. Елбасының отбасыға жағдай жасап, оның беделін арттыру мақсатында берген тапсырмаларының аясында «Отбасылық қатынастарды, моральдық-этикалық және рухани адамгершілік құндылықтарды нығайтудың 2015-2020 жылдарға арналған Жалпыұлттық іс-шаралар жоспары» бекітілгенін Қазақстан Республикасының Мемлекеттік хатшысы Гулшара Абдіқалықова «Егемен Қазақстан» Жалпы Ұлттық Республикалық газетте баяндады. [1, 9-б]

Жоғарыда айтылған іс-шаралар қоғамның, әсіресе жас буынының отбасы рухани-адамгершілік құндылықтарының дұрыс қалыптасуына өз септігін тигізері анық. Бірақ, соңғы жылдары БАҚ-ының хабарлауымен қоғамымызға жат жайттардың орын алуының себебін, оның түп-тамырын анықтамайынша оң нәтижеге жетуіміз екі талай.

2017 жылдың бірінші жартысында Қазақстанда 59 007 жұп неке құрды, оның ішінде тіпті алты ай некеге тұрмай 729 жұп ажырасқанның статистика комитеті хабарлады. Мәселен, 2017 жылғы қаңтардан маусымға дейін тіркелген ажырасулар саны 26785 болса, оның ішінде сот шешімі бойынша 21543 ерлі-зайыптылардың өзара келісулер 5242 жұпты құрады. Ажырасуға және отбасыларға көмек көрсету туралы статистиканы зерттеуге мамандандырылған Divorcescience порталында жарияланған басқа мәліметтерге сәйкес, Қазақстан ажырасу деңгейі жоғары елдер арасында (71 елдің ішінде) алғашқы ондыққа кіреді. [2] Ажырасу тақырыбын қолға алып, онымен күресу жолдарын атап көрсеткен К.Ж. Жолтаева, А.С.Бейсенованың мақалалары бар. [3, 99б]

Егер медициналық статистикаға жүгінсек, түсік саны өсуде (әр 100 туылғанның 43-і жасанды түсік), жас аналардың балаларынан бас тартып, тастанды балалар санының өсуі т.б. Бұл жайттардың біздің қоғамда орын алу себептері жан-жақты. Олар: экономикалық, тарихи-саяси жағдайлар, адамдардың рухани құлдырауы, ұлттық тәрбиенің жеткілікті болмауы, рухани сауатсыздық т.б. факторлары айқындалып отыр.

Нәтижесінде адам бойындағы отбасы рухани адамгершілік құндылықтарының құлдырауы оның жеткілікті мөлшерде дамып, жетілмеуіне соқтырды. Бұл бүгінгі күннің көрінісі. Сондықтан, осындай кеселді құбылыстардың түп тамырын анықтап, онымен күресіп, оның алдын алу жолдарын іздеу баршамыздың ортақ парызымыз. Әрине, біз әрбір ерлі зайыптылар, жас ата-аналар есігін қағып, олармен өзіміздің ойымызбен бөлісіп, оларға тәрбие бере алмаймыз. Сонда біз кімді және қалай тәрбиелемекпіз? Ата-аналарды ма? Олардың балаларын ба? Біз, педагогтар балаларға білім беріп, оларды өз елінің патриоты болуға тәрбиелегенде, бір жайтты ұмытып қалғандаймыз. Бүгінгі жас буын ертеңгі белгілі бір саланың нағыз маманы ғана емес, ол, қоғамның басты бөлігі – болашақ ата-ана, яғни бір отбасы отағасы, асыл анасы, бір-бірінің жары.

Хадисте: «Әрбір ата өз баласына жақсы мінез-құлқынан басқа артық мұра қалдыра алмайды»-деген сөз бала бойындағы асыл қасиет құндылықтар бәрінен де жоғары екенін түсінуге болады.

Осы жөнінде 110 жасқа дейін бала дәрігері болып жұмыс атқарған Лейла Денмарк: «Быть хорошими родителями – единственная стоящая работа на Земле. Самое дорогое, что могут иметь дети в своей жизни - родители», - деп ата-ананың маңызын және бала үшін ата-ана өмір құндылығы екенін айтпаса да түсінікті.

Елімізде жетімдер санын азайту мақсатында 2013 жылы «Ана үйі» қоғамдық қоры ашылып, осы күнге дейін қиындыққа тап болған жас қыз-келіншектерге өз балаларынан бас тартпау үшін материалдық, моральдық көмек көрсетуде. Бұл қорды жастарға жарнамалағанымыз емес, дегенмен қоғамда болып жатқан келеңсіз мәселелерді азайтуда, алдын алуда өз септігін тигізуде. Қор координаторы Жазира Сартаева ханымның айтуынша, қордың қамқорлығында жүрген кейбір қыздардың ата-аналары олардан теріс айнылып, ал кейбірі қызының жүкті болып қалғанынан мүлдем хабарсыз. Мәселе тағы да ата-аналар тәрбиесіне тіреліп тұр. Балаларына жеткілікті мөлшерде дұрыс тәрбие бермеуі, қиын жағдайда қыздарынан теріс айналуы, және жеткілікті мөлшерде көңіл бөлмеуі – баланың тәрбиесін теледидар, интернет желісі және көше өз жетегіне алуына себеп болды. Сондықтан, тәрбие жұмыстарын қалыптасып қойған ата-аналармен емес, өз ісіне жауап

бере алатын, құндылықтарды ажырата білетін, алдағы өмірлерін жоспарлай білетін жас тобы – бозбалар мен қыздарға жүргізуді көздеп отырмыз.

Соңғы жылдары білім беру саласында отбасы мәселеріне қатысты зерттеулер мен әдебиттер аз емес. Соның бірі 2014 жылы жарық көрген Т.Н.Жүндібаева еңбегі «Отбасы педагогикасы». «Бұл оқулық отбасы педагогикасының өзекті мәселелерін көтере отырып, болашақ мамандарға, отбасы тәрбиесі, оның қалыптасу тарихы мен отбасында бала тәрбиелеу дәстүрлері, отбасы тәрбиесінің негізгі ұстанымдары мен қызметтері және т.б. түсінік бере отырып, алған білімдерін ата-аналармен жұмыс барысында пайдалануға ықпалын тигізеді»-деген кітапқа берілген қысқаша анықтама біздің жоғарыда айтылған сөздің дәлелі болып тұр. [4] Тағы да қайталасак, біз педагогтар тек болашақ маман ғана емес, болашақ ата-ана тәрбиелейміз. Болашақ ата-ана кез-келген саланың маманы болуы мүмкін. Сондықтан, отбасы мәселесін тек болашақ педагог, психолог, әлеуметтанушылармен шектелмей, барлық гуманитарлық мамандықтармен қоса техникалық мамандықтарда білім алып жүрген жастарға да таныстыру қажет.

Адамзат қоғамының қай кезі болмасын, отбасы тәрбиесі мәселелері күн тәртібінен түскен емес. Отбасы тәрбиесі мәселелері Шығыстың ұлы ойшылдары Әл-Фараби, Ж. Баласағұн, Қ.Яссауи, М.Қашқари, классик педагогтар Я. А.Коменский, Ж.Ж.Руссо, И.Г.Песталоцци, К.Д.Ушинский, батыс отбасы психотерапевті В. Сатир, кеңес педагогтері В.А.Сухомлинский, А.С.Макаренко, қазақ ағартушы, педагогтері А.Құнанбаев, Ы.Алтынсарин, Ж.Аймауытов, М.Жұмабаев, М.Әуезовтың т.б, А.Құнанбаев, Ы.Алтынсарин, Ж.Аймауытов еңбектерінде кеңінен орын алды. Бүгінде отбасы тәрбиесі мәселелері қазақстандық ғалымдар М.Ғабдуллин, Х.Арғынбаев, С.Ғаббасов, Қ.Жақыпов, Қ.Р.Қоянбаев, Г.Байдильдинова, В.Лысенко, Р.К.Төлеубекова, Е.Сағындықұлы, С.Кенжеахметұлы, Қ.Т.Атемова және т.б. тарапынан зерттеліп келеді.

Отбасы проблемаларымен тәжірбие жүзінде айналысқан батыс психотерапевті В. Сатир «Как строить себя и свою семью» деген еңбегінде практикалық жаттығуларды оқырманға ұсынады. Ол өз еңбегінде «... отбасы өмірінің басты психологиялық құраушысы: өзін-өзі бағалау, коммуникация, ереже және әлеуметтік қарым-қатынас»-деп, қандай психологиялық проблема болмасын адам өзінен бастау керектігін айтады. [8, 76] Осы еңбегінде кемел отбасы және проблемалы отбасы деп екі типке бөліп әрқайсысына мысалдар мен сипаттамалар келтіреді. Проблемалы отбасынан кемел отбасына өтудің жолдарын көрсетеді.

Отбасы тәрбиесі туралы орыстың ғалымы Н.К.Крупская: «Балаға деген сүйіспеншілікті россиялылықтар шығыс халықтарынан үйренсін»-деп, орынды айтқан. Яғни, жоғарыда айтылған әдебиеттерді саралап, білім беру

мекемелерінде заманауи психологиялық тренинг, семинар немесе отбасылық өмірге дайындық клуб ұйымдастырып, отбасы рухани-адамгершілік қасиеттерді қалыптастыруда жастармен өзін-өзі, өз іс-әрекетін танып білуге, өзгеруге жұмыстар жүргізу – біздің мақсатымыз. [7]

Бұл тақырып жан-жақты саралауды қажет етеді. Адам бойындағы физиологиялық өзгерістер оның психологиялық жағдайына тікелей әсер ететінін ескере отырып Каган В.Е. кеңес ғалымының «Воспитателю о сексиологии» еңбегін қостық. Мұнда адам өзін-өзі рухани танымас бұрын физиологиялық тұрғыдан өз ерекшеліктерін танып білу қажеттігін айтады. [9]

Қазақ халқының отбасылық тәрбиесін зертеу қажеттігін ең алғаш көтерген академик М.Ғабдуллин. Ол өзінің 1966 жылы жарыққа шыққан «ата-аналарға тәрбие туралы кеңес» атты еңбегінде «...қазақ халқының өмірінен орын алған тәрбиенің тарихын жан-жақты түрде қарастыру – өз алдына зерттелетін мәселе»-деп атап кеткен.

Қазақ отбасының тарихы туралы жан-жақты зерттеген тұңғыш еңбек – тарихшы этнограф Х.Арғынбековтың 1973 жылы шығарған «Қазақ халқындағы семья және неке» атты кітабы. Ол 1966 жылы толықтырылып, өңделіп «Қазақ отбасы» деген атпен қайта жарық көрді.

Адамзат қауымының отбасын құру шежіресі мәселесін қарастырған ғалымдардың бірі С.Ғабасов. Ол өзінің «Педагогика мен психология» «Халық педагогикасының негіздері» деген монография, еңбектерінде: «Семья тарихының адамзаттық сипаты, ұрпақ тазалығының мәнін түсіну, ата-ана мен бала арасындағы сыйластық, ана құрсағындағы тәрбиенің түрлері, ерлі зайыптылардың арасындағы қатынас мәселелеріне терең талдау жасайды. [5]

К.Оразбекованың «Иман және инабат» атты оқу құралында әдеп және тұрмыс-салт психологиясы ұлттық мазмұнда жазылған. Оқу құралында отбасы – адамзат өмірі өз жалғасын табатын, болашақ ұрпақ өсіп-өрбіпұшатын ұя, әдептілік, сыпайылық, ізеттілік, адамгершілік сияқты асыл қасиеттерге баулу отбасынан бастау алатыны, сондықтан отбасының міндеті – жас ұрпақты инабаттылық пен имандылыққа тәрбиелеу деп көрсеткен.

Автордың еңбегінде «Махаббатсыз өмір бос» атты тарауында бозбалалар мен бойжеткендердің қарым-қатынасы, ондағы қыз бен жігіттің достығы, ал достық-махаббат бастамасы, жасөспірім шақтағы махаббат сезімдерінің, тұрмыс құру, некенің пәктігі, үйлену, отбасының өрбуі, үй болудың ошақ басынан басталатыны, ерлі зайыптылардың бейбіт және бақытты өмір сүруі, ол үшін олардың өзін-өзі тәрбиелеу қажеттігі туралы ақыл-кеңестер беріледі. [6]

Отбасы мәселесін тарихи тұрғыда зерттеп жүрген ғалымдардың бірі – Қ.Т.Атемова. Оның 2009 жылы жарыққа шыққан «Түркі халықтарындағы отбасы тәрбиесі дәстүрлерінің қалыптасуы» атты монографиясында түркі

ғұламаларының мұраларындағы отбасы тәрбиесі идеяларының қазақтың халық педагогикасындағы көрінісін, қазақ халқының ақындары мен жырлауларының мұраларындағы тәлім-тәрбиелік көзқарастарына педагогикалық тұрғыдан талдау жасап, жүйеленген. Қазақ ағартушылары мен зиялыларының еңбектерін зерделеп, оның түркі ғұламалары мұраларындағы сабақтастығын дәлелдеген. Сонымен қатар, түркі ғұламаларының мұраларындағы отбасы тәрбиесі туралы идеяларын бүгінгі күн тәжірибесінде пайдаланудың жолдарын қарастырған.

Қазақ халық даналығын қайта жаңғыртып және өскелең ұрпақты тәрбиелеуге пайдалану мәселесін жан-жақты зерттеп, осы тұста зерттеу жұмыстарының статистикалық мәліметтерін көрсетіп оны қалың оқырманға ұсынған А. Қалыбекованың «Қазақ халық тәрбиесінің асыл мұрасы» атты еңбегі қазіргі тәрбиелеу үрдісінде қолдануға әбден лайықты. Ол өз еңбегінде: «Адамды, әсіресе баланы тәрбиелеу үдерісі адамгершілік пен моральдан, халықтық дәстүрлерден нәр алып, тамыр тартуы тиіс, онсыз мағынасы болмайды. Адам өзін туғанхалқының, мәдениетінің бір бөлшегі ретінде сезінбейінше, рухани дамуы мүмкін емес» – деп дәп басып айтады. [10, 410б]

Қорытындылай келе, жоғарыда көрсетілген еңбектер кең ауқымды және маңызы өте зор екенін ескеріп, осы еңбектерді бір жүйеге жүйелеп, заманауи инновациялық технологиялармен көпшілікке, яғни көзделген аудиторияға ұсыну. Мәселен, алғашқыда белгілі бір студент тобының отбасы жайында көзқарастарын аңгімелесу аясында анықтап, олардың отбасы құру дайындығын анықтайтын тестер мен сауалнама арқылы айқындаймыз. Кейін қоғамда болып жатқан келеңсіз мәселелер мен статистикалық мәліметтерге заманауи технология көмегімен көз жүгірту арқылы ойларын толғандыру. Психологиялық, физиологиялық тұрғыдан өзін-өзі танып білуге, өз іс-әрекеттеріне жауапты болуға, болашақта кемел отбасын құруға ынталандыруға аңгімелесу және лекция жүзінде іске асыру. Осы мақсатта арнайы жүйеленген бағдарлама әзірлеп, аудиториямен тәжірибе жүзінде жұмыс жасау, гипотизаны дәлелдеу – алдағы біздің жоспарымыз.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. «Егемен Қазақстан» газеті, №174 (28652) 12 қыркүйек, 2015. 25б.
2. <https://www.kursiv.kz/news/tendencii-weekly/tendencii-lubvi/>
3. ҚҰУ хабаршысы, педагогикалық ғылымдар сериясы, Алматы №1(29) 2010, - 129б.
4. Жүндібаева, Т. Н. Отбасы педагогикасы : оқулық / Т. Н. Жүндібаева. - Алматы: «Экономика»ЖШС, 2014. - 311б.
5. Ғаббасов С. Халық педагогикасының негіздері (монография). – Алматы. «Әл Фараби», 1995. – 459б.

6. Оразбекова К. Иман және инабат: педагогикалық училищелерге арналған оқу құралы. – Алматы: «Ана тілі», 1993. – 152б.
7. Ковальев С.В. Подготовка старшеклассников к семейной жизни: тесты, опросники, ролевые игры: Кн. для учителя – Москва: «Просвещение», 1991. – 143с.
8. Сатир В. Как строить себя и свою семью: Пер.с англ.: улучш. изд. – Москва: «Педагогика-Пресс», 1992. – 192 с.
9. Каган В.Е. Воспитателю о сексологии. –Москва: «Педагогика», 1991. – 256 с.
10. Калыбекова А. Қазақ халық тәрбиесінің асыл мұрасы. – Алматы: «Баур», 2011. – 488 б.

УСЕНКЫЗЫ А. СЕМЕЙНЫЕ ДУХОВНО-ПРАВСТВЕННЫЕ ЦЕННОСТИ КАК ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ПРОБЛЕМА

Аннотация: В обществе всегда уделялось большое внимание вопросам семьи и нравственного воспитания подрастающего поколения. Для процветания любого государства недостаточно только благосостояния его граждан: формирование духовно-нравственных качеств играет немаловажную роль. Воспитание начинается с семьи, поэтому у человека, который рано или поздно станет родителем, должны быть семейные духовно-нравственные качества. Но в настоящее время по разным причинам ослабление и искажение этих качеств у молодежи привели к непредвиденным последствиям в нашем обществе. В статье приводится обзор статистических данных, анализ источников, целевых государственных программ по данной тематике. Анализ картины нынешнего дня, в связи с вопросами духовного воспитания в семье, показал, что предпринимаются недостаточные усилия для реализации задач духовно-нравственного воспитания.

Ключевые слова: семейные, духовно-нравственные ценности, педагогика семьи, семейное воспитание, будущие родители, подготовка к семейной жизни.

USSENKYZY A. FAMILY SPIRITUAL-MORAL VALUES AS A PEDAGOGICAL PROBLEM

The society always paid great attention to family issues, and moral education of young generation. For the prosperity of country the well-being of its citizens is not enough, but also the formation of spiritual and moral qualities plays an important role. Upbringing begins with the family, so in a person who sooner or later becomes a parent, there must be family spiritual and moral qualities. But now, for various reasons, the weakening and distortion of these qualities in young people has led to unforeseen consequences in our society. And in the article is reviewe of statistical data, literature, target state programs on the subject. Analyzing the pattern of present day issues of moral education in the family, revealed that there are insufficient efforts, which is reflected in the lack of activities and practical programs.

Keywords: family, moral values, family education, expectant parents, preparing for family life.

ӘОЖ 811.512.122

ІШКІ МОНОЛОГ ҚҰРУДАҒЫ ТІЛДІК ТӘСІЛДЕРДІҢ ЕРЕКШЕЛІГІ

ШЕРИАЗДАН М., ТАНАБАЕВ Ғ.Ө

Ішкі монолог арқылы әртүрлі әсерлердің, естеліктердің, ұғым-сенімдердің ішкі жан әлеміндегі бір-біріне тәуелді-тәуелсіз, өзара сабақтастық қатынасы ашылуы абзал. Сондай-ақ ішкі монологтың шығарма сюжеті, идеясы, композициясы өрісінде, кейіпкер сомдауда шешуші рөл атқаратыны да белгілі. Жалпы ұғым-сенім арқылы көрінетін ішкі монологтың шығарма сюжетін қоюландырып, идеясын айқындайтынын осы зерттеп отырған романдар арқылы түсінік аламыз.

Мақалада адамның әрқилы көңіл-күйіне байланысты ерікті кейде еріксіз күйде туатын психологиялық іс-әрекеттерді, ой мен сезім құбылыстарын бейнелейтін көркемдік тәсілдер қарастырылған. Сонымен қатар жазушы Ә.Кекілбаевтың шығармаларындағы ішкі монологты беру шеберлігіне кеңінен тоқталған.

Кілт сөздер: *ішкі монолог, көркемдік тәсіл, бейнелеу құралдары, психологиялық тереңдік, образды ойлау, түс көру, сюжет, композиция.*

Кез келген көркемдік тәсіл, бейнелеу құралдары жеке-дара тұрғанда ешқандай көркемдік қызмет атқармайтыны белгілі. Шығарма поэтикасының өзі сөз өнеріндегі түрлі көркемдік тәсілдер мен бейнелеу құралдарының жиынтығы екендігін естен шығармағанымыз дұрыс.

Әлем әдебиетіндегі алдыңғы қатарда жүрген ішкі монолог, ой ағысы сияқты көркемдік тәсілдер енді біздің ұлттық әдебиетте де көрініп, көркемдік ойлау жүйесін кеңейтті. Біздің қарастырып отырған мәселеміз ішкі монолог болғандықтан, бейнелеу құралдарының ішінде тікелей қатысты түс көру, оны ЖАНжорыту, ішкі дауыс, ой ағысы, психологиялық жағдай, портрет, дауыс ырғағы тағы басқа адамның сезіміне қажетті көркемдік тәсілдерге тоқталуды жөн көрдік.

Ұлттық әдебиетімізде 60-80 жылдар аралығында бой көрсеткен шығармаларда қаһарман мінезін дәріптеудің еркін өсу мәлесін кеңінен өрістудің ашық түрі әдебиетімізге ішкі монолог тәсілін алып келген болатын. Қазақ прозасында да оқиғаны қызықтау, тек баяндаушылық, сюжет қушылық секілді сипаттан гөрі психологиялық тереңдік, образды ойлау, іштей өсу – түлеу айрықша өріс алды.

Әбіш Кекілбаев шығармаларында баяндаушылық сипаттан гөрі, образды ойлауға, оқырманын психологиялық тереңдікке бойлатуға мүмкіндік береді. Осындай шығармаларының бірі «Үркер», «Елең-алаң» романдарында ішкі монолог тәсілі жоғары деңгейде қолданылған. Мысалы: романның бас

кейіпкері Әбілқайыр ханның өзімен-өзінің іштей сырласу мен сөйлесу тәсілі жоғары суреттелген.

Ішкі монологқа тікелей қатысты түс көру және оны жорыту тәсілі жазушының сөзге деген шеберлігін білдіреді. Әбілқайырдың Ресей патшалығына елшілік жібере отырып, ұзақ сонар күнді күтумен өткізген уақытында түс көріп, оны өзінің құрдасы Тайланға жорыттырудың өзі жазушының ішкі монолог тәсілін ауқымды қолданғанының бір кепілі.

Әбіш Кекілбаевтың «Үркер» романының «Елшілік» тарауында ішкі монологпен қоса Ресей патшалығынан келген елші Тевкелев пен Әбілқайыр ханның әңгімелесуі диалог тұрғысында берілді.

Көркем шығармада кейіпкер атынан айтылатын төл сөз диалог және монолог түрінде келеді. Сонымен қатар авторлық баяндау ішінде диалогтың дара репликалар да қолданылады.

Диалог – екі адамның белгілі бір тақырып шеңберінде сөйлесуі. Диалог – тілдік қатынастың батапқы және табиғи түрі. Оның түп-төркіні – сөйлеу тілі.

... Екеуі оңаша қалғасын хан сөз бастады.

- *Ал аман-есен жеттіңіз бе? Жол-жөнекей қиындық көрген жоқсыз ба?*

- *Шүкір. Өз жағдайларыңыз қалай? Есендік пе?*

Қалай болары әлі белгісіз. Ертең ру басыларының жиынына шақырмас бұрын өзіңізбен оңаша сөйлесіп алғым келді. Олар Сейітқұл мен Құттымбет орыс патшасынан жоңғарға қарсы бірге соғысатын әскер сұрай кетті деп ойлап жүр еді. Елшілік келе жатыр деген хабарды естіп, көңілдеріне бір секем қонып, менің әр адымымды аңди бастады. Кеше сіздің қасыңызда гаскер адамдары барын өз көздерімен көріп келген билер маған келіп, сізбен оңаша кездесуге тыйым салып, тек біздердің көзімізше ғана сөйлесесің деп шарт қойып кетті. Содан бері ешқайсысы қараларын көрсеткен жоқ. Өзара не деп пәтуа байласып жатқанын бір алла біледі. Бірақ, оларға бодан болу жайындағы әңгімені абайлап айтпай болмайтыны белгілі болды [1].

Осы бір үзіндіден жазушы монологпен қатар диалог тәсілінде қолданғанын байқаймыз. Кейіпкерлердің төл сөзі көркем шығармада диалог және диалогтық дара реплика түрінде ғана емес, сонымен қатар монолог түрінде берілуі жайында орыс ғалымы В.Виноградов сөз еткен болатын. Көркем шығармадағы монологтың сипаты, диалогтан ұзақтығы ғана емес, олардың диалогтан қарағанда композициялық күрделілігінде және бұлардың мазмұнына түгелдей сөзбен жауап қайырылуы міндетті еместігінде.

Ішкі монологқа тікелей қатысты түс көру, оны жорыту, ішкі дауыс, ішкі диалог, ой ағысы, психологиялық жағдай, көзқарас, ишара, дауыс ырғағы. Толып жатқан адамның әрқилы көңіл-күйіне байланысты ерікті кейде еріксіз

күйде туатын психологиялық іс-әрекеттерді, ой мен сезім құбылыстарын бейнелейтін көркемдік тәсілдерді қарастыру [2, 15].

Әбіш Кекілбаевтың зерттеуге тірек болған шығармаларында ғалымның көрсеткен ішкі монологқа қатысты түс көру мен оны жорыту тәсілі көрініс табады.

Түс – ішкі монологтың бір элементі, яғни кейіпкердің көңіл-күйін, санасындағы үздіксіз жүріп жатқан үрдістің бір сәтін белгілейтін көркемдік тәсілдің бір түрі. Жазушы түсті өз шығармаларында өте көп және зор рөл атқаратын құрал ретінде пайдалады. Қазақ прозасында түске соншалықты мән беріп, одан терең философиялық ой, әлеуметтік мәселе көтеру алпысыншы, сексенінші жылдардағы жаңа лекке тән қасиет болса керек. Соның ішінде Әбіш Кекілбаевтай түстің көркемдік мүмкіндігін кеңінен пайдаланған қаламгерлер жоқтың қасы.

Романдарындағы кейіпкерлердің ең биігі Әбілхайыр хан өзінің ашқан балын жорытқалы Тайлан құрдасына барады. Әбілқайырдың бұл баруының өзін жазушы тек хабарлама сөз ретінде емес, Тайлан екеуінің ара қатысын, сонымен бірге уақиғаның барлық желісін автор баяндауында көрсете білді.

...- Бал аштырғалы келдің бе, жоқ түс жорытқалы келдің бе? – деді Тайлан оң қолында отырған қараша баланың кекіліне танауын көме түсіп.

Хан тамағын кенеді.

- Басы бес әліп, ортада алты әліп, аяқта алты әліп, жүрегі мен босағасы жұп түсіп, қалғандары ұйыспай, шілдің құмалағындай шашырап кетсе, неге көрінуші еді?

- Іздеген жозың болса, хабары шыққанмен, қолыңа тиер-тимесі белгісіз. Ал, енді сапардағы жолаушыға бағыштасаң, белдеуге ат басын тіреп келіп қалыпты, бірақ жүрегінің басында бір зіл бар ма қалай... Қуаныштан күпті ме, әлдебір күдік пе... не де болса, келуі келіп-ақ қалды...

- Һм!- деді хан.

Орынынан тұрып, жырық балақ құлын жарғақ шалбарына жабысқан шөп-шөңгені сілкіп тастап, етектегі жалғыз үйге қарай баяу басып жүріп кетті (Ә.Кекілбаев. Он екі томдық шығармалар жинағы, 3-том, «Үркер» «Тығырық» бөлімі. – Алматы: Өлке баспасы, 1999 ж. 235-236 бб.).

Түс – біздің көркем әдебиетімізде күні кеше ғана көркемдік тәсіл болып қалыптаспағаны белгілі. Оның түп-тамыры тереңде, сонау халық болып қалыптасып, ой-мұңы, ән-жыры дүниеге келген ықылым заманнан бастап жырлар мен лиро-эпостық жырларда әдеби тәсіл ретінде қолданылып келген. Қазақ халқында өзінің болмыс-бітіміне байланысты түс жоруды дәстүрлі түрде қалыптасқан және әдеби жанрдың кез-келгенінде кездеседі де. Өйткені адам бар жерде саналы және еркіннен тыс болатын психологиялық құбылыстардың болуы заңды нәрсе. Ал, түс адамның шындықты санамен бейнелеуіне тікелей қатыспайтын психикалық құбылыс.

Әбіш Кекілбаев өз шығармаларында тоқырау түстеріне терең мән береді, оны көп пайдаланады. Ол түстер шығараманың шырайын ендіріп, ең маңызды қызмет атқарып, өзімен бірге ұғым-сенім, оны жорыту секілді қосымша тәсілдерді алып келді.

...Жастыққа басы тисе болды, қайдағы бір ауызы үңірейген үңгірлерге тап болады. Үңгірдің аузында екі анары салбыраған тырдай жалаңаш ақ сары қыздар күнге қыздырынып отырады. Көздері көкпеңбек. Денесі уыздай аппақ. Жанарына бір қарадың-ақ, көзіңді енді қайтып ажырата алмайсың. Жады немелер жымың-жымың күліп, қараңғы үңгірдің түп жағын нұсқап, ымдап шақырады. Бұл, қапелімде, айтқандарына көніп, енді ұмтыла бергенде, тастан ырғып түскен сұлу қыздың аяғының екеу еместігіне көзі түседі. Жалғыз аяқ. Жалғыз балтыр. Маңдайындағы көзі де жалғыз. Бұл жалма-жан жалт бұрылып қаша жөнеледі. Жалғыз аяқ қыз аттатпайды. Қуып жетіп, ту сыртына жабысып мініп алады. Жан ұшырып қашып келе жатады. «Құтқарыңдар!» – деп айқай салып келе жатады...

... Біресе бір кекілі жалбыраған балаға еріп бүлдірген теруге бара жатады. «Бүлдірген, ана сордың ар жағында!» – дейді бала. «Апырай, сортаң жерде де бүлдірген өсетін болғаны-ау!» – деп ойлайды бұл. «Қорықпа, мына сорды кесіп өтсек, тез жетеміз», – дейді бала. Бұл жасқанишақтап сорды басады. Былқылдақ. Бір аттайды, екі аттайды. Әлгі былқылдақ сор бірте-бірте жұтып барады. Міне – тобықтан асты... Міне, тізеден асты... Міне – кіндіктен де асып барады... Табанынан бір мұздай суық қарып бара жатады. «Әй, сен мені қайда әкелдің?» Қасында бала жоқ. Анадай жерде қашып барады. Сорға бататын түрі жоқ. Қояндай орғып-орғып қояды. Сөйтсе, іздері бұдан қашып бара жатқан емес, бұған қарай жүгіріп келе жатқан кісінің ізіндей боп, теріс түсіп қалып жатыр. Бұл жан ұшыра бұлқынады. Оянып кетеді... (Кекілбаев Ә. Он екі томдық шығармалар жинағы, 5-том. Елең-алаң романы, «Тәуекел». Өлке баспасы, 1999 ж. 90-б.).

Осындай бір түнгі емес, бірнеше түнге созылған Ералының түсінің өзі сол уақыттағы қазақ елінің қым-қиғаш алаңдаулы тағдырын бейнелейді. Автор Ералының түсі арқылы ішкі бір үрей мен қорқыныштан, жан дүниесіндегі бір тоқыраудан, күйреуден хабар береді.

Жазушы түс арқылы бір рулы елдің ханын болашақ жарымен кездестіріп, сол кездегі ұғым-сенімдергеде құлақ түргізеді. Бопай ханымның түсін Ш жақтан беру арқылы кейіпкердің ішкі монологын береді. Тек жай ғана түс ретінде бермей, адамның ішкі сезімдерін тоғандыра суреттейді.

... Түн ортасынан ауып кеткен. Уқалай-уқалай қары талып қалыпты. Сонда да қимылсыз жатқан бөтен тәнге жылу бармай қалса, әлгі бір әлсіз үміттің өзі өшіп кететіндей бетін апарып, иегімен сипалап отырып қалғып кетіпті... Түс көріпті... Түсінде тап осы Белгілінің отауының табалдырығының ішінде мал сойып отыр... Мал дегені, терісін сыпырарда байқады, арлан қасқыр... Жон арқасы көк шуланданып тұр... Өзінен қан шықпайды, ағыл-тегіл сүт ақтарылып жатыр... Селк етіп қолын тартып ала қойды... (Кекілбаев Ә. Он екі томдық шығармалар жинағы, 5-том. Елең-алаң романы, «Тәуекел». – Алматы: Өлке баспасы, 1999 ж. 168-б.).

Осы бір түстен кейін Әбілқайырдың беті бері қарап, еліне кетіп, бірталай уақыттан кейін тағыда ауырған кезде осы Бопайды алдырып, өзі жазылған соң, жар етіп алған екен. Содан бастап Бопай ханым Әбілқайырдың бір жағынан жары, екінші жағынан қамқоршысы болып келді. Бұл жерде түс ішкі монологтың тууына үлкен әсер ете отырып, ең тиімді тәсілдердің бірі екенін байқатады. Жазушы өз шығармасының оқырманға тартымды болуын көздеп тарихи оқиғаларды түс арқылы 3-жақтан беруді көздеген. Сонымен бірге жоғарыда атап өткендей Ералының ауыр хәл үстінде жатып, түс көруі, сол кездегі халықтың наным-сенімге мән беретіндігін атап өткен.

Ішкі монолог арқылы әртүрлі әсерлердің, естеліктердің, ұғым-сенімдердің ішкі жан әлеміндегі бір-біріне тәуелді-тәуелсіз, өзара сабақтастық қатынасы ашылуы абзал. Сондай-ақ ішкі монологтың шығарма сюжеті, идеясы, композициясы өрісінде, кейіпкер сомдауда шешуші рөл атқаратыны да белгілі. Жалпы ұғым-сенім арқылы көрінетін ішкі монологтың шығарма сюжетін қоюландырып, идеясын айқындайтынын осы зерттеп отырған романдар арқылы түсінік аламыз.

... Бүгін түнде түсіне Ералы кіріп жүр. Бұлар іште сары табаққа салып ап сары сазандай аунатып бүйенге қатырған шырын уыз жеп отырғанда, ол түрүлі іргенің тұсына келіп, көзін сатып, қолын жаяды. Бұлар оны аяп қолдарын қанша созса да, іргеге жетпейді. Үйдегілердің қайырынан күдер үзген Ералы отыра қалып, топырақтың астына қолын сүңгітіп, бұлқынтып саршұнақ па, борсық па бірдеңе суырып алып шығады. Жаңағы олжасын бауыздамай, ірмей, тытырлатып, тырнағын қадап, жайратып жатады. Әлгі немесінен қан шықпайды, ағыл-тегіл сүт ақтарылып жатады... (Кекілбаев Ә. Он екі томдық шығармалар жинағы, 5-том, Елең-алаң романы, Тәуекел бөлімі. – Алматы: Өлке баспасы, 1999 ж. 181- б.).

Жазушы Бопай ханымның түс көріп, оны өзі жорып, өткен күндерін есіне алдыра отырып, образ жасаудың ең биік шыңына шығады. Мұнда түс арқылы қазақ халқының ұғым түсініктеріне үлкен мән бере қарайды. Кейіпкерін іштей ойлата да, іштей зор сенімділікке баулата алады.

Жазушының шығармаларда кездесетін түстерінің барлығы туындының идеялық қазығы болумен қатар кейіпкердің бүкіл табиғатын, шын бет-пернесін, ішкі иірімдерін, көңіл түбіндегі құпия сырды, адам жанының психологиясын ашудағы ролі зор. Біздің ұлттық ұғым сенімімізде ежелден қалыптасқан түс. Ол туралы ұғым, оны жорыту, тіпті түстің адам мінезін кейде бүкіл өмірінде түбегейлі өзгертіп адамзат алдында ақиқатын тануға көмекші болатын құнды құрал. Міне, содан бері Түс төл әдебиетіміздің төрінен түспей, өзіндік көркемдік міндетін мінсіз атқарып келеді. Оны қандай мақсатқа, қалай қолданып жүр, ол өз алдына бір мәселе.

«Түс (ішкі монологтың) басқа елдерде, әсіресе, европа әдебиетінде де көркемдік тәсіл құрал болып келгені аян. Ғалым зерттеуші М.М. Бахтиннің айтуынша түс – европа әдебиетінде «Мениппиваз» – сатира жанрында тұңғыш рет көркемдік таным боп енді. Миниппайлы дәстүр бойынша, кейін ол түрлі варианттармен, әр түрлі әсерлермен еніп отырды. Орта ғасыр әдебиетінде XVI-XVII ғасырдағы гротестік сатира да (әсіресе, Кеведо мен Гриммельсхузенде), сондай-ақ романтиктердің символисттік-ертегілерінде (оның ішінде Г.Гейнениң түс көру лирикаларында) қолданулары жүзеге асты. Әсіресе, адамды қайта тудыруға және жаңартуға тікелей әкелетін тоқырау түстерінің маңызды вариациясын атап айту қажет» [3,191].

Ә. Кекілбаев өз туындыларында тоқырау түстеріне терең мән беріп, оны көп пайдаланады. Көркем шығармадағы түс кейіпкердің кәдімгі күнделікті өмірінен өзгеше мүлде басқа заңдылықпен ұйымдастырылған бөгде өмірді өрнектейді. Түсте көрген өмір, шынында да кәдімгі өмірді сыпырып тастайды да, оны жаңаша бағалауды және түсінуді талап етеді. Өмірде өзіне айта алмаған немесе мойындамайтын қателіктерін осы түс арқылы танып, оның жаңа мүмкіндіктерін ашып жататын жайлар да аз емес. Кейде түсте кәдімгі өмірде бола бермейтін ғажайыптардың болуы мүмкін, алайда, ол өмірде емес, көркем шығармада қолданылып отыратындықтан адам мен көркем шығарма идеясын сай бейнеленетіні де белгілі.

... Осы қашып келе жатқан өзі кім? Расында да түлкі ме?.. Жоқ, түлкіге айналып кеткен басқа бір мақұлық па? Түлкінің мынандай бес сауағы болатын ба еді? Егер түлкі болмаса, қайтып жер бауырлап жымпы қаша алады? Аш белі қайқаңдағанда кіндігімен жер сыза жаздайды. Аяқ-қолы жерге тимейді. Сонда бұл түлкі болмағанда не болды?

Тарғыл бүркіт үсті-үстіне шаңқылдайды? Не деп шаңқылдайды? Бұған не істемейсің дейді? Неге қашасың дей ме? Неге қасқып қарсы шаппайсың дей ме? Неге айлаға жүгінесің дей ме?...

... Бұл солай біраз отырды. Жан-жағына көз салды. Бас сауғалатар сая іздеді. Анадайдан бірдеңені көрді. Бөксесін сүйретіп қасына барды. Арбиган-арбиган қос дөңгелек. Тот баспаған. Жылтырап тұр. Соған қарағанда әлдеқайда бағыт алып бара жатқан қозғалыс үстіндегі бірдеңе. Қазақ арасына жиі келіп тұратын тарғыл шапан саудагерлердің арбасына келіңкіреймеді. Өңшең шойын... Үңірейіп аузын ашқан әлденесі сопайып тағы тұр. Әлгі от құсатын зеңбірек дейтіні осы емес пе екен? Ендеше мұның қасына қайдағы бір тарғыл бүркіт түгілі шайтан да жолай алмайды. Ендеше қандай қуғыншыдан да құтылғаның. Өзінің біраз көлеңкесі де бар екен. Сұлқ түсіп жата кетті. Көзі тағы да көкке түсті. Манағы тарғыл бүркіт әлі шүйіп жүр. Мұның ендігі күні неболар екен деп алаңдай шолып айналсоқтап жүргендей...

Ентігіп демі бітіп бара жатқандай болған соң оянып кетті. Өз көзіне өзі сенбей біраз жатты. Қараңғы түн... (Кекілбаев Ә. Он екі томдық шығармалар жинағы, 5-том Елең-алаң романы. Екінші бөлім. – Алматы: Өлке баспасы, 1999 ж. 402-405-бб.).

Осы Әбілқайырдың ұзақ түсі арқылы сол кездегі бүкіл халықтың ішкі ойын, ағысын байқауға болады. Сонымен бірге сол уақыттағы жағдайды, әлеуметтік жағдайды түз жануарларының елесі арқылы бейнелеу, жазушының аса бір парасаттылығын береді.

Өмір шындығының көркем шындыққа айналу үрдісінде әр алуан философиялық, эстетикалық, таза творчестволық факторларға байланысты. Бұл факторлардың ішінде тіршілік ағымын табиғи болмысымен теңдес суреттеу міндеті бар. Қызықты құбылысқа куә боламыз: қаламгер өз еңбегінде өмірдің табиғи болмысына едәуір жасандылықтар арқылы жақындайды және тағы сол ақиқатты жеткізу үшін жақындайды.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Сыздық Р. Сөз құдіреті. – Алматы: Санат, 1997
2. Пірәлиева Г. Ішкі монолог. (Ішкі монологтың кейіпкер психологиясын ашудағы көркемдік қызметі). – Алматы: Ер Даулет-Қазақстан, 1994. – 170 б.
3. Пірәлиева Г. Сана ағымы және аңыз (Ә.Кекілбаевтың «Аңыздың ақыры») романы туралы әдеби сын). Жұлдыз журналы, 1994. №1. – 189-195 бб.

SHERIAZDAN M., TANABAYEV F.O. ОСОБЕННОСТИ ЯЗЫКОВЫХ СПОСОБОВ ПОСТРОЕНИЯ ВНУТРЕННЕГО МОНОЛОГА.

Через внутренний монолог раскрывается взаимосвязь различных впечатлений, воспоминаний, понятий, веры. Также внутренний монолог имеет огромное значение в сюжете, идее, композиции, в раскрытии образов персонажей. При помощи внутреннего монолога, который выражается через разные понятия, можно определить идею произведения.

В статье рассматриваются художественные способы выражения психологических поступков, различных мыслей и явлений, имеющих отношение к эмоциям человека. Также дан анализ творческому мастерству писателя А.Кекильбаева.

Ключевые слова: внутренний монолог, художественный способ, психологическая глубина, образное мышление, сновидение, сюжет, композиция.

SHERIAZDAN M., TANABAYEV A.O. FEATURES OF LANGUAGE WAYS OF CREATION OF THE INTERNAL MONOLOGUE.

Through an internal monologue, the interrelation of various impressions, memoirs, concepts, and beliefs reveals. In addition, internal monologue has huge value in a plot, the idea, composition, in disclosure of images of characters. By means of an internal monologue that is expressed through different concepts, it is possible to define the idea of the work.

Art ways of expression of the psikhologichsky acts, various thoughts and the phenomena concerning emotions of the person are considered in the article. Also the analysis of creative skill of the writer A. Kekilbayev is given.

Keywords: internal monologue, art way, psychological depth, figurative thinking, dream, plot, composition.

**ЖАЛПЫ БІЛІМ БЕРЕТІН ОРТА МЕКТЕПТЕРДЕГІ ОҚЫТУ ЖӘНЕ
ТӘРБИЕ ӘДІСТЕМЕЛЕРІ**

УДК: 372.8(47)(043)

**НӘТИЖЕГЕ БАҒЫТТАЛҒАН ОҚЫТУ ӘДІСТЕРІН
ИНФОРМАТИКА КУРСЫНДА ҚОЛДАНУ ТИІМДІЛІГІ**

ҚАРАТАЕВ Н.С., ИСКАКОВА И.Н.

Мақалада білім беру проблемаларының әртүрлі түрлері мен типтері (мысалы, теориялық және экспериментальды) тиісті әдістерді, қызмет тәртібін және оқытушыны дамытуды талап етуді қарастыру. Осылайша, дидактикалық заң және дидактикалық принципі ретінде проблемалық тұрғыдан алғанда, мұғалімдер мен оқушылардың әдістері мен ережелерін әзірлеу мен құрылымдауда маңызды жүйені қалыптастыру функциясын орындалуы қарастырылады.

Кілт сөздер: Педагогикалық тәжірибе, дидактикалық принцип, шығармашылық қабілет

Ұлы педагог К.Д. Ушинский айтқан пікірдің түйіні тұтас педагогикалық үдерісте білім беру траекториясын, баланың тек қана материалдық табиғатына емес, тұтас табиғатына сәйкес ізгілік ортаға негіздеп құру қажеттілігін айқындай түседі. Осы тұста Қазақстан Республикасы педагог қызметкерлерінің біліктілігін арттырудың деңгейлі бағдарламасында қарастырылған жеті модуль: білім берудің жаңа парадигмасы ретінде, зияткерлік дамуды нысанаға алған педагогикалық үдерістің жетекші факторына айналады. Бұл елімізде мектептерде бәсекеге қабілетті мамандарды сапалы даярлау мүддесінде жүзеге асырылып, болашақта жалпы орта білімнің мәнін арттыра түседі. Мәселен әр бір тұлғаның жеке ойлауы болып табылатын сын тұрғысынан ойлау, бала санасын органикалық дамытудың бірегей тәсілі болып табылатын диалогтік әдіс, оқушылардың жас ерекшеліктеріне сәйкес оқыту, дарынды және талантты балаларды оқыту барысында АКТ-ны пайдалану және оқуды бағалау, балалардың өзекті қабілеттерінің деңгейлерін анықтап, педагогика мен тәрбие теориясындағы ұрпақтардың тарихи сабақтастығын нығайтады.

Педагогикалық тәжірибені жетілдіру және жетілдіру бойынша ең маңызды санаттардың бірі – «әдіс», оқыту әдістемесі (оқыту, оқыту). Көптеген талқылауларға қарамастан, «әдіс» санаты әлі зерттелмеген және қазіргі анықтамалар даулы болып саналады.

Педагогикалық (дидактикалық) заңдылықтар мен қағидаттарды ескере отырып әзірленген мұғалімнің педагогикалық (білім беру) қызметіне қатысты қабылдау және қабылдаудың әдісі болып табылады, оның мақсатты қолданылуы іс-әрекеттің тиісті түрін басқаруды және шешім қабылдау процесінде тыңдаушыларды хабардар етуді айтарлықтай жақсартуға мүмкіндік береді белгілі бір (білімдік) міндеттер.

Ұсынылған оқыту әдістемесін (білім беру) анықтауда жалпы педагогика мен дидактикада «әдіс» санатын түсіндіруге жалпы генетикалық және бір мезгілде белсенділік-жеке көзқарас жүргізілді.

Білім беру проблемаларының әртүрлі түрлері мен түрлері (мысалы, теориялық және экспериментальды) тиісті әдістерді, қызмет тәртібін және оқытушыны дамытуды талап етті. Осылайша, дидактикалық заң және дидактикалық принципі ретінде проблемалық тұрғыдан алғанда, мұғалімдер мен оқушылардың әдістері мен ережелерін әзірлеу мен құрылымдауда маңызды жүйені қалыптастыру функциясын орындады.

Қазіргі уақытта педагогикалық және дидактикалық әдебиетте оқытудың (оқытудың) және өзін-өзі оқытудың (оқытудың) 50-ден астам әдістері бөлінеді, олардың көпшілігі тікелей немесе жанама адамның шығармашылық қабілеттерін дамытуға бағытталған. Мәселені оқыту әдістері өте танымал болды. Дидактикалық, іскерлік және басқа да ойындарды ұйымдастыруға арналған әдістердің барлық тобы бөлінеді. Интуицияны дамытуға және адамның шығармашылық қабілеттерінің басқа компоненттеріне тікелей назар аударатын интенсивті эвристикалық әдістер (ми шабуыл, эмпатия, инверсия және эвристикалық сұрақтар және т.б.).

Мұғалім-тәжірбиеші күнделікті бұл әдістерді оқытудың дәстүрлі тәсілдеріне (оқытуға) және оларды іріктеу кезінде қиындықтарға кез-келген уақытта әсер етеді. Жүйенің, қызмет жүйесінің, жеке және басқа тәсілдердің заманауи әдістемелік қағидаттарын ескере отырып, оқыту (тәрбиелеу) және өзін-өзі оқыту (оқыту) әдістерін жіктеуге нақты қажеттілік бар.

Кең тараған оқыту әдістеріне қарамастан, қазіргі әлеуметтік болмыстың барлық қоғамдық салаларын қамтып отырған әлемдік дағдарыс, өз білімін қоғамдағы өміршендікке пайдалануға дайын, болашаққа жағымды ықпал ететін тұлғаны қажет етеді. Тұлға білім беру үдерісінің субъектісі ретінде өзінің зияттық және рухани болмысын тануға бағыттауы тиіс. Соңғы ғылыми зерттеуге сәйкес, Ш.А.Амонашвили «Әр бала рухани күш иесі, ол белгілі борышпен өмірге келеді және әрбір сәбидің тек өзіне тиесілі жаны – ішкі дүниесінің сәулесі бар. Педагогтың міндеті – сол сәуленің жағылып кетуіне жол беріп, өз өмір жолына бағыт көрсету», – деп бала өміріндегі педагогтың жауапкершілікті рөлін атап көрсетеді. Шын мәнінде Адольф Дистервег «Мұғалім рухын бірде бір кітап алмастырмауы қажет және алмастыра

алмайды да», – деп тұжырымдағандай, бала үшін ең маңызды құбылыс, ең жанды үлгі мұғалімнің өзі. Демек бағдарлама модульдерін сабақта кіріктіру тұрғысынан оқыту барысында мұғалімдер үшін маңызды аспектілер ашылады. Мұғалім мен оқушы арасындағы сенімге негізделген қарым-қатынас орнатуға бағытталған білімнің табыс нәтижесі ретінде, оқытудың танымдық теориясы анықталады. Мұғалім оқу бағдарламасын өзгерту арқылы күрделендіру моделін жасау мүмкіндігіне ие болады. Бұл стратегияның аудиториядағы дарынды оқушыларды анықтауда мұғалім әрекетінде туындайтын кейбір мәселелерді шешуде, оқу үдерісіндегі кері байланыс, оның өлшемдері, әдістері және білімді бағалау оқу әрекеттерін тиімді ұйымдастыру формалары толықтай үйлесімді шешім табады [1].

Осыған байланысты мұғалімнің орнын білім беру ісінде ешнәрсе баса алмайтын тәрізді, оның үлгісі – оқытуда әдісті қалай қолдануында жатыр деп ойлаймын. Себебі: маңызды әрбір білім өзі үшін берілмейді, мұғалім әрбір тұлғаның шынайы мүмкіндіктері мен табиғи қажеттіліктері арасындағы тепе-теңдікті құратын, ерекше дамытушы орта құрған кезде, оқыту тиімді болады. Шын мәнінде жоғарыда айтылғандарды ескерсек, деңгейлі бағдарламасындағы жеті модуль, мұғалімдер үшін өзін-өзі кәсіби тұрғыда жүзеге асыруда мол мүмкіндік болып саналады. Әлбетте бұл мұғалімнің шабытты еңбек екені айқын.

Педагогикада қолданылатын дәстүрлі санаттар білім беру үдерістерін талдау үшін мақсаттарға, мазмұнын, нысандарын, әдістерін және оқыту құралдарын білдіреді. Олар белгілі бір пәнге, немесе мамандыққа арналған білім беру немесе оқу үдерісін ұйымдастыратын мұғалімнің қызметі болып табылады. Педагогикалық санаттарды мақсатты қолдануды реттейтін жүйе қалыптастырушы факторлар педагогикалық және білім беру қызметінің заңдылықтары мен принциптері болып табылады. Ұзақ уақыт бойы бұл педагогикалық санаттардың арсеналы қоғам ұсынған білім беру мақсаттарын жүзеге асыру үшін жеткілікті болды.

«Технология» термині «мақсаттар», «мазмұн», «нысандар», «әдістер», «оқыту құралдары» аналитикалық санаттарынан айырмашылығы синтетикалық типтегі санат ретінде қарастырылуы керек. Оқу технологиясының теориялық және практикалық маңыздылығы оның оқу үрдісінің және іс-әрекеттерінің басқа жүйе құрушы факторы болып табылады, олардың тұтастығын, жеке және әлеуметтік-экономикалық тиімділігін қамтамасыз етеді. Оқу үдерісінің технологиялық сапасы білім беру мекемесінің қызмет сапасының көрсеткіштерінің бірі болып саналады.

Табиғат технологиясы арқылы айқын, анық көрінетін материалдық ғана емес, сондай-ақ материалдық, материалдық көрінбейтін (мысалы, рәсім немесе техника) болуы мүмкін екенін түсіну өте маңызды. Сонымен қатар, іс

жүзінде әрбір физикалық құрылғы барлық технологияның бір бөлігі болатын рәсімдердің немесе әдістердің жиынтығын жасайды. Кейбір рәсімдер, сайып келгенде, дәстүрлерге, ережелерге, бекітілген ролдік мінез-құлыққа, кәсіби дағдыларға айналады[1].

Неліктен оқытудағы технологияны пайдалану керек? Сіз бұл сұраққа бірнеше жауап бере аласыз. Технология:

- өнімділікті арттырады (өлшенуі мүмкін);

- адамға мүмкіндік береді;

- қол жетімді және оны таңдау ұйымды басқару саясатының нысаны болып табылады.

Оқуды ұйымдастырудың нысаны мұғалімдер мен оқушылардың өзара әрекеттесу ерекшеліктері, басқару мен өзін-өзі басқару арасындағы қарым-қатынас, оқу орны мен уақыты, оқытушылардың саны, мақсаттары, құралдары, мазмұны, әдістері мен оқу нәтижелерін ескере отырып, оқу үдерісіне тән ажырамас жүйе болып табылады.

Қазақстан Республикасы педагог қызметкерлерінің біліктілігін арттырудың деңгейлі бағдарламасы, Елбасы Н.А.Назарбаевтың «Интеллектуалдық ұлт-2020» ұлттық жобасын дамытудың стратегиялық жоспарларының жаңа қазақстандықтарға білім беру үдерісін зияткерлендіру мақсаттарына сәйкес келетін идеясының іргетасы болып саналады.

Ең басты артықшылық бағдарлама идеяларын мектеп оқушыларын оқытуда қолданысқа енгізу, теория нәтижелері мен нақтылы практикасын ықпалдастыру негізінде болашақ түлектердің тұлғалық және кәсіптік құзыреттіліктерге ие болуын ойластырады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Жалпы білім беретін мектеп мұғалімдеріне арналған критериалды бағалау басшылығы Астана 2016

КАРАТАЕВ Н.С., ИСКАКОВА И.Н. ЭФФЕКТИВНОСТЬ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ МЕТОДОВ ДЛЯ ПОЛУЧЕНИЯ РЕЗУЛЬТАТОВ В УСВОЕНИИ ИНФОРМАТИКИ

В статье рассматриваются различные типы образовательных проблем (например, теоретические и экспериментальные), а также доказывається необходимость разработки соответствующих методов для содержательного и дидактического обеспечения дисциплины и развития профессиональных качеств учителей. Авторы считают, что образовательная технология, как дидактический закон и дидактический принцип, чрезвычайно важна для получения результатов в освоении информатики и считается сегодня проблематичной.

***Ключевые слова:** педагогическая практика, дидактический принцип, творческая способность*

KARATAYEV N.S., ISKAKOVA I.N. EFFICIENCY OF EDUCATIONAL METHODS FOR OBTAINING RESULTS IN ASSIMILATION OF INFORMATICS

In article various types of educational problems are considered (for example, theoretical and experimental), and need of development of the corresponding methods for substantial and didactic ensuring discipline and development of professional qualities of teachers is proved. Authors consider that the educational technology as the didactic law and the didactic principle is extremely important for obtaining results in development of informatics and it is considered problematic today.

Keywords: pedagogical practice, didactic principle, creative ability

ӘОЖ 51:167/170

«НЕГІЗГІ ОРТА БІЛІМ БЕРУ ДЕҢГЕЙІНІҢ 5-9-СЫНЫПТАРЫНА АРНАЛҒАН «МАТЕМАТИКА» ПӘНІНЕН ЖАҢАРТЫЛҒАН МАЗМҰНДАҒЫ ҮЛГІЛІК ОҚУ БАҒДАРЛАМАСЫ» ТУРАЛЫ ПІКІР

РАХЫМБЕК Д.

Негізгі мектептің «Математика» пәнінің жаңартылған бағдарлама мен дәстүрлі бағдарламаға салыстырмалы талдау жасалынған. Мұнда математиканы оқытудың мақсаты мен міндеттерінің тұжырымдалуындағы, оқушылардың математикалық дайындықтарына қойылатын талаптардың анықталынуындағы кемшіліктер көрсетілген. Дәстүрлі математика бағдарламасында мектепте математиканы оқыту мақсаты мен міндеттері, пәннің өзіндік ерекшеліктеріне байланысты әдіс-тәсілдер мен ұйымдастыру формалары туралы айтылатын болса, жаңартылған бағдарламада бағдарламаның мақсаттары мен міндеттері туралы сөз болған. Жаңартылған бағдарлам бойынша мұғалім оқушылардың дайындық деңгейіне қойылатын талаптарды білу үшін Стандартқа жүгінеді, ал білім мазмұнының қандай екенін анықтауда бағдарламаны басшылыққа алады. Білім Стандарттарындағы оқушылардың математикалық дайындығына қойылатын талаптарда нақтылық жоқ. Оқыту мазмұнындағы дәлдіктің жоқтығы мен оқыту мақсаттар жүйесін анықтаудағы келеңсіздіктер ашылған.

Кілт сөздер: негізгі мектеп, математика бағдарламасы, оқыту мақсаты, оқыту міндеттері, оқу мазмұны, мақсаттар жүйесі.

Биылғы оқу жылында 5 және 7-сынып оқушыларын «Негізгі орта білім беру деңгейінің 5-9-сыныптарына арналған «Математика» пәнінен жаңартылған мазмұндағы үлгілік оқу бағдарламасы» [1] және одан туындайтын, 2017 жылғы 25 қазан айының №545 бұйрығымен бекітілген 5-6-сыныптары [2], алгебра [3], геометрия [4], бағдарламалары бойынша

оқытылуда. Біз осы жаңартылған мазмұндағы үлгілік оқу бағдарламасы мен дәстүрлі бағдарламаның мазмұнын салыстырмалы талдап көрелік.

Дәстүрлі оқу бағдарламасы негізінен төрт бөлімнен тұрады: 1.Түсініктеме (немесе түсінік хат). 2. Оқушылардың математикалық дайындықтарына қойылатын талаптар. 3. Оқытудың мазмұны. 4. Оқу материалын тақырыптық жоспарлау. Кейбір бағдарламаларда пәнаралық және пәнішілік байланыстарды жүзеге асыру (кіріктірілген бағдарлама), оқушылардың білім, біліктілік және дағдыларын бағалау жөніндегі нұсқаулар (критериалды бағалау) т.б. бөлімдер де бола беретін.

Қазіргі кездегі мектептерге енгізіліп жатқан жаңартылған бағдарламада [1] түсініктемнің орнына «Жалпы ережелер» деген 1-тарау беріліпті. Бұрынғы математика бағдарламаларының түсініктеме бөліміндегі сияқты мектепте математиканы оқыту мақсаты мен міндеттері, пәннің өзіндік ерекшеліктеріне байланысты әдіс-тәсілдер мен ұйымдастыру формалары туралы сөз болар деп ойлап едім,тіптен де олай емес екен. Мұнда бағдарламаның мақсаттары мен міндеттері туралы ғана айтылыпты. Бағдарлама авторлары бағдарламаның мектепте пәндерді оқыту мақсаттары мен міндеттерін, оқу мазмұнын анықтап беретін құжат екенін ескермеген сияқты. Бағдарлама талаптарын жүзеге асырушылар - оқулық, математика мұғалімі. Бағдарламаның өзі емес! Бағдарламаның 2-бабында «Оқу бағдарламасының мақсаты – «Математика» пәнінің мазмұнын сапалы игеруді қамтамасыз ету, оқушылардың функционалдық сауаттылығын қалыптастыру, сонымен қатар басқа пәндермен кіріктіре отырып, жалпы адами құндылықтар негізінде және ұлттық мәдениеттің озық салт-дәстүрлері арқылы оқушылардың зияткерлік деңгейін дамыту» деп көрсетілген. Сонда бағдарлама өзінен өзі «Математика» пәнінің мазмұнын сапалы игеруді қайтп қамтамасыз етеді екен, оқушылардың функционалдық сауаттылығын қалайша қалыптастырмақшы. Ешбір мағынасы жоқ мақсат. 5-6-сынып үшін де, алгебра және геометрия үшін де жазылған бағдарлама мақсаттары негізінен алғанда бірдей, айырмашылық шамалы. Алайда, үлгілік бағдарламадағы «бағдарлама мақсаттарында» айырмашылық болмағанмен 5-6-сыныптарда, алгебра мен геометрияны оқытуда өзіндік ерекшеліктері жеткілікті. Бағдарлама жасауда бұл ескерілетін мәселе.

Мектепте оқытудың мақсаттары екі түрлі болатындығы белгілі: жалпы және әрбір пәнді оқытуға байланысты мақсаттар. Бүкіл қоғам, мектеп пен мектептен тыс оқу-тәрбие жұмыстарында және барлық пәндерді оқыту барысында жүзеге асырылатын ортақ мақсаттар – жалпы мақсаттар. Міне сондай мақсаттарға мәселен, бағдарламадағыдай «жалпы адами құндылықтар негізінде және ұлттық мәдениеттің озық салт-дәстүрлері арқылы оқушылардың зияткерлік деңгейін дамыту» жатады. Мұндай мақсаттар оқу

стандарттарында тұжырымдалылып, бұған барлық пәндер өз үлесін қосады. Бірақ бағдарламада бұл айтылғандардың шешімін табу үшін математика пәнін оқыту кезінде қандай мәселелерге назар аудару керек екені де, ең негізгісі, мектептің әрбір сатысында математиканы оқыту мақсаттары да тұжырымдалмаған.

3-баптағы бағдарлама міндеттерінің «жағдай жасау», «мүмкіндік беру», «түсіндіруге бағыттау» т.б. мектеп математика бағдарламасының міндеттері бола алмайды. Бағдарламалардың міндеттер бабаның мазмұнында 5-6-сыныптар [2] үшін де, «Алгебра» [3] және «Геометрия» [4] үшін де өзгешелік мардымсыз.

Жаңартылған бағдарламада «Оқушылардың математикалық дайындықтарына қойылатын талаптар» деген бөлім жоқ. Ол бөлім - білім Стандартына [5] ауыстырылған. Енді мұғалім оқушылардың дайындық деңгейіне қойылатын талаптарды білу үшін Стандартқа жүгінетін, ал білім мазмұнының қандай екенін анықтауда бағдарламаны басшылыққа алатын болады.

Білім Стандарттарындағы оқушылардың математикалық дайындығына қойылатын талаптарды Блум таксономиясы негізінде құруға тырысқандығы соншалықты, әрбір білім сатыларын бітірген оқушылардың математикадан қандай білім алып шығатынын көзге елестетудің өзі қиын. Мәселен, бастауыш білім Стандартын [6] басшылыққа ала отырып, бастауыш мектепті бітірушілердің математика курсына оқу нәтижесінде қандай білімдер алатыны туралы дәл көрсетіп беру тіптен мүмкін емес еді.

Математикалық білімдерді бағалау кешенді түрде жүзеге асырылады. Көпшілік жағдайда білім алушының математикалық білімдерді игеру дәрежесін білу үшін есеп шығарылады. Есепті шығару үшін мәтінін (шартын) түсінеді, одан соң талдау жасалынады. Есеп мәтініне талдау жасау үшін онда айтылған ұғымдардың анықтамасын, белгілері мен қасиеттерін білу қажет. Есептің талабынан оның шартына қарай жүрген ой қозғалысы (талдау) нәтижесінде оның шығару жолын табады. Табылған шығару жолды жүзеге асыру - бұл синтез. Енді есептің шешімі есеп шартын қанғаттардыра ма, жоқ па, себептері қандай деп тексеріледі, мүмкін болатын жағдайлары қарастырылады. Демек, бағалау жүзеге асырылып жатады. Математикалық объектілерді тани алу, қасиеттерін пайдалану, жақшаны ашу, ортақ бөлімге келтіру т.б. пайдаланып есептер шығару – бұл математикалық білімдерді қажет жерінде пайдалану болып табылады. Сондықтан біздің оқушылар білімдерді біледі екен де, оны қолдана алмайды екен деп айту шындыққа жанаспайды. Әңгіме сол білімдерді білгізе алмауымызда.

Сондықтан, білім алушының математикадан алған білімдерінің күтілетін нәтижесін Блум тасаномиясы негізінде есепке алу тиімсіз екендігі

жөнінде 2016 ж. Шымкент қаласында НЗМ өткізілген аймақтық ғылыми-әдістемелік конференция материалдарында [7, 83-90 б.] жазған болатынбыз. «Негізгі орта білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандартының» «2. Білім алушылар мен тәрбиеленушілердің *дайындық деңгейіне* қойылатын талаптар» [5,8-10 б.] деген бөлімінде де Блум таксономиясы бойынша жазылған талаптардан негізгі мектепті бітірген оқушы қандай математикалық білімдерді игеруі тиіс екендігін білуге болмайды. Мұнда да оқытудың нәтижесі болып табылатын *білу, түсіну, қолдану* мен оларды меңгеру үшін қажетті ойлау тәсілдері *талдау, жинақтау, бағалау* бір-біріне байланыссыз өз алдына жеке-жеке жазылып, жоспарланған. Ондағы «білуі» керек мәселелерді «түсінуде» талап етілмейді де, «түсінген» мәселелерді «білудің» қажеті жоқ болып қалған. Ал қолдану бөлімінде математикалық білімдерді қолданбастан да практикалық есептерді шығару мүмкін еместігі белгілі бола тұра, «практикалық есептерді шешуде математикалық білімін қолданады;» дейді. Барлық математикалық есептерді шығаруға қолдана беретін әмбебап алгоритм жоқ, сонда да болса, «математикалық есептерді шешу алгоритмдерін қолданады;» деген талап қойылады. «Түпмәтінге сәйкес математикалық терминологияны қолданады», «нақты сандарды есептеу амалдары қолданады;» дегендері не болды екен деп те ойлайсың

Ал білім алушылардың дайындық деңгейіне қойылатын талаптардың ішінен «математикалық модельдер құрастыру үшін мәтіндік есептердің шарттарын талдайды;», «математикалық есептерді шешудің алгоритмдерін жинақтайды;», «аксиомалар мен теоремалар арқылы дәлелді пікірлерді жинақтайды;» «геометриялық түрлендірулерді қолдана отырып құрастыру есептерін шешу тәсілдерін жинақтайды;», «есептің түпмәтініне қатысты есептеулер нәтижесін бағалайды;» - деген сияқты «талаптарды» оқыған кезде негізгі мектепті бітіргендерден қандай математикалық дайындық күтуге болар екен деп те ойлап қаласың.

Енді «оқу мазмұнына» келейік. Дәстүрлі бағдарламада «Оқытудың мазмұны» мектепте оқытылатын іргелі ұғымдар жүйесінен тұрады. Ол іргелі ұғымдардың маңайына, онымен байланысты басқа да ұғымдар және оларды игеруге қажетті пайымдар мен амалдар топтастырылады. Сондай жағдайда оқу мазмұны өзара тығыз байланысқан және өзіндік арнайы оқыту әдістерін пайдалануды қажет ететін тұтастай құрылым құрайды да, ол *мазмұнды-әдістемелік желі* негізінде құрылған бағдарлама деп аталады. Жаңартылған бағдарламаның мазмұнды-әдістемелік желі негізінде құрылғандығы айқын көрініп тұрған жоқ.

Бағдарламаның [1] 11-бабында «Оқу пәнінің мазмұны бес бөлімді қамтиды: «Сандар», «Алгебра», «Геометрия», «Статистика және ықтималдықтар теориясы», «Математикалық модельдеу және анализ» - деп

көрсетілген. Ол бөлімдер бағдарламаның 12-16 баптарында бөлімшелерге бөлініп қойылған. Ол бөлімшелерден негізгі мектеп сатысында қандай тақырыптарды қамтып тұрғаны белгісіз күйінде қалған. Алайда, оқу мазмұны мектепте оқыту сатыларының қайсысында қандай тақырыптар оқытылатынын тұтастай көзге елестету үшін керек. Бұл оқытудың сабақтастық қағидасын сақтаудың бірден бір жолы.

Осындай жағдай бастауыш мектептің «математика» бағдарламасында да орын алғаны туралы «Егемен Қазақстан» газетінде (14.06. 16) жазған болатынбыз[8]. Бұл бағдарлама [1] да дәл сондай. Мәселен, 12-баптағы «Сандар» бөлімінің «Сандар және шамалар туралы түсініктер;» бөлімшесінде негізгі мектепте қандай сандар оқылатыны ашып көрсетілмеген. Сондай-ақ бөлімшенің аталуында «түсініктердің» шекарасы «ұғымдарға» қарағанда шектеулі екендігі де ескерілмепті. Сол сияқты 13-баптағы «Алгебра» бөлімінің «Теңдеулер және теңсіздіктер, олардың жүйелері және жиынтықтары» бөлімшесінде иррационал теңдеулерді шешу тақырыбын жүйелі оқыту қарастырылмайтындығын, тригонометриялық теңдеулерді шешу де өтілмейтіндігін ескерсек, онда бұл бағдарламаны негізгі орта білім мазмұнын анықтап тұр деп айтуға келмейді. 14-15 бөлімшелер де дәл осындай жағдайда.

Ал енді 16-баптағы «Математикалық модельдеу және анализ» деп аталатын бөлімдегі 1) «Математикалық анализ бастамалары» бөлімшесі бойынша негізгі мектепте қандай тақырыптар оқытылады? Негізгі мектепте математикалық талдаудың «Функция» тақырыбы біршама жүйелі өтіледі. Сонда да, барлық функциялар емес. Одан кейінгі 2) «Математикалық модельдеудің көмегімен есептер шығару;» 3) «Математикалық тіл және математикалық модель» бөлімшелері өз алдына берілуінің қандай қажеттілігі бар екені де түсініксіз. Бұл тақырыптарды өз алдына келтірген себебі, қолданыстағы бағдарламадан «жаңартылған» бағдарламаның ерекше бір айырмашылығы бар деп көрсету үшін ғана болса керек.

Мектеп математика бағдарламаларында «Оқыту мазмұны» құрамына айқын түрде енбейтін, бірақ оқыту мазмұнымен біте қайнасып жататын, онсыз математикалық білімнің мән-мағынасы ашылмайтын, оларсыз білімдердің игерілуі мүмкін емес басқа да мазмұнды-әдістемелік желілер бар. Оларға логика элементтері (математикалық логика элементтерімен қоса алғанда), математикалық тіл, математикалық модельдеу жатады. Бұларды математикалық білімдерден бөлек алып қарастыру мүмкін емес. Математикалық есептің өзі де модель! Сондықтан «Математикалық модельдеудің көмегімен есептер шығару» дегеннің қисыны да келіңкіремейді. Мектеп курсында математикалық білім мен

математикалық тіл, сондай-ақ математикалық модель арасына үлкен шекара қою да әбестік.

Дәстүрлі мектеп бағдарламаларындағы «Оқу материалын тақырыптық жоспарлау» бөлімі - оқу мазмұнын сыныптар бойынша бөлудің үлгі реті. Бұл бөлім бастауыш мектептің жаңартылған бағдарламасында жоқ еді. Дәстүрлі, біздегі қолданыстағы бағдарламадағы «Оқу материалын тақырыптық жоспарлау» бөлімі жаңартылған бағдарламада [1] «"Математика" пәнінің мазмұнын ұйымдастыру» деген атпен 2-тараудың 5-9-баптарына ешбір өзгеріссіз қойылған. Әрине оның басқаша болуы да мүмкін емес екендігі белгілі жағдай.

Жаңартылған үлгілік негізгі мектеп бағдарламасының [1], бастауыш мектептің математика бағдарламасындағыдай, мұнда да «Оқу мақсаттарының жүйесі» болуында. 18-бапта: «Бағдарламада, оқу мақсаттары кодтық белгімен берілген. Кодтық белгідегі бірінші сан сыныпты, екінші және үшінші сан бөлімше ретін, төртінші сан оқу мақсатының реттік нөмірін көрсетеді. Мысалы, 6.2.1.4. кодында «б» - сынып, «2.1» - екінші бөлімнің бірінші бөлімшесі, «4» - оқу мақсатының реттік саны» делінген.

Осыдан кейін 19-бапта «Оқу мақсаттарының жүйесі бөлім бойынша әр сыныпқа берілген» деп көрсетіледі. Алайда, бұл мақсаттар жүйесін де үлгі тұтарлық деуге келмейді. Бағдарламаның [1],[2] осы бабындағы мақсаттар жүйесін біз, тек 5-сынып үшін ғана қысқаша баяндауды жөн көріп отырмыз.

1. «Меңгеру» ұғымының дидактикалық-әдістемелік ерекшелігін ескерместен тұжырымдалған мақсат. Әдістемелік әдебиеттерде «ұғымды меңгеру» дегенді ұғымның мазмұны мен көлемін анықтай алу, мәнді белгілері мен қасиеттерін білу, тектес ұғымдар ішінде оны ажырата алу, ұғымды танымдық және практикалық іс-әрекеттерде пайдалану деп түсініледі. Білім алушыларға қойылатын мақсаттардың ең біріншісі «5.1.1.1 натурал сандар жиыны ұғымын меңгеру;» деп берілген. Үлкен бір тақырыпты оқып-үйренудің ең бірінші сабағының өзінде-ақ осындай мақсат қою өзін ақтай ала ма, соған тоқталайық.

Натурал сан ұғымын қалыптастыру мен оған сәйкес білімдерді игеру бастауыш сыныптан басталып, 5-сыныпта жалғасын табатын ұзақ және үздіксіз үдеріс екендігі белгілі. Бұл натурал сан ұғымның көлемі мен мазмұны 5-сыныпта жүйелі түрде ашылады. Көптеген әдістемелік әдебиеттерде 5-сыныптағы «Натурал сан және оларға амалдар қолдану» тақырыбын оқытудың басты мақсаты «оқушылардың бастауыш мектепте алған білімдерін бір жүйеге келтіру және жалпылау» деп тұжырымдалған. Демек, натурал сан ұғымын меңгеру үшін, натурал сан нәрселерді санау

және өлшеу кезінде пайда болатындығы; натурал санның реттелген жиын, яғни натурал тізбек құрайтындығы; оның мөлшерлік және реттік мәндері болатындығы; көптанбалы сандардың оқылуы мен жазылуы; арифметикалық амалдарды орындай алу т.б. оқушылардың бастауышта алған білімдері 5-сыныптың алғашқы сабақтарында бір жүйеге келтіріледі. Олай болса тақырып бойынша оқушылардың оқу жетістіктері де осындай мәселелерді игеру дәрежесіне байланысты болуы тиіс. Мұндай жұмыстар бір сабақтың үстінде шешіле қоятын оп-оңай мәселе де бола алмайды. Сондай-ақ, бұл білімдер жиынтығы натурал сан ұғымын меңгерді деп айту үшін әлі де жеткіліксіз. Натурал сандар ұғымын оқып-үйрену «Натурал санның бөлінгіштік белгілері» тақырыбында жалғасын табады.

Дәл осындай оқылықтар басқа да тақырыптарға қойылған мақсаттарда да орын алады. Мысалы, «5.1.1.9 жай бөлшек ұғымын меңгеру;», «5.1.1.13 ондық бөлшек ұғымын меңгеру;», «5.1.1.15 санның жуық мәні ұғымын меңгеру;», «5.1.1.16 пайыз ұғымын меңгеру;», т.б. Ал, «5.3.1.7 көпбұрыш ұғымын меңгеру;» деген мақсатқа қол жеткізу үшін 5-сыныптағы көпбұрыш туралы мәліметтер жеткіліксіз екендігін мұғалім ескеру керек. «Көпбұрыш» ұғымын меңгеру планиметрия курсына жүйелі оқыту кезінде жүзеге асырылады. Сондықтан бұл тақырыптарды оқып-үйренудегі мақсаттарды оқу мазмұнына байланысты мұғалімдердің өздері дәлірек тұжырымдауын қажет етеді.

Сондай-ақ, «меңгеру» деген, бұл таным формасы, яғни түсіну, ой елегінен өткізу, білу, есте сақтау, мүмкін болса практикалық іс-әрекетте оны қолдану екенін де ескеру керек. Сондықтан «меңгеру» ұғымы білім алу, дағдылардың қалыптасуы, біліктіліктердің дамуы мәселелерін де қамтиды. Мұғалім оқу мақсаттарын анықтау кезінде осы мәселелерді ескергені жөн.

«Педагогикалық шеберлік орталығы» типографиясында биыл басылып шыққан Қалыптастырушы бағалауға арналған тапсырмалар жинағы. Математика. 5-сынып» [9] кітапшада «5.1.1.1 натурал сандар жиыны ұғымын меңгеру;» мақсатының жүзеге асырылғанын есепке алу үшін дайындалған бірінші бағалау критерийі (бұл оқытудан күтілетін нәтиже болар) білім алушы «Натурал сандарды ажыратады» деп қойылыпты. Оқушы натурал саннан басқа сандармен таныс болмаса, онда ол басқа қандай сандар жиынының ішінен оны ажырата алуы керек? Ал оны анықтауға арналып құрастырылған тапсырмалары болса, натурал санның қасиеттеріне байланысты. Егер натурал сан мектеп математика курсына анықталмайтын ұғым екенін ескерсек, онда білім алушы «натурал сандар жиыны анықтамасын қолдана отырып дұрыс тұжырымды анықтайды» деген дескриптордың мағынасы да жоқ болғаны.

Кейінгі кезде оқыту жүйесінде дескриптор сөзін қажетті, қажет емес жерлерде пайдалана беретін болдық. Әдебиеттерде дескриптор (латынның descriptor – жазылу, белгілеп көрсету) сөзі әр түрлі түсіндіріледі. Ол информациялық-іздістіру тілінің бірлігі, немесе ізделініп отырған құжаттың тұжырымдамасы, информациялық құжаттардың негізгі мән-мағынасын білдіретін термин деген мағынаға береді. Білім саласында дескриптор ұсынылып отырған мәтін мазмұнын сиымды түрде бере алатын сөз немесе сөз тіркестері деп айтылады. Дескриптор деген оқыту үдерісінің нақтылы немесе жеке бір мәселелері емес, белгілі бір циклді оқып үйрену кезінде меңгеретін жалпы жағдайлар деп те түсініледі. Сондықтан оқыту үдерісіндегі оқушы білімін бағалау үшін қолданылатын әрбір тапсырма, жаттығу, есеп үшін дескрипторларды анықтап, жазып отыру мұғалімнің «шақшадай басын шарадай ету» үшін таптырмайтын құрал болып тұр-ау шамасы.

2. *Ұғым анықтамасының мәні мен мағынасын айқын түсінбеуге байланысты кемшіліктер.* Әдістемеге жүгінетін болсақ, ұғым анықтамасын білудің критеріі - ұғымның белгісі мен қасиетін білу деп түсініледі. Анықтаманы білгендігінен күтілетін нәтиже біріншіден, ұғымның белгісі бойынша сәйкес ұғымды тани білу, яғни тектес ұғымдар ішінен сол ұғымды бөліп ала білу, екінші ұғымның өзі белгілі болса, оның қасиеттерін білу. Әдістемде бірінші жағдайды ұғымға келтіру, екінші жағдайда ұғымнан салдар шығарып алу деп айтады. Анықтаманы білгені осы екі жағдайға сәйкес жаттығулар, тапсырмаларды орындауымен және есептер шығара алуымен бағаланады. Мәселен, бағдарламадағы «Ұзақ мерзімді» жоспардың «Дәреже» тақырыпшасында (бөлімшесінде) үш мақсат беріліпті. Оның біріншісі «5.1.1.3 натурал сан дәрежесінің анықтамасын білу;», екіншісі «5.1.1.4 натурал санды ондық жазылу түрінде көрсету;» деп қойылған, ал оның үшіншісі «5.1.2.4 бірдей сандардың көбейтіндісін дәреже түрінде жазу;» делінген.

«Натурал сан дәрежесінің анықтамасын білу» деген мақсатқа жету, мынадай екі күтілетін нәтижеге қол жеткізумен пара-пар: 1) бірдей натурал сандардың көбейтіндісі берілсе, оны дәреже түрінде жаза алу; 2) егер дәреже берілген болса, онда оның бірдей сандардың көбейтіндісі екенін білу. Олай болса, «5.1.2.4 бірдей сандардың көбейтіндісін дәреже түрінде жазу» деген мақсат «5.1.1.3 натурал сан дәрежесінің анықтамасын білу» мақсатының құрамды бөлігі екен. Демек, «5.1.1.3» мақсатты алдына қойылған болса, онда «5.1.2.4» мақсатынан бөлек, әдейі арнап қоюдың қажеті жоқ еді. Дәреже ұғымының анықтамасынан шығатын осы екі жағдайға сәйкес жаттығулар мен тапсырмаларды орындай алған оқушы дәреженің анықтамасын білгені. Мұндай жағдайда дәреженің анықтамасын жатқа айтып бере алмағаны үшін оқушының бағасын төмендетпеу керек. Сондай-ақ оқушы дәреженің

анықтамасын айтып беріп, екі жағдайға байланысты тапсырмаларды орындай алмаса, онда оны дәреженің анықтамасын біледі деп бағалауға болмайды. Анықтаманың мән-мағынасын дұрыс түсінбеу салдарынан оқушылардан күтілетін нәтижелерді жоспарлауда көптеген кемшіліктер де орын алып жатады.

3. Қойылатын мақсат әр уақытта ақиқат пайым болып, екі ұшты пікір болмастан, дұрыс тұжырымдалған болу керек. Ал енді, жоғарыдағы «Дәреже» тақырыбын оқыту барысында екінші болып жоспарланып тұрған «5.1.1.4 натурал санды ондық жазылу түрінде көрсету;» деген мақсаттың дәрежелеуге қандай қатысы бар деп ойлап қаласың. Себебі кез келген натурал сан позициялық ондық санау жүйесінде жазылып, ол ондық жазылу деп аталатыны белгілі. Демек мақсат дұрыс тұжырымдалмаған! Осылайша тұжырымдалған мақсат бойынша оқытудан күтілетін нәтижені жоспарлау мүмкін емес. Мұны мұғалім, натурал санның разрядтық қосылғыштар түріндегі жазылуындағы разрядтық бірліктерді 10 санының дәрежесі түрінде жазып көрсете білу деп түсінуі керек шығар!

Ұзақ мерзімді жоспардың «Ондық бөлшек. Ондық бөлшектерді оқу және жазу. Ондық бөлшекті жай бөлшекке айналдыру» бөлімінде «5.1.2.25 бөлшектерді бір жазылу түрінен басқа жазылу түріне ауыстыру;» деген мақсат әр түрлі түсінілуі мүмкін. Мұны кез келген жай бөлшекті онымен тең басқа жай бөлшекпен алмастыру деп те, ондық бөлшекті жай бөлшекке айналдыру деп те түсінуге болады. Ал егер жай бөлшекті ондық бөлшекпен алмастыру туралы болатын болса, онда ол әр уақытта мүмкін бола бермейді. Қойылған мақсат ақиқат пайым емес!

«Математикалық модельдеудің көмегімен есептер шығару» бөлімінде «5.5.2.1 натурал сандарға арифметикалық амалдар қолдана отырып, мәтін есептерді шығару;», «5.5.2.5 бөлшектерге арифметикалық амалдар қолданып мәтін есептер шығару;» делінеді. Сонда арифметикалық амалдар қолданбай да есептер шығару мүмкін болғаны ма? «5.5.2.2 мәтін есептерді шығаруда ең үлкен ортақ бөлгішті, ең кіші ортақ еселікті қолдану;» делініпті. Қараңызшы, кез келген мәтіндік есептерді шығару кезінде ең үлкен ортақ бөлгіш, ең кіші ортақ еселік қолдана беріледі ме екен? Мүмкін айтайын деп отырғаны «ең үлкен ортақ бөлгішті, ең кіші ортақ еселікті қолдануға берілген мәтіндік есептерді шығару» болар. «5.5.2.8 әріпті өрнектерді құру және оларды есептер шығаруда қолдану;» мақсаты түсініксіз-ақ. «5.5.2.9 мәтін есептерді шығаруда формулаларды қолдану» делінеді. Барлық мәтіндік есептерді шығару үшін формулалар қолданыла бермейді. Осындай және одан да басқа орынсыз қойылған мақсаттарды мұғалім назарға алмағаны жақсы.

«5.3.1.1 өлшеудің түрлі ұзындық бірліктерін білу және координаталық сәуледегі бірлік кесінді дегенді түсіну;» мақсатындағы сияқты «өлшеудің

ұзындық бірліктері» деп айтылмайды, «ұзындықтың өлшем бірліктері» деп аталады. «Өлшеу» деген ол үдеріс. Ал, өлшеудің нәтижесі болады. Ұзындықтың өлшем бірліктерін білу немесе координаталық сәуленің не екенін білу үшін де тек қана «координаталық сәуледегі бірлік кесінді дегенді түсіну» тіптен де жеткіліксіз. Осындай қойылған мақсатпен күтілетін нәтижелер қалай жоспарланады, қандай критерилермен оқушы білімін бағалауға болар екен?

4. Мақсаттар жүйесінде енгізілген ұғымды білдіруге мән берілмей, ол ұғымнан шығатын салдарларға басымдық беру. «Ұзақ мерзімді» жоспардағы «Жай бөлшектің негізгі қасиеті» тақырыбын оқып-үйрену үшін екі мақсат қойылған оның біріншісі «5.1.2.14 жай бөлшектерді қысқартуда бөлшектің негізгі қасиетін қолдану;» деп тұжырымдалған. Бірден мынадай сұрақ туады «Бөлшектің қасиетін қолданбай да бөлшектерді қысқартуға бола ма?». Екіншіден жай бөлшектің қасиетін оқып-үйренуге байланысты оқу мақсаты неге тұжырымдалмаған? Жай бөлшектің қасиеттерін тиянақты игермесе бөлшектерді қысқарту, бөлшектерді бірдей бөлімге келтіру, жай бөлшектерді қосу мен азайтуды да білмейді. Оның салдарынан алгебралық бөлшектерге амалдар қолдана алмайтын болады. Нәтижесінде, бүкіл математиканы білмейді. Себебі, жай бөлшектердің қасиеттерін оқып-үйренудің мақсаты қойылмағандықтан оған байланысты оқытудан күтілетін нәтижелер де жоспарланбайды. Мұнда, әрине, жай бөлшектің қасиетін қолданбай бөлшектерді қысқарту мүмкін болмайтындықтан, ол мақсатты мұғалім «жай бөлшектерді қысқарта білу» деп тұжырымдағаны дұрыс болар.

Ал «5.2.3.1 натурал сандар тізбегінің заңдылықтарын анықтау;», «5.2.3.2 натурал сандар тізбегінің жетіспейтін элементтерін табу», «5.2.3.4 бөлшектерден тұратын тізбектердің заңдылықтарын анықтау;», «5.3.1.3 циркульдің көмегімен шеңберді салу;» оқытудың мақсаты емес, оқыту мақсатына жетуге арналған немесе жеткендігін анықтауға бағытталған жаттығыулар мен тапсырмалар қатарына жатады. Ал «5.2.3.3 натурал сандар тізбегінің заңдылықтарын ойластыру және тізбектерді құру;» дегенде «ойластыру» деген де мақсат бола ма екен?

5. Оқу мақсаттарын жоспарлауда математикалық ұғымдар мен деректерді оқып-үйрену, оларға сәйкес амалдар қолдану, есептер шығару әр түрлі бөлімде қарастырылғандығынан тақырыпты оқытудың біртұтастық жүйесі бұзылған.

«5.1.2.24 санның бөлігін табу және бөлігі бойынша санды табу;» мақсатын жүзеге асыру «Ұзақ мерзімді» жоспарда 3-тоқсанда «Мәтіндік есептер» құрамында беріліп тұр. Санның бөлігін табу және бөлігі бойынша санды табу жай бөлшек ұғымын енгізген кезде (1-тоқсанда) оқушылар білуі тиіс мәселе және сол жердің өзінде оған арнап мәтіндік есептер шығарылмаса

білім тиянақты болмайтынын әрбір мұғалім біледі.

«5.1.2.5 натурал сандардың 2-ге, 5-ке, 10-ға бөлінгіштік белгілерін қолдану;», «5.1.2.6 натурал сандардың 3-ке, 9-ға бөлінгіштік белгілерін қолдану;» деген мақсаттарды алайық. Бұл мақсаттар жүйесінде «Сандарға амалдар қолдану» бөлімінде берілгендіктен де «қолдану» болып қойылған болуы мүмкін. Бөлінгіштік белгі амал емес, бөлу амалының орындалатын немесе орындалмайтынын алдын-ала білу белгісі. Сондықтан мұғалім алдымен оқушылардың бөлінгіштік белгілерді біліп алатындай мақсатты жүзеге асыруы тиіс. Натурал сандардың бөлінгіштік белгілерін білу мақсаты орындалғаннан кейін ғана бөлінгіштік белгілерді пайдаланып әр түрлі есептер шығарылады. Сондықтан ұсынылған мақсаттар жүйесін басшылыққа алған кезде мұғалім ойлануы керек.

6. Бағдарлама авторлары оқыту мақсаттарын Блум таксономиясы негізінде кұрып жатырмыз дегенді көрсеткісі келгендіктен болар «түсінеді», «қолданады», «талдайды», «жинақтайды» деген сөздерді орынды-орынсыз пайдалана берген. Мысалы, «5.1.2.10 көбейтіндінің берілген натурал санға бөлінгіштігін талдау;» деген мақсатты алайық. Бұл негізінде «көбейтіндінің натурал санға бөлінгіштік белгісін білу» болуы керек еді. Бұл жерде «талдау» сөзі арқылы қойылған мақсат, оқыту мақсаты бола алмайды. «5.1.2.11 қосындының және айырманың берілген натурал санға бөлінгіштігін талдау;» мақсаты туралы да осыны айтуға болады.

Біз жаңартылған бағдарламадағы оқу мақсаттары мен оған сәйкес жасалынған «Ұзақ мерзімді» оқу жоспарындағы 5-сынып үшін кемшіліктерді ғана көрсеттік. Басқа сыныптар да осындай кемшіліктер жеткілікті. Демек, сынға алынған мақсаттар жүйесін басшылыққа алып жасалынған критериалды бағалау материалдары сын көтермейді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Негізгі орта білім беру деңгейінің 5-9-сыныптарына арналған «Математика» пәнінен жаңартылған мазмұндағы үлгілік оқу бағдарламасы. Астана, 2016.

2. Негізгі орта білім беру деңгейінің 5-6-сыныптарына арналған «Математика» пәнінен жаңартылған мазмұндағы үлгілік оқу бағдарламасы. (Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрінің міндетін атқарушысының 2017 жылғы 25 қазан №545 бұйрығына 9-қосымша). -<http://edu.gov.kz/upload/Files/tipovye-uchebnye-programmy-po-obshcheobrazovatelnyim-predmetam/9.pdf>

3. Негізгі орта білім беру деңгейінің 7-9-сыныптарына арналған «Алгебра» пәнінен үлгілік оқу бағдарламасы (Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрінің міндетін атқарушысының 2017 жылғы 25 қазан №545 бұйрығына 10-қосымша.) - <http://edu.gov.kz/upload/Files/tipovye-uchebnye-programmy-po-obshcheobrazovatelnyim-predmetam/10.pdf>

4. Негізгі орта білім беру деңгейінің 7-9-сыныптарына арналған «Геометрия» пәнінен үлгілік оқу бағдарламасы. (Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрінің міндетін атқарушысының 2017 жылғы 25 қазан №545

бұйрығына 11-қосымша.)<http://edu.gov.kz/upload/Files/tipovye-uchebnye-programmy-roobshcheobrazovatelny-m-predmetam/11.pdf>

5. Негізгі орта білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарты (Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2016 жылғы 13 мамырдағы № 292 қаулысына 6-қосымша). - http://edu.gov.kz/kz/grazhdanam/detail.php?ELEMENT_ID=368

6. Бастауыш білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарты (Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2015 жылғы «25» сәуіріндегі №327 қаулысына қосымша).

7. Рахымбек Д. Бастауыш мектептің жаңартылған «математика» бағдарламасы туралы көзқарас. // Аймақтық ғылыми-әдістемелік конференция «Кәсіптік-педагогикалық кадрларды дайындау үшін кілт ретінде «Мектеп – ЖОО» желілі педагогикалық қоғамдастықты дамыту» - Шымкент, 2016. – Б.83-92

8. Рахымбек Д. «Жаңартылған» бағдарламаның жаңалығы қандай? //Егемен Қазақстан, 14.06.2016.

9. Қалыптастырушы бағалауға арналған тапсырмалар жинағы Математика 5-сынып . – Астана: «Педагогикалық шеберлік орталығы» ЖМ типографиясы, 2017 . – 92 бет.

РАХЫМБЕК Д. ОТЗЫВ О «ТИПОВОЙ УЧЕБНОЙ ПРОГРАММЕ ПО ПРЕДМЕТУ «МАТЕМАТИКА» ДЛЯ 5-9 КЛАССОВ УРОВНЯ ОСНОВНОГО СРЕДНЕГО ОБРАЗОВАНИЯ ПО ОБНОВЛЕННОМУ СОДЕРЖАНИЮ»

В статье представлен сопоставительный анализ обновленной программы по предмету «Математика» основной средней школы с традиционной программой. Указаны недостатки в формулировках целей и задач обучения математике, в определениях требований к математической подготовке учащихся. В традиционной программе по математике, считает автор, определяются цели и содержание, методы и формы организации обучения в соответствии с особенностями предмета, а в обновленной программе определены только цели и задачи обучения. В типовой обновленной программе отсутствуют требования к математической подготовке учащихся. В статье содержится указание на отсутствие в программе точности в определении содержания и системы целей обучения математике.

Ключевые слова: основная школа, программа по математике, цели обучения, задачи обучения, ожидаемые результаты обучения, система целей обучения.

RAKHymbek D. REVIEW OF THE «TYPICAL CURRICULUM FOR THE EDUCATIONAL SUBJECT «MATHEMATICS» FOR GRADES 5-9 OF THE BASIC SECONDARY EDUCATION LEVEL ACCORDING TO THE UPDATED CONTENT»

Comparative analysis of the updated program on the subject «Mathematics» of the basic secondary school with a traditional program. The drawbacks in the formulations of the objectives and tasks of teaching mathematics, in the definitions of the requirements for the mathematical preparation of students, are pointed out. In the traditional program on the mathematics, the objectives and content, methods and forms of the organization of teaching are determined in accordance with the specifics of teaching mathematics at school, and in the updated program the objectives and tasks of the program. In the standard updated program there are no requirements for the mathematical preparation of students. The lack of accuracy in determining of the content and system of objectives of learning of mathematics is revealed.

Keywords: basic school, mathematics program, learning objectives, learning tasks, expected learning outcomes, system of learning objectives.

БІЗДІҢ АВТОРЛАР

ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯ

Қаражігітова К.Н. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты «Педагогика және психология» кафедрасының доценті, п.ғ.к.

Қозбағарова Б.С. – Шымкент университетінің оқу ісі жөніндегі проректоры п.ғ.к.

Романова Ж.А. – Шымкент университетінің магистранты

Құлжабаева Л.С. – «Туран-Астана» университеті, «Психология және әлеуметтік гуманитарлық пәндер» кафедрасының доценті психолог.ғ.к., Астана қаласы

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫ ЖӘНЕ МАТЕМАТИКА

Иманбаев Н.С. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты «Физика-математика» кафедрасының профессоры, ф.-м.ғ.к.

Турметов Б.Х. – Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті «Математика» кафедрасының профессоры, ф.-м.ғ.д.

Қадірбаева Р.І. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты «Физика-математика» кафедрасының кафедра меңгерушісі, п.ғ.д.;

Махамбет Ж. С. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институтының студенті.

Мәдібекова Ғ.М. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты «Химия» кафедрасының профессоры м.а, х.ғ.к.;

Мүталиева Б.Ж. – М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университетінің доценті, х.ғ.к.;

Айдарова С.Б. – Қ.И.Сәтбаев атындағы Қазақ ұлттық техникалық зерттеу университетінің профессоры, х.ғ.д.;

Григорьев Д. – PhD докторы, Макс Планк коллоидтар және беттік құбылыстар институты, Потсдам қаласы, Германия.

Пардала А. – Радом Экономика Академиясының профессоры, Польша, п.ғ.д.;

Джаманқараева М.А. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институтының «Физика-математика» кафедрасының аға оқытушысы ф.-м.ғ.к.

ТАРИХ ЖӘНЕ ҚОҒАМДЫҚ ПӘНДЕР. ҚҰҚЫҚ ЖӘНЕ ЭКОНОМИКА

Арынгазиева Б.Б. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты «Қазақстан тарихы және қоғамдық пәндер» кафедрасының профессоры м.а., филос.ғ.к.

Бердыбекова А.Л. – Аймақтық әлеуметтік-инновациялық университетінің, э.ғ.к., кафедра доценті;

Серікбаева М.Б. – Аймақтық әлеуметтік-инновациялық университетінің магистранты.

Досжан Р.Қ. – PhD, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық Университетінің, Астана.

ТІЛ БІЛІМІ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТАНУ

Абенова Л.У. – «Сырдария» университетінің ғалым-хатшысы, ф.ғ.к., доцент;

Фахридинова К.Ш. – Сырдария» университетінің магистранты.

Алтынбеков Қ.С. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты «Қазақ және әлем әдебиеті» кафедрасының аға оқытушы, ф.ғ.к.;

Сартбай Г.Қ. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институтының студенті.

Баймусаева Б.Ш. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты «Мектепке дейінгі тәрбие және дефектология» кафедрасының доценті, ф.ғ.к.

Жүнісбек Ә. – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкер ф.ғ.д., профессоры.

Танабаев Ғ.Ө. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты «Тіл білімі» кафедрасының аға оқытушысы, ф.ғ.к.;

Ыбрақ А. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институтының студенті

КӘСІПТІК БІЛІМ, БЕЙНЕЛЕУ ӨНЕРІ. МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ СПОРТ

Жоламанова Г. Ж. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты «Музыкалық білім» кафедрасының аға оқытушы, өнертану ғылыми канд..

Кемешев Д.А. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты «Кәсіптік оқыту және бейнелеу өнері» кафедрасының профессоры, п.ғ.д.

Ерназарова Ж.А. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты «Кәсіптік оқыту және бейнелеу өнері» кафедрасының магистр-оқытушы

Шегенбаев Н.Б. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты «Дене тәрбиесі мен бастапқы әскери дайындық» кафедрасының аға оқытушы, п.ғ.к.;

ЖАС ҒАЛЫМДАР ІЗДЕНІСІ

Дарменова А.М. – Мирас университетінің магистранты.

Қаратай А. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институтының студенті;

Байғұтова А. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты тәрбие істері жөніндегі проректор, ф.ғ.к.

Таиметова Н. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институтының студенті;

Танабаев Ғ.Ө. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты «Тіл білімі» кафедрасының аға оқытушысы, ф.ғ.к.;

Үсенқызы А. – Мирас университетінің магистранты.

Шериаздан М. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институтының студенті

Танабаев Ғ.Ө. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты «Тіл білімі» кафедрасының аға оқытушысы, ф.ғ.к.

ОРТА МЕКТЕПТЕГІ ОҚЫТУ МЕН ТӘРБИЕ ӘДІСТЕМЕСІ

Каратаев Н.С. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институты «Бастауышта оқыту әдістемесі» кафедрасының магистр-оқытушы;

Искакова И.Б. – №29 Әлия Молдағұлова атындағы жалпы орта мектеп информатика пәнінің мұғалімі Шымкент қ.

Рахымбек Д. – Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институтының «Физика-математика» кафедрасының профессоры, п.ғ.д.;

НАШИ АВТОРЫ

ПЕДАГОГИКА И ПСИХОЛОГИЯ

Каражигитова К.Н. – к.п.н., доцент кафедры «Педагогика и психология» Южно-Казахстанского государственного педагогического института.

Козбагарова Б.С. – к.п.н., проректор по учебной работе Шымкентского университета.

Романова Ж.А. – магистрант Шымкентского университета;

Кулжабаева Л. С. – к.психолог.н., доцент кафедры «Психология и социально-гуманитарные дисциплины» университета «Туран-Астана». г.Астана

ЕСТЕСТВОНАУЧНЫЕ ДИСЦИПЛИНЫ И МАТЕМАТИКА

Иманбаев Н.С. – к.ф.-м.н., профессор кафедры «Физика-математика» Южно-Казахстанского государственного педагогического института;

Турметов Б.Х. – д.ф.-м.н., профессор кафедры «Математика» Международного казахско-турецкого университета имени Х.А.Ясави.

Кадырбаева Р.И. – д.п.н., заведующая кафедрой «Физика и математика» Южно-Казахстанского государственного педагогического института.

Махамбет Ж. С. – студент Южно-Казахстанского государственного педагогического института.

Мадыебекова Г.М. – к.х.н., и.о. профессора кафедры «Химия» Южно-Казахстанского государственного педагогического института;

Муталиева Б.Ж. – к.х.н., доцент кафедры «Биотехнология» Южно-Казахстанского государственного университета им. М.О.Ауезова;

Айдарова С.Б. – д.х.н., профессор Казахского Национального исследовательского технического университета имени К.И.Сатпаева;

Григорьев Д. – Доктор PhD, институт Макса Планка Коллоидов и Поверхности, г. Потсдам, Германия.

Пардала А. – д.п.н., профессор Академии Экономики в Радоме, Польша;

Джаманкараева М.А. – к.ф.-м.н., старший преподаватель кафедры «Физики-математики» Южно-Казахстанского государственного педагогического института.

ИСТОРИЯ И ОБЩЕСТВЕННЫЕ ДИСЦИПЛИНЫ. ПРАВО И ЭКОНОМИКА

Арынгазиева Б.Б. – к.филос.н., и.о.профессора кафедры «История Казахстана и общественных дисциплин» Южно-Казахстанского государственного педагогического института.

Бердыбекова А.Л. – к.э.н., доцент Регионального социально-инновационного университета;

Серикбаева М.Б. – магистрант Регионального социально-инновационного университета.

Досжан Р.Қ. – PhD доктор философских наук, Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева.

ЯЗЫКОЗНАНИЕ И ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

Абенова Л.У. – к.ф.н., доцент; ученый-секретар университета «Сырдария»;

Фахридинова К.Ш. – магистрант университета «Сырдария»

Алтынбеков Қ.С. – к.ф.н., старший преподаватель кафедры «Казахская и мировая литература» Южно-Казахстанского государственного педагогического института;

Сартбай Г.Қ. – студент Южно-Казахстанского государственного педагогического института.

Баймусаева Б.Ш. – к.п.н., доцент кафедры «Дошкольное воспитание и дефектология» Южно-Казахстанского государственного педагогического института .

Жунисбек А. – профессор, д.ф.н., главный научный сотрудник института языкознания имени А. Байтурсынова.

Танабаев Г.О. – к.ф.н., старший преподаватель кафедры «Языкознания» Южно-Казахстанского государственного педагогического института;

Ыбрак А. – студент Южно-Казахстанского государственного педагогического института.

ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОЕ ИСКУССТВО. КУЛЬТУРА И СПОРТ

Джоламанова Г. Д. – к.н.иск., старший преподаватель кафедры «Музыкальное образование» Южно-Казахстанского государственного педагогического института,

Кемешев Д.А. – д.п.н., профессор кафедры «Профессиональное обучение и изобразительное искусство» Южно-Казахстанского государственного педагогического института;

Ерназарова Ж.А. – магистр преподаватель кафедры «Профессиональное обучение и изобразительное искусство» Южно-Казахстанского государственного педагогического института.

Шегенбаев Н.Б. – к.п.н., старший преподаватель кафедры «Физической культуры и начальной военной подготовки» Южно-Казахстанского государственного педагогического института.

ПОИСКИ МОЛОДЫХ УЧЁНЫХ

Дарменова А. М. – магистрант университета Мирас.

Қаратай А. – студент Южно-Казахстанского государственного педагогического института;

Байгутова А. – к.ф.н., проректор по воспитательной работе Южно-Казахстанского государственного педагогического института.

Таиметова Н. – студент Южно-Казахстанского государственного педагогического института;

Танабаев Г.О. – к.ф.н., старший преподаватель кафедры «Языкознания» Южно-Казахстанского государственного педагогического института.

Усенкызы А. – магистрант университета Мирас.

Шериаздан М. – студент Южно-Казахстанского государственного педагогического института;

Танабаев Г.О. – к.ф.н., старший преподаватель кафедры «Языкознания» Южно-Казахстанского государственного педагогического института.

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ И ПРОБЛЕМЫ ВОСПИТАНИЯ В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ СРЕДНИХ ШКОЛАХ

Каратаев Н.С. – магистр-преподаватель кафедры «Методика начального обучения» Южно-Казахстанского государственного педагогического института.

Искакова И.Б. – учитель информатики, общая средняя школа №29 им. Алии Молдагуловой, г. Шымкент.

Рахымбек Д. – д.п.н., профессор кафедры «Физика-математика» Южно-Казахстанского государственного педагогического института.

МАЗМУНЫ – СОДЕРЖАНИЕ – CONTENTS

ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯ

<i>Каражигитова К.Н.</i> Содержательное обеспечение работы классного руководителя в свете решений патриотического акта «Мәңгілік ел».....	3
<i>Козбагарова Б.С., Романова Ж.А.</i> Образовательная парадигма частной школы нового типа.....	9
<i>Кулжабаева Л.С.</i> Психологические аспекты подготовки педагогических кадров на современном этапе: проблемы и новые подходы.....	15

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫ ЖӘНЕ МАТЕМАТИКА

<i>Иманбаев Н.С., Турметов Б.Х.</i> О неоднородной краевой задаче со смещением внутрь области для уравнений Коши-Римана со спектральным параметром.....	31
<i>Кадирбаева Р.И., Махамбет Ж.С.</i> Геогейбра бағдарламасын геометриялық есептерді шешуде қолдану.....	44
<i>Madybekova G.M., Mutaliyeva B.ZH., Aidarova S.B., Grigoriev D.</i> Compositions of the polyelectrolytes with surfactants and their colloidal properties	51
<i>Пардала А., Джаманкараева М.А.</i> Математическое образование в интеграции с другими предметами в Польше и других странах: опыт и примеры.	57

ТАРИХ ЖӘНЕ ҚОҒАМДЫҚ ПӘНДЕР. ҚҰҚЫҚ ЖӘНЕ ЭКОНОМИКА

<i>Арынгазиева Б.Б.</i> Қазақ аңыз-ертегілеріндегі адам және әлем бейнелері...	72
<i>Бердыбекова А.Л., Серікбаева М.Б.</i> Қазақстанның Еуроодақ ұйымымен әлеуметтік-экономикалық тұрғыдан ынтымақтастығының маңызы.....	80
<i>Досжан Р.Қ.</i> Ұлттық дүниетанымдағы еңбек концептісі: теориялық және тәжірибелік маңызы.....	87

ТІЛ БІЛІМІ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТАНУ

<i>Абенова Л.У., Фахридинова Қ.</i> Абай қара сөздеріндегі мақал-мәтелдер семантикасы.....	96
<i>Алтынбеков Қ.С., Сартбай Г.Қ.</i> Ежелгі әдеби мұралар негізінде рухани жаңғыру.....	101
<i>Баймұсаева Б.Ш.</i> Рассказ Л.Н. Андреева «Бездна» как предвестие социальных катаклизмов начала XX века.....	108
<i>Жүнісбек Ә.</i> Қазақ әліпбиінің латын негізіндегі нұсқасы жайлы.....	117
<i>Танабаев Ғ.Ө., Ыбрақ А. І.</i> Жансүгіровтің «Құлагер» поэмасының тілі мен стильдік ерекшеліктері.....	124

КӘСІПТІК БІЛІМ, БЕЙНЕЛЕУ ӨНЕРІ. МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ СПОРТ

<i>Джоламанова Г. Д.</i> Кюй в драматургии оперного произведения (на примере оперы «Курмангазы»)	132
<i>Кемешев Д.А., Ерназарова Ж.А.</i> Ұлы дала философиясы	138
<i>Шегенбаев Н.Б.</i> , Қазақтың ұлттық ойындарының педагогикалық негіздері.....	144

ЖАС ҒАЛЫМДАР ІЗДЕНІСІ

<i>Дарменова А.М.</i> Педагогические условия сотрудничества семьи и школы в гражданском воспитании и развитии личностных качеств учащихся при переходе на 12-летнее образование	150
<i>Қаратай А., Байғұтлова А.</i> Ақпараттық құралдардың оқырмандар тілі дамуындағы қызметі.....	156
<i>Таиметова Н., Танабаев Ф.Ө.</i> Мәтіндегі шендестірудің қызметі.....	163
<i>Үсенқызы А.</i> Отбасылық рухани-адамгершілік құндылықтар педагогикалық проблема ретінде.....	170
<i>Шериаздан М., Танабаев Ф.Ө.</i> Ішкі монолог құрудағы тілдік тәсілдердің ерекшелігі.....	177

ЖАЛПЫ БІЛІМ БЕРЕТІН ОРТА МЕКТЕПТЕРДЕГІ ОҚЫТУ ЖӘНЕ ТӘРБИЕ ӘДІСТЕМЕЛЕРІ

<i>Қаратаев Н.С., Искакова И.Н.</i> Нәтижеге бағытталған оқыту әдістерін информатика курсында қолдану тиімділігі.....	184
<i>Рахымбек Д.</i> «Негізгі орта білім беру деңгейінің 5-9-сыныптарына арналған «математика» пәнінен жаңартылған мазмұндағы үлгілік оқу бағдарламасы» туралы пікір.....	188
БІЗДІҢ АВТОРЛАР	200
НАШИ АВТОРЫ	203

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН МЕМЛЕКЕТТІК
ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ИНСТИТУТЫНЫҢ

ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК

ЮЖНО-КАЗАХСТАНСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО
ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ИНСТИТУТА

№№1,2 (11,12)

Басуға 29.06.2017 жылы қол қойылды. Қаріп түрі «Times New Roman»
Көлемі 13 шартты баспа табақ. Таралымы 300 дана. Оңтүстік
Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институтының шағын баспаханасында
басылды.

Тапсырыс №170 Шымкент қаласы, Ғ.Ляев көшесі, 16